

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
PSİKOLOJİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

PSİKOLOJİDE İNSANIN FAİLLİĞİ MESELESİ: ROM HARRÉ
DÜŞÜNCESİ ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRME

LATİF KARAGÖZ

2502130265

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Sevim CESUR

İSTANBUL-2021

ÖZ

PSİKOLOJİDE İNSANIN FAİLLİĞİ MESELESİ: ROM HARRÉ DÜŞÜNCESİ ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRME

İnsanın failliği felsefe, sosyal teori ve sosyal bilimlerin pek çok alanında incelenen önemli meselelerin başında gelmektedir. Bu araştırmada, Rom Harré'nin düşünce sistemine odaklanılarak insanın failliğinin psikolojide nasıl ele alındığı incelenmiştir. Harré faillik meselesini sadece psikoloji alanında kalarak ele almamış, bu meseleyi felsefe, özellikle de sosyal teorideki tartışmalarla ilişkilendirerek tartışmıştır. Bu geniş perspektif sayesinde faillik problemi Harré'nin psikoloji için önerdiği yeni paradigma teklifinin de en önemli bileşenlerinden biri hâline gelmiştir. Bu bağlamda çalışmada Harré'nin faillik problemine ilişkin kaynakları, faillğe ilişkin görüşlerindeki kuramsal ve metodolojik dönüşümler paradigma teklifi ile irtibatlandırılarak ele alınmıştır. Nihayetinde Harré'nin sosyal inşacı pozisyonunun faillğe ilişkin bütüncül bir perspektif sunmadığı, bununla irtibatlı olarak paradigma teklifi olarak sunduğu argümanların ana akım psikoloji paradigmasından ancak epistemolojik düzeyde farklılaştığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rom Harré, faillik, sosyal inşacılık, eleştirel realizm, dile dönüş, söylemsel psikoloji, nedensellik, paradigma değişimi.

ABSTRACT

THE PROBLEM OF HUMAN AGENCY IN PSYCHOLOGY: AN INVESTIGATION ON ROM HARRÉ'S THOUGHTS

Human agency has been one of the pioneering topics in philosophy, social theory, and social sciences. The present study aims to investigate how the problem of human agency has been handled in psychology by focusing on Rom Harré's thoughts. He has examined the problem of human agency not only in psychology but also in philosophy and especially in social theory in a very broad spectrum. By means of this broad perspective, the problem of agency has become one of the most important components of Harré's new paradigm conception for psychology. In this regard, linking together with his new paradigm conception, this study investigates Harré's theoretical resources regarding the problem of agency and theoretical and methodological transformations in his thoughts on the agency. In the end, this study argues that Harré's social constructionist and discursive perspective has not provided a holistic perspective on human agency, as he has proposed. Moreover, it is seen that his new paradigm conception differs from the mainstream psychology paradigm in regard to the epistemological level, not from the ontological level.

Keywords: Rom Harré, agency, social constructionism, critical realism, linguistic turn, discursive psychology, paradigm shift.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, psikoloji başta olmak üzere sosyal bilimlerin insan tasavvuruna ilişkin sorgulamalarının somutlaşmış bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu tez bağlamındaki sorgulama ise, çağdaş psikolojide kendisini insana ilişkin en makul ve kapsayıcı açıklama modellerinden birisi olarak gösteren, metodolojik uzanımlarıyla da bu iddialarını pekiştirmeye çalışan Rom Harré özelinde gündelik dil merkezli açıklama modellerinin eleştirel değerlendirilmesiyle sınırlandırılmıştır.

Tez çalışmam boyunca pek çok kişinin ve kurumun katkısı bu çalışmayı kolaylaştırmıştır. Öncelikle, çalışmamın her safhasında değerlendirmelerini benimle paylaşan, destek ve teşvikleriyle her zaman yanımda olan, çalışmamın daha nitelikli hale gelebilmesi için bu sürecin her aşamasını benim için kolaylaştıran danışmanım Prof. Dr. Sevim Cesur’a müteşekkirim. Tezin başından itibaren bir eş danışman gibi her aşamada katkılarıyla yanımda olan Dr. Öğr. Üyesi Göklem Tekdemir’e çok teşekkür ederim. Faillik meselesini geniş bir bağlam içine yerleştirerek meselenin zihnimde daha anlamlı bir hâl almasına yardımcı olan Prof. Dr. Tahsin Görgün’e teşekkür ederim. Tezin çeşitli taslaklarını okuyarak katkı sunan, eleştirileriyle tezin olgunlaşmasına yardımcı olan Doç. Dr. Lütfi Sunar’a teşekkürlerimi arz ediyorum. Doç. Dr. Sema Karakelle’ye savunma jürisindeki eleştiri ve değerlendirmeleriyle beni yönlendirdiği için müteşekkirim. Çalışmanın içeriğinin şekillenmesindeki ve özellikle gündelik dil meselesine dair katkılarından ötürü Prof. Dr. Ayhan Çitil’e teşekkür ediyorum.

Faillik meselesine ilişkin yaptığım her okuma, meselenin çok katmanlılığını daha fazla müşahade etmeme vesile oldu. Konunun çok katmanlılığı, farklı meselelerle de iç içe geçince çalışmanın özellikle belli aşamalarını daha da zorlaştırdı. Doç. Dr. İbrahim Halil Üçer, çalışmanın özellikle bu safhalarında yaptığımız istişarelerdeki değerlendirmeleriyle bu hususların anlaşılmasına, böylece tezdeki eleştiri ve argümanlarımın şekillenmesine vesile oldu. Onun değerlendirmeleri, bu çalışmanın akabinde üzerine eğilmem gereken pek çok problem ve konunun belirmesini sağladı. Çalışma boyunca yaptığı tüm katkılardan dolayı İbrahim Halil Üçer’e minnettarım.

Tez araştırmaları şüphesiz kütüphane imkanları başta olmak üzere kurumların sağladığı desteklerle daha da kolaylaşmaktadır. Bu tez çalışması boyunca imkanlarından istifade ettiğim İSAM ve İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi kütüphanelerinin yetkililerine ve çalışanlarına teşekkür ederim. Bu tezin bir bölümü için yürüttüğüm araştırmalar TÜBİTAK tarafından sağlanan yurtdışı burs ile The City University of New York, Graduate Center’da gerçekleştirildi. Her iki kuruma da desteklerinden ötürü teşekkür ederim. Graduate Center’daki çalışmalarına danışmanlık yapan Prof. Dr. Anna Stetsenko’ya ev sahipliği için müteşekkirim. Yurtdışı araştırmaları için beni teşvik eden ve bu sürecin her aşamasını benim için kolaylaştırmaya alışan Doç. Dr. Işıl Bilican başta olmak üzere Medeniyet Üniversitesi Psikoloji Bölümü öğretim elemanlarına teşekkür ederim. Ayrıca, yurtdışı araştırma sürecindeki destekleri için İLKE Vakfı’na, İlim Yayma Vakfı’na ve Meridyen Derneği’ne teşekkürlerimi arz ediyorum.

İLEM, akademik çalışmalarımın her safhasında mümbit bir muhit vasfıyla benim için bir kurumun çok ötesinde oldu. Lisans eğitimimin başından bu yana sağladığı bu bereketli ortam için İLEM’e ve İLEM’deki dostlarıma şükranlarımı arz ediyorum.

Çalışmam boyunca farklı vesilelerle yardımlarına başvurduğum, bu çalışmada katkısı olan isimler var. Bu isimler arasında kıymetli dostum Ümit Güneş’in hem tez çalışmamdaki hem de diğer akademik çalışmalarımdaki katkılarını unutmamam. Akademik çalışmalarımı teknik imkanlarla birleştirerek daha yetkin hale getirmem için yaptığı her türlü destek ve bu süreçteki sabrı için kendisine müteşekkirim. Ayrıca farklı vesilelerle tez çalışmamın kolaylaşmasına yardımcı olan kıymetli dostlarım Yunus olak, Ahmet Köroğlu, Metin Başbay, Mücahit apun ve M. Sıddık Karagöz’e; değerli hocalarım Beliz Canlı, Mehmet Din, Osman Baş, Ebubekir Mollaahmetoğlu ve Hasan Umut’a ayrı ayrı şükranlarımı sunuyorum. Çalışmanın son hâlini okuyup tashih eden değerli dostum Abdullah Karakaş’a hususen şükranlarımı arz ediyorum

Nihayet bu satırların sonunda sevgili anneannem, annem, babam ve kardeşlerim başta olmak üzere aileme, ilmi çalışmalarıma verdikleri maddi-manevi sonsuz destekten ötürü şükranlarımı sunuyorum. Sevgili eşime ve kızlarıma şükranımı ancak

mahcubiyetle ifade edebilirim. Çalışmanın her aşamasındaki fedakarlığı, sabrı ve hoşgörüsü için eşime minnettarım. Bu çalışmanın her safhasının en küçük ve sabırlı şahidi sevgili kızım Hatice Zeynep'e ve ailemizi teşrifıyla gönlümüzü mesrur kılan Zehra Betül'e kendilerine ayıramadığım vakitlerde gösterdikleri anlayış için bir teşekkür yeterli olmayacaktır. Kendilerini bâki muhabbetle kucaklıyorum.

Latif KARAGÖZ

Üsküdar/2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
TABLolar LİSTESİ	ix
GRAFİKLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ SOSYAL TEORİDE İNSANIN FAİLLİĞİ MESELESİ

1.1 Fail Merkezli Teoriler	14
1.1.1 Sembolik Etkileşimcilik ve İnsanın Failliği Meselesi	14
1.1.2 Fenomenoloji ve İnsanın Failliği Meselesi	23
1.2 Yapısalcılık ve Failin Belirlenmişliği	29
1.3 Yapılaşma Teorilerinde İnsanın Failliği Meselesi	33
1.3.1 Anthony Giddens'in Yapılaşma Kuramında Yapı-Fail Meselesi	34
1.3.2 Pierre Bourdieu'nün Yapılaşma Kuramında Yapı-Fail Meselesi	39
1.4 Eleştirel Realizm ve İnsanın Failliği Meselesi	45

İKİNCİ BÖLÜM

PSİKOLOJİDE İNSANIN FAİLLİĞİ MESELESİ

2.1 Ana Akım Psikoloji ve İnsanın Failliği Meselesi	61
2.1.1 Albert Bandura ve İnsanın Failliği Meselesi	65
2.2 Ana Akım Psikolojiye Yönelik Eleştiriler ve Faillikte Yeni Arayışlar	70
2.2.1 Vygotsky ve Çağdaş Vygotskyci Yaklaşımlarda İnsanın Failliği Meselesi	74
2.2.2 Sosyal İnşacı Psikolojide İnsanın Failliği Meselesi	78

2.2.3 Hermenötik Psikoloji ve İnsanın Failliği Meselesi	83
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ROM HARRÉ VE İNSANIN FAİLLİĞİ MESELESİ

3.1 Rom Harré'nin Hayatı, Düşüncesi ve Metodolojisinin Genel Çerçevesi.....	88
3.2 Harré'de Faillik Probleminin Teorik ve Metodolojik Bileşenleri	98
3.2.1 “Eski Paradigma”-“Yeni Paradigma” Tartışmaları	98
3.2.1.1 Harré'nin Yeni Paradigma Teklifi ve Bu Teklifin Mahiyeti.....	100
3.2.2 Nedensellik (Causality) Tartışmaları ve Faillik	106
3.2.2.1 Harré'nin Humecu Nedensellik Yaklaşımına Yönelik Eleştirileri	107
3.2.2.2 Harré'nin Nedensel Güçler (Causal Powers) Teorisi Bağlamında İnsanın Failliği	109
3.2.3 Yeni Paradigma Arayışının İkinci Dönemi: İkinci Bilişsel Devrim/Söylemsel Psikoloji.....	114
3.2.3.1 Söylemsel Psikoloji, Konuşma ve Yeni Faillik Çerçevesi.....	116
3.2.3.1.1 Harré'nin Görüşlerinin Bilimsel Araştırmalardaki Yansımaları .	122
3.2.3.1.2 Söylemsel Dünya ile Fiziksel Dünya Arasında Bir Uzlaşma Nasıl Sağlanabilir? Harré'nin Hibrit Psikoloji Önerisi.....	129
3.2.4 Yapı-Fail Tartışmaları Bağlamında Harré'ye Yönelik “Realist” Eleştiriler	131
SONUÇ	141
KAYNAKÇA	165
ÖZGEÇMİŞ.....	187

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Sosyal Teori Geleneklerinde İnsanın Failliğine İlişkin Temel Kavram ve Önergeler.....	59
Tablo 2: Psikoloji Ekollerinde Failliğin Anlamı	86
Tablo 3: Rom Harré’ye Göre Mekanik İnsan Modeli ve Antropomorfik İnsan Modelinin Temel Özellikleri.....	92
Tablo 4: Rom Harré’ye göre Newtoncu ve Söylemsel Ontolojilerin Mukayesesi..	119
Tablo 5: Scopus Veri Tabanında Konumlandırma ile İlişkili Atanan Anahtar Kelimeler.....	125

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Rom Harré'nin İnsanın Failliği Meselesine Bağlamındaki Çalışmalarının Tarihsel Seyri	97
Grafik 2: Konumlandırma Teorisi Çalışmalarının Alan Dağılımları.....	123
Grafik 3: Konumlandırma ile Alakalı Anahtar Kelimelerin Tematik Sınıflandırılması.....	124

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	:	Bakınız
Çev.	:	Çevirmen
Ed.	:	Editör
s.	:	Sayfa
vd.	:	Ve diğerleri

GİRİŞ

İnsan eyleminin nasıl açıklanacağı düşünce geleneklerini, paradigmaları, teorileri vb. birbirinden ayırtıran en temel soruların başında gelmektedir. Bu soru, bir yönüyle eylemin mahiyetinin nasıl anlaşılacağını, diğer yönüyle de eylemin nasıl açıklanacağını gündeme getirmektedir. Öte yandan eylemin mahiyeti ve nasıl açıklanacağı eylemi icra eden failin mahiyeti ve nasıl açıklanacağı sorularıyla çakışmaktadır. Böylece eylemin bilinçli ve aktif icra edicisi olarak failin ve failliğin geniş bir sorunlar müktesebatı içinde benlik (self), ben idraki (self awareness), öznellik (subjectivity), özgür irade, nedensellik ve yönelimsellik gibi kavramlar ve bu kavramlar etrafındaki tartışmalarla iç içe geçtiği görülmektedir. Aynı şekilde failin yalnızca tikel varlığı ve mahiyeti değil, eylemin icrası bağlamında kendisini kuşatan tabii ve sosyal dünyayla ilişkisinin nasıl anlaşılacağı meselesi de gündeme gelmektedir. Bahsi geçen sorular etrafında failliğin mahiyeti ve nasıl açıklanacağına ilişkin hem analitik felsefe geleneğinde hem de daha tekil alanlar olarak zihin felsefesi ve eylem felsefesi literatüründe oldukça geniş bir tartışma yürütülmüştür (Ör: Mayr, 2011; Mele, 2017; O'Connor ve Sandis, 2013).¹

Failliğin sosyal yapıyla olan irtibatına ilişkin sorular ise özellikle çağdaş sosyal teori ve sosyal bilimlerdeki tartışmaların oluşmasında başat rol oynamıştır. Bu tartışmalar sosyal teoride yapı-fail ya da yapı-aktör gerilimi olarak isimlendirilmiştir. İfade edilen gerilim, sosyal dünyanın kuruluşunda yapının ve aktörün konumları ve birbirleri üzerindeki etkilerinin ne olduğu sorusuna dayanmaktadır. Bu soru bir problem alanına işaret etmenin ötesinde sosyal teorideki çeşitli kampların ve geleneklerin oluşmasında kurucu rol oynamıştır. Böylece sosyal teoride çok kapsamlı bir literatür ortaya çıkmıştır. Söz konusu literatürün, bir yandan meselenin “*yapı mı fail mi?*” şeklinde bir dikotomiye hapsedilmesine yol açtığı, diğer yandan da bu dikotominin aşılmasına yönelik çabalar etrafında kurgulandığı görülmektedir.

Sosyal teoride bahsi geçen dikotomiler, sembolik etkileşimcilik ve fenomenoloji gibi mikro sosyoloji gelenekleri tarafından sosyal dünyanın ve sosyal pratiklerin

¹ Türkçe felsefe literatüründe bu alanda yapılan az sayıdaki özgün çalışmalardan birisi için bkz. Doğan, 2018.

üretiminde failin yapı karşısında üstünlüğünü ispat edecek şekilde üretilmiştir. Buna mukabil yapısalcılar ve yapısalcılığın bir türevi olarak yapısal işlevselcilik ise yapının nihai belirleyiciliğini vurgulamak suretiyle failin edilgenleştirildiği bir anlayış ortaya koymuştur (Callinicos, 2004; Musolf, 2003).

Sosyal teoride yapı-fail problemine ilişkin bahsi geçen kutupların tek yönlü çözümlemelerini aşmak, böylece yapı-fail meselesinde uzlaşımçı ve bütüncül bir çözüm üretmek için ortaya konan teoriler, ilgili literatürde üçüncü bir mecra oluşturmuştur. Bunlar arasında Anthony Giddens ve Pierre Bourdieu'nün temsil ettiği yapılaşma teorileri, belirleyici rol oynamaktadır. Giddens'ta özellikle *yapının ikiliği (duality of structure)* kavramı dolayısıyla iç içe geçmiş bir yapı ve fail tasavvuru karşımıza çıkarken, Bourdieu yapı ve failin bir aradalığını yapısalcılığa daha yakın bir pozisyondan çözümlemeye çalışmaktadır (Bourdieu, 1995, 2016; Giddens, 2005, 2016). Diğer yandan Roy Bhaskar ve Margaret Archer'in öncülük ettiği eleştirel realist gelenek, yapı-fail gerilimini özellikle *nedensellik (causality)* kavramı etrafında ele almıştır. Yapı ve failin birbirlerinden bağımsız müstakil varlıklar olduğunu vurgulayıp her iki bileşene de aktif bir nedensellik atfederek yapı ve failin karşılıklı etkileşim ve dönüştürücülüğünü ön plana çıkarmışlardır (Archer, 2000, 2009, 2014; Bhaskar, 2017).

İnsanın failliği meselesinin psikolojide ele alınışı felsefeden ziyade sosyal teorideki tartışmaların bir devamı ve bütünleyicisi olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu durum psikolojinin sosyal bilim olma çabasının bir neticesi olarak felsefi tartışmalarla arasına koyduğu mesafenin göstergesi olarak okunabilir.

Meselenin felsefeye bakan yönüyle irtibatlı olarak failliğin kişisel/tekil tecrübede nasıl ortaya çıktığına ve tezahürlerinin neler olduğuna yönelik, özellikle bilişsel psikoloji, gelişim psikolojisi ve nöropsikolojide yürütülen çalışmalar mevcuttur. Ancak, faillik probleminin daha geniş ve kurumsal yönelimleri hesaba katıldığında faillığe ilişkin yaklaşımların birey ve onu kuşatan yapısal unsurlar bağlamında yürütüldüğü görülmektedir. Özellikle sosyal psikolojide, alanın tanımının da bir gereği olarak birey ve onu kuşatan sosyal-toplumsal yapıların karşılıklı ilişkisi ve birbirlerine olan etkisinin nasıl anlaşılacağı sorusu, yapı-fail tartışmalarına temas eden pek çok hususu

barındırmaktadır. Söz konusu sorular bilhassa sosyal psikoloji literatürü içinde ele alınsa da yalnızca tekil bir alt alan olarak sosyal psikolojiyle sınırlı kalmamıştır. Psikolojinin bütüncül olarak teorik ve metodolojik meselelerinin tartışıldığı *teorik psikoloji* alanı, ilgili tartışmaların metateorik düzeyde yürütüldüğü bir zemin olarak kurgulanmıştır (Martin, Sugarman ve Slaney, 2015)

Failin mahiyeti ve yapı-fail gerilimine ilişkin teorik psikoloji kapsamında yürüten tartışmalar, tıpkı sosyal teoride olduğu gibi fail öncelikli teorilerle yapı öncelikli teoriler arasında bir gerilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Benzer şekilde bu ikilemleri aşıp daha uzlaşımçı ve ilişkisel çözümler geliştirmek üzere üçüncü bir yol arayışındaki yaklaşımlar da psikolojideki faillik tartışmalarında önemli bir mecra oluşturmuştur.

Psikolojide failliğe ilişkin söz konusu teorik yönelimlerin esasında psikolojinin bilimsel bir disiplin olarak kurumsallaşma tecrübesiyle paralel giden bir hikâyesinin olduğunu söylemek mümkündür. Başka bir deyişle, psikoloji tarihi, insan eyleminin ve failliğinin anlamlandırılmasına ilişkin teoriler arasındaki rekabet ve çatışmanın, bir yandan da uzlaş ve bütünlük arayışının tarihi olarak okunabilir.

Sosyal bilimlerin özerkliklerini kazanmak için felsefe ve metafizikle olan irtibatlarını koparıp doğa bilimlerine eklemlenmeleri, özellikle yirminci yüzyılın başlarında sosyal bilimlerin pozitivist bir anlayışın hâkimiyeti altına girmesini beraberinde getirmiştir. İnsanı ve toplumu olgusal düzlemde incelemeyi icbar eden pozitivist anlayış, kartezyen doğası gereği çeşitli dikotomiler vasıtasıyla alanın baskın paradigması olarak kabul görmüştür. Sosyal bilimlerin neredeyse tamamına hâkim olan bu anlayış psikolojide de büyük oranda karşılık bulmuştur. Capra'nın (2014) da ifade ettiği gibi yirminci yüzyılın ilk yarısında- özellikle ilk on yılında- psikolojik düşüncede yöntem ve bilinç yaklaşımları aynı Newtoncu gerçeklik modelinden beslenen yapısalcılığın ve davranışçılığın egemenliği altına girmiştir.

Psikolojinin bilimsel bir disiplin olarak kurumsallaşma sürecinde doğrudan doğa bilimleri paradigmasına aidiyetle kendini konumlandırması, doğal olarak insanın ve failliğinin mahiyetine yönelik doğa bilimlerinin kabullerini içselleştirmesine neden olmuştur. Pozitivizmin psikolojideki en belirgin formu olan davranışçılıkta bariz bir

şekilde temsil edilen bu anlayış, failliği mekanik bir sürecin edilgen bir unsuru şeklinde yorumlamıştır.

Psikolojide 1950'lerden itibaren yaşanmaya başlayan dönüşüm "bilişsel devrim" olarak isimlendirilen bir sürecin de başlangıcı olmuştur. Bilişsel devrim, pozitivistimin ve davranışçılığın egemenliğinin yıkılmasında önemli bir merhaleyi temsil etmektedir.² Buna mukabil Batı düşüncesinde Aydınlanma'dan bu yana tevarüs edilen düalist karakterini sürdürmüştür. Zira bu süreçte insanın mahiyeti ve eyleminin kaynaklarına ilişkin sorgulamaların *mekânı* davranıştan zihne kaymıştır. Böylece, bir yandan psikolojik fenomenlerin altında yatan bilişsel mekanizmalar, diğer yandan bu mekanizmalara aracılık eden nörofizyolojik yapı ve süreçler büyük oranda psikoloji araştırmalarının odağına yerleşmiştir. İnsanın failliği de her iki durumda ya zihinsel yetilerin veya nörofizyolojik yapı ve mekanizmaların bir türevi olarak anlamlandırılmıştır. Sugarman ve Sokol (2012, s. 1) bu durumu "*psikoloji biliminde insanın failliğinin genellikle ya ihmal edildiğini ya da davranışsal olumsuzlukların, istatistiksel doğrusallıkların, nöropsikolojik durumların veya süreçlerin, sayısal işlevlerin ve modellerin ya da evrimsel biyolojinin determinist diline indirgendiği*" şeklinde ifade etmiştir. Dolayısıyla ana akım psikoloji olarak ifade edilen bu bahsi geçen tavır her halükârda insan eyleminin ve failliğinin indirgemeci bir perspektiften ele alınması şeklinde belirmiştir.

Sosyal bilimlerde özellikle 1960'lardan itibaren ana akım teorilere yönelik eleştiriler yükselmeye başlamıştır. Söz konusu eleştiriler, sosyal bilimin mahiyeti, yöntemi ve nesnesiyle kurduğu ilişki başta olmak üzere, ana akım sosyal bilimlerin bütüncül bir eleştirisini içermektedir. Bu eleştiriler postmodernitenin sosyokültürel meydan okumasının yanında bir taraftan Max Weber'in etkisiyle gelişen yorumcu sosyal bilim geleneğinin, diğer yandan analitik felsefenin Ludwig Wittgenstein ve John Austin vasıtasıyla yükselen pragmatik dil felsefesi geleneğinin etkisinde gelişmiştir. *Yorumlayıcı dönüş* (interpretative turn) ya da *dile dönüş* (linguistic turn) terkipleriyle

² Her ne kadar bilişsel devrim ya da bilişsel dönüş olarak tarif edilen bu dönem 1950'lerden itibaren kendini daha somut olarak göstermiş olsa da, yirminci yüzyılın başında davranışçılığın mekanik uyaran-tepki ilişkisine alternatif olarak ortaya çıkan ve uyaranlar arasındaki ilişkiyi zihinsel süreçlerimiz vasıtasıyla elde ettiğimizi savunarak "algı"ya büyük önem atfeden Gestalt Psikolojisi'nin, yüzyılın ikinci yarısındaki bu bilişsel dönüşümlere önemli ölçüde zemin teşkil ettiğini söylemek mümkündür

ifade edilen bu süreç, sosyal dünyanın dil dolayımıyla özneler arası ve etkileşimsel bir inşa sürecinin sonucu olduğu tezi ile ifade edilmiştir (Layder, 2015). Böylece insanı kendisini kuşatan sosyal ve fiziki yapısal unsurların etkisinde kalan edilgen ya da tamamen zihinsel potansiyelleriyle ortaya çıkan *tüm güçlü* (omnipotent) bir canlı olarak tasvir eden ana akım determinist yaklaşımlar, sosyal bilimlerden elenmeye çalışılmıştır. Bunun yerine insana ve sosyal olana dair gerçekliğin dil ile inşa edildiği iddiasını merkeze alarak kurmaya çalışan teoriler ortaya çıkmaya ve etkili olmaya başlamıştır. İnsanın failliği de bu sürecin bir parçası olarak *dil, özneler arasılık ve etkileşim* kavramları çerçevesinde düalist ve determinist olmayacak şekilde tanımlanmaya çalışılmıştır.

Sosyal bilimlerde yaşanan bahsi geçen dönüşüm sosyal psikolojideki tartışmalar vasıtasıyla psikolojiye dâhil olmuştur. Rom Harré'nin (1972) *Sosyal Davranışın Açıklanması* (The Explanation of Social Behaviour) başlıklı çalışması söz konusu dönüşümün köşe taşlarından biridir. Bununla birlikte Kenneth Gergen'in (1985) *Modern Psikolojide Sosyal İnşacı Hareket* (The Social Constructionist Movement in Modern Psychology) başlıklı çalışması ana akım psikoloji aleyhine genişleyen literatürün önemli aktörlerindendir. Bunların dışında Hermenötik yaklaşımlar ve yeni Vygotskyci yaklaşımlar da söz konusu dönüşümün önemli parçaları arasında yer almaktadır. Bahsi geçen teoriler, insan eyleminin ve failliğinin bir dizi biyolojik bileşene ya da mekanik, neden-sonuç ilişkisine dayalı dinamiklere dayanarak açıklanamayacağı iddiası etrafında toplanmıştır. Bu teoriler insan eylemlerini ve sosyal pratikleri açıklamak üzere daha dinamik bir mahiyet arz eden kültür ve bağlamın önemini vurgulamışlardır. Söz konusu vurgu *dilin ve konuşmanın* bu süreçteki belirleyiciliğine işaret edilerek pekiştirilmiştir (Kirschner ve Martin, 2010).

Psikolojideki söz konusu dönüşüm çabasının temelinde, insanın failliğine yeni bir tanım getirme/anlam yükleme çabası olduğu görülmektedir. Zira dilin icra ediciliği ve gerçekliğin bu icranın kültürel ve bağlamsal sonucu olduğu iddiası, bilimin amacının, metodolojisinin ve nesnesinin nesnel olamayacağı yönündeki tezler esasında söz konusu dönüşüm iddiasının insana ve onu kuşatan çevreye atfettiği anlamın birer tezahürüdür.

Psikolojide özellikle sosyal psikoloji dolayısıyla başlayan ve psikolojinin diğer alanlarına doğru genişleyen eleştirilerin teoriden uygulamaya kadar genişlemesinde Rom Harré'nin başat bir rolü söz konusudur. İnsanın failliği söz konusu olduğunda da antipozitivist ve ilişkisel bir faillik perspektifinin yerleşmesinde Harré'in aktif rolü vurgulanmaktadır (Martin, Sugarman ve Thompson, 2003). Harré'nin bu konumunun oluşmasında onun 1970'lerden itibaren inşa etmeye çalıştığı ve pek çok bileşene sahip teorik müktesebatın etkisi büyüktür. Bu bağlamda onun, bahsi geçen konumunu açığa çıkaran dört temel noktadan bahsetmek mümkündür:

- i. İlk olarak Harré faillik problemini kapsayacak şekilde psikolojideki ana akım eleştirileri paradigma tartışmaları düzeyinde yürütmüştür. Pozitivizm ve pozitivizmin türevi olan diğer indirgemeci yaklaşımları “eski paradigma” olarak adlandıran Harré, *Sosyal Davranışın Açıklanması* (1972) eseriyle başlamak üzere psikoloji için “yeni bir paradigma” çerçevesi oluşturmaya çalışmaktadır.
- ii. Harré yeni paradigma teklifini çalışmalarının ilk dönemini teşkil eden 1972 ile 1980'lerin başına kadar olan süreçte eleştirel realizmi esas alarak sürdürmüş, bu dönemden itibaren ise eleştirel realizmden koparak sosyal inşacı ve söylem esaslı bir perspektifi benimsemiştir. Bu dönüşüm yalnızca onun kişisel biyografisinin bir parçası değil, psikolojideki rakip teorilerin çatışma mecralarını görmek açısından da önem arz etmektedir.
- iii. Harré tüm bu süreçte klasik felsefe, analitik felsefe ve sosyal teorinin teorik imkânlarını kullanarak özellikle sosyal psikolojiyi bu üç alanın kavramsal şemalarıyla yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Onun faillik varsayımlarını da kapsayan bu süreçte *nedensellik (causality)* tartışmalarının merkezde olduğu ve bu tartışmaları *nedensel güçler (causal powers)*, *güç-lü tikeller (powerful particulars)*, *söz edimleri (speech acts)* gibi kavramlarla bütünleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Dolayısıyla Harré, ilk döneminde eleştirel realist bir perspektifle dönüştürmeye çalıştığı sosyal psikoloji alanını ikinci dönem çalışmalarıyla birlikte özellikle Ludwig Wittgenstein ve John Austin'in düşüncelerine yaslanıp pragmatik dil felsefesinin imkânlarını kullanmak suretiyle yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Bu çaba

yalnızca teorik düzeyde kalmamış başından itibaren etojeni ve konumlandırma teorisi gibi metodolojik bileşenleriyle de güçlendirilmeye çalışılmıştır.

- iv. Son olarak, bahsi geçen ikinci teorik dönüşümünü *söylemsel dönüş* olarak isimlendiren Harré, burada inşa ettiği varsayımları yeni faillik çerçevesinin de zemini olarak kullanmıştır. Bu itibarla söylemsel dönüş varsayımı Harré'nin yapı-fail meselesi bağlamında sosyal teorideki tartışmalara müdahil olmasını, bilhassa eleştirel realist gelenekle arasındaki sosyal yapının nedenselliğine ilişkin çatışmaların esaslarını belirlemiştir.

Harré'nin dört ana kategori altında ifade etmeye çalıştığım düşünsel serüveni, literatürdeki farklı düşünce geleneklerinin temsili ve hayata geçirilme çabası olarak özetlenebilir. Bu yönüyle Harré'nin fikriyatı psikolojide sosyal inşacılığın ve bunun bir türevi olarak söylemsel psikolojinin önemli bir gelenek hâline gelmesine imkân tanımıştır. Bu bağlamda onun konumu, analitik felsefeden beslenen pragmatik dil anlayışının psikolojiye tatbiki ve bu doğrultuda psikolojinin yeniden inşa edilme çabası olarak okunabilir. Harré'nin faillik tasavvuru onun bahsi geçen çabasının en önemli bileşenidir. Zira, failliğin nasıl tanımlandığı bir yönüyle insan tanımına temas ederken diğer yönüyle failliğin nasıl /hangi metodolojik ilke ve tekniklerle açıklanacağı sorularıyla bütünleşmektedir. Dolayısıyla onun pragmatik dil yaklaşımı, söylemsel psikoloji perspektifi ve bunların bir uzantısı olarak konumlandırma teorisi Harré'nin bilim ve metodoloji anlayışıyla insanın failliğine ilişkin perspektifini birbirine bağlamaktadır.

Bu çalışmada, bahsedilen tartışmalar temelinde Rom Harré'de insanın failliği meselesinin ele alınışını incelemek amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışma, aşağıdaki sorular etrafında bir soruşturmayı kapsamaktadır:

- i. Rom Harré'nin insanın failliğine ilişkin görüşlerinin mahiyeti nedir? Onun görüşleri faillik meselesiyle alakalı hangi problemleri keşfetmekte ve bu problemlere yönelik ne tür çözümler üretmektedir?

- ii. Harré'nin insanın faillğine dair varsayımlarının onun sosyal bilim tasavvuru ve paradigma tartışmalarıyla olan irtibatı nasıl kurulabilir? Bu irtibatın kavramsal bileşenleri nelerdir?
- iii. Harré'nin *yeni paradigma* adlandırmasıyla sosyal bilimlere sunduğu önerileri ana akım sosyal bilim yaklaşımlarından ve psikoloji paradigmalarından ayırtıran hususlar nelerdir? Onun söz konusu teklifi gerçekten bir paradigma değişimi olarak isimlendirilmeyi hak etmekte midir?

Sosyal teori ve teorik psikoloji alanlarındaki tartışmaların bir devamı olarak ifade ettiğimiz amaçlar doğrultusunda bu çalışma, psikolojinin son dönemdeki en etkili teorik yönelimlerinden birini tartışmaya açmaktadır. Bir düşünce sisteminin bütününe ilişkin yetkin bir değerlendirme o sistemin temel kavramları üzerine yürütülen bir soruşturmaya doğrudan alakalıdır. Bu bağlamda faillik kavramı hem Harré'nin hem de onun irtibatı olduğu diğer düşünce geleneklerinin bütüncül bir değerlendirmesini yapabilmek adına önemli bir imkân barındırmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada faillik meselesi Harré'nin ve mensubu olduğu sosyal inşacı düşünce sisteminin insan ve bilim tasavvurunu eleştirel bir şekilde değerlendirebilmek için önemli bir kavramsal imkân olarak düşünülmektedir.

Söz konusu değerlendirme Türkiye psikoloji akademisi için de önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Zira Türkiye psikoloji literatüründe özellikle ana akım psikolojiye yönelik eleştirilerde sosyal inşacı psikoloji ve Rom Harré'nin konumu belirleyici olmuştur.³

Sosyal inşacılık, Türkçedeki ana akım psikoloji eleştirilerine ilişkin çalışmaların en önemli mecrası haline gelmiştir. Parker'e göre (2004, s. 214) bu durum sosyal inşacılığın batı dışı toplumların yerelliklerine imkân vermesiyle ilişkilidir. Zira ona

³ Türkiye'de ana akım pozitivist psikolojinin sınırlılıklarına ilişkin yapılan muhtelif çalışmalar olmakla beraber burada özellikle sosyal inşacı ve söylemsel psikoloji perspektifini benimseyen Arkonaç ve onun çalışmaları etrafında şekillenip genişleyen literatür esas alınmıştır. Zira Arkonaç'ın çalışmaları 2000'li yılların başından itibaren ana akım psikolojiye yönelik sosyal inşacılık ve Harré'nin çalışmaları ekseninde genişleyen bir eleştirel literatür üretmiştir. Dolayısıyla çalışmamızda, belli dönemlerde ortaya konmuş pozitivist psikoloji eleştirilerinden ziyade, uzun yıllara yayılarak süreklilik göstermesi nedeniyle Arkonaç'ın çalışmalarına yer verilmiştir.

göre kendini dayatan Batılı bilim anlayışı karşısında Batı dışı toplumlardan esaslı bir çözüm ve alternatif üretilmemesi çözüm olarak tekrar Batı'ya yönelmeyi zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda Batı dışı toplumlar için bu şartlar altında en makul tercih, kendi merkezli olmaktan uzak, psikolojiye ve psikolojinin araştırma nesnelerine içeriden bakılmasına, akademik anlamda yerli bilginin üretilmesine, böylece ötekinin özne olmasına imkân tanıyan Batılı yaklaşımlar olmaktadır. Dolayısıyla sosyal inşacılık bahsi geçen nitelikleri ile batı dışı toplumlara ve akademik mecralara kendilerini anlama ve kendilerine ilişkin bilgi üretme “imkânı” bahşeden önemli bir meta teorik çerçeve olarak yorumlanmıştır. Bu bağlamda sosyal inşacılık, söz konusu “imkânları” sayesinde Türkiye psikoloji akademisinde ana akım psikoloji eleştirilerine teorik ve metodolojik bir dayanak oluşturmuştur. Teorik yönü esas alındığında sosyal inşacılığın söz konusu imkânları vesilesiyle “yerel” bilgi ve insan anlayışının “inşası”na yönelik çalışmalara zemin teşkil ettiği düşünülmüştür (Arkonaç, 2004a, 2008, 2011, 2015).

Metodolojik olarak ise söylemsel psikoloji, konuşma analizi gibi sosyal inşacılığın teorik imkânlarını kullanarak gelişen metodolojik yönelimlerden yararlanan çalışmalar, öznel, faillik, kimlik gibi fenomenlerin gündelik hayatta nasıl inşa edildiklerine ilişkin inşacı bir perspektif sunmuşlardır (Örneğin; Arkonaç, 2004b, 2007, 2012, Atakan, 2013, Çoker, 2014, Çömez Polat, 2019, Karagöz, 2013, Tekdemir, 2007, Yıldırım, 2015). Bahsi geçen çalışmalar vasıtasıyla sosyal inşacı psikoloji, gündelik hayatın etkileşim ve ilişkiler esas alınarak araştırılması, bu süreçte dilin inşa edici rolüne yaptığı vurguyla özellikle sosyal psikoloji dolayısıyla Türkçe psikoloji literatüründe önemli bir konum elde etmiştir.

Rom Harré sosyal inşacılığın Türkçe psikoloji literatüründeki bahsi geçen etkisinde önemli aktörlerden biridir. Harré'nin Türkçe literatürdeki konumu özellikle “yeni paradigma” tartışmalarında açığa çıkmaktadır. Harré'nin 1970'lerden itibaren sosyal bilimlerdeki ve özellikle psikolojideki ana akım-pozitivist geleneğe yönelik eleştirilerin ana mecrasını oluşturan yeni paradigma tartışmalarının sosyal inşacılıkla temellendirilen ikinci dönemi, Türkçe literatürdeki anti pozitivist yönelimlerin paradigma düzeyindeki meşruiyet arayışlarına zemin teşkil etmiştir. Özellikle Batılı

kartezyen bilgi ve insan anlayışı karşısında Harré'nin yeni paradigmasının insan zihninin, failliğinin ve insana ilişkin diğer fenomenlerin dil ve kültüre içkin bir şekilde karşılıklı etkileşim ile kurulduğuna yönelik argümanları yerel bilgi ve insan anlayışının kartezyen olmayan bir tarzda kurulabilmesi için önemli bir imkân olarak kabul edilmiştir (Arkonaç, 2008).

Türkçe literatürdeki çalışmalarda sosyal inşacılığın postmodern kökenlerinden dolayı Batı dışı toplumlar açısından iddialarını ve vaatlerini sorgulayan ve eleştiren çalışmalar olmakla beraber, söz konusu eleştirilerin Harré'nin paradigma bağlamında iddia ve tekliflerine yönelmediği görülmektedir (Arkonaç, 2006, 2015). Aksine bu çalışmalarda Harré'nin paradigma değişimine ve yeni paradigmaya ilişkin tartışma ve iddiaları verili kabul edilmiştir. Dolayısıyla bahsi geçen çalışmaların Harré'nin tekliflerinin imkânlarını ve zaaflarını üstlenerek onun perspektifini Türkçe literatürde yeniden ürettiklerini söylemek mümkündür. ⁴

Bu itibarla çalışmamızda Harré'nin faillik meselesi etrafındaki fikirlerine dair yapılacak değerlendirmeler, onun fikirleri etrafında gelişen Türkçe literatür için de belirleyici olacaktır. Ayrıca, Harré'nin teorik psikoloji literatüründeki ve bu bağlamda gelişen Türkçe çalışmalardaki konumu hesaba katıldığında onun eleştiri ve tekliflerinin imkânlarını, sınırlarını ve zaaflarını analiz etmek, ilgili literatürde psikolojinin bilgi, bilim ve insan anlayışına ilişkin mevcut durumu ve ortaya konacak *yeni ve farklı* yaklaşımların imkân(lar)ını tespit etmek açısından önem arz etmektedir.

Buraya kadar serimlenen tartışmalar bağlamında, insanın failliğinin çok yönlü bir mahiyete sahip olduğu gerçeğini akılda tutarak ve yukarıda ortaya konan amaçlara sadık kalarak çalışmada katmanlı bir metodolojik izlek takip edilecektir. Buna göre ilk olarak Harré'nin kendi metinlerinde failliği nasıl ve hangi kavramlarla ilişkilendirerek

⁴ Burada dikkat çeken önemli bir husus söz konusudur. Özellikle Arkonaç'ın çalışmalarında, faillik başta olmak üzere insana ilişkin teorik düzeyde yerel bir bilginin inşasına, Türkiye'de psikolojinin felsefi temellerine zemin teşkil etme potansiyeli nedeniyle İslam düşüncesinin imkânlarına ve bu düşünceyle kurulması gereken irtibatın zaruretine işaret edilmiştir. Ancak bu vurgu ancak bir imkân düzeyinde kalmış, bu imkânın teorik düzeyde nasıl somutlaşabileceği üzerinde durulmamıştır. Diğer yandan ifade edildiği gibi zaruretine işaret edilen felsefi zemin Wittgenstein- Harré çizgisinde gelişen, sosyal inşacılık ve söylemsel psikoloji dolayısıyla somutlaştırılan bir mecrada kurulmuştur. Bu tercihin faillik meselesi etrafındaki sınırlılıklarına sonuç kısmında değinilecektir. Söz konusu tercihin psikolojide özne tartışmaları etrafındaki kısıtlılıklarına işaret eden bir analiz için bkz. Karagöz, 2018.

kullandığı, faillik ve faillikle ilişkili kavramların tarihsel süreçte nasıl değişime uğradığı ele alınacaktır. Bu şekilde Harré'nin çalışmalarının kendi bütünlüğü içinde *metin içi* analizi yapılmış olacaktır. Diğer yandan, onun failliğe ilişkin yaklaşımları, kullandığı kavramlar ve bu kavramlardaki dönüşümler Harré'nin mensubu olduğu, ayrıştığı veya kendisinin özellikle ayrılmak istediği düşünce gelenekleriyle irtibatlandırılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylece Harré'nin failliğe ilişkin tasavvurunun geniş ölçekli *-metinler arası-* analizi yapılmaya çalışılmıştır. Nihai olarak *metin içi* ve *metinlerarası* değerlendirmelerle birlikte ve bu değerlendirmelerin akabinde psikolojide insanın failliğine ilişkin, bahsi geçen teorik yönelimlerin açıklama çerçevelerinin sınırlarını gösterip yeni bir açıklama çerçevesinin imkânı sorgulanacak, bu *metinlerin ötesinde* bir açıklama çerçevesinin zaruretine ve imkânına -en azından belirli sorular etrafında- işaret edilecektir⁵.

Çalışmanın kendisini konumlandırmaya çalıştığı yer ve amaçları doğrultusunda bu çalışma giriş ve sonuç bölümlerinin dışında üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmanın tarihsel ve teorik zemini oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda sosyal teoride özellikle yapı-fail problemi olarak gelişen problem alanı içinde faili merkeze alan, yapıyı merkeze alan ve bu indirgemeci perspektifleri aşmaya çalışıp daha bütüncül bir çerçeve oluşturmaya çalışan teoriler ele alınmıştır. Faillik meselesine ilişkin felsefe literatüründe oluşan birikim, çalışmanın bu kısmında dışarıda tutulmuştur. Bu tercihteki belirleyici etken Harré'nin faillik problemini sosyal teorinin tartışmalarına eklemleyerek, bu tartışmaya müdahil olarak ele almasıdır.

Faillik meselesinde Harré'ye intikal eden tartışmalar çok büyük oranda sosyal teori geleneği dolayısıyla üretilmiştir. Harré her ne kadar özellikle sosyal inşacılığı esas aldığı dönemde analitik felsefeyi bir dayanak olarak kullansa da tartışmalarını felsefe literatürüne yakın bir noktadan, bu literatürle etkileşime girecek şekilde sürdürmemiştir. Aksine analitik felsefe ile kurduğu bağlantı Harré'nin sosyal teorideki yapı-fail meselesine müdahil olabileceği bir kavramsal araç olarak işlev görmüştür.

⁵ Burada kullandığımız *metin içi*, *metinler arası* ve *metin ötesi* kavramları Doç. Dr. İbrahim Halil Üçer'in düşünce tarihi yazımına ilişkin metodolojik bir çerçeve olarak önerdiği, yazım aşamasında olan çalışmasından ödünç alınarak kullanılmıştır. Çalışmamızın metodolojik içeriğini daha açık hâle getiren bu kavramsal şemanın kullanımına müsaade ettiği için Doç. Dr. İbrahim Halil Üçer'e müteşekkirim.

Dolayısıyla Harré'nin faillik meselesi etrafındaki varsayımlarını tarihsel ve bütüncül bir şekilde anlayabilmek için bu çalışma sosyal teorinin ilgili mesele etrafındaki tartışmalarını serimlemekle başlamıştır.

Sosyal teori bağlamında ortaya konan tarihsel ve teorik anlatının üzerine çalışmanın ikinci bölümünde söz konusu tartışmaların psikolojideki temsillerinin izi sürülmüştür. Sosyal teoride olduğu gibi psikolojide de insanın failliğine ilişkin tartışmalar fail merkezli ve yapı merkezli ele alan teorilerle, bu teorileri aşmaya yönelik çabaların oluşturduğu bir literatür içinde şekillenmiştir. Dolayısıyla bu bölümde söz konusu teoriler temel varsayımları ve birbirlerine yönelik eleştiri noktalarını açığa çıkaracak şekilde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde Rom Harré'nin faillik problemine ilişkin düşünceleri onun düşünce sisteminin bütünlüğü ve bu bölüme kadar anlatılan literatür içindeki konumuyla irtibatlandırılarak ele alınmıştır. Bu bağlamda Harré'nin 1970'lerden itibaren ısrar ettiği yeni paradigma perspektifi, bu perspektifin kendisini var ettiği eleştirel zemin ve teklifleri ile birlikte değerlendirilmiştir. Akabinde paradigma tartışmalarını farklı teorik yönelimlerle güncelleyen Harré'nin bu dönüşümle birlikte faillğe ilişkin varsayımlarındaki dönüşüm ele alınmıştır. Böylece onun meta-teorik perspektifi ile faillik problemine ilişkin yaklaşımları bütüncül bir şekilde analiz edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ SOSYAL TEORİDE İNSANIN FAİLLİĞİ MESELESİ

İnsanın failliğinin nasıl anlaşılacağı ve açıklanacağı meselesi sosyal teoride yapı-fail problemi, yapı-fail gerilimi, yapı-fail çatışması vb. tasniflerle kavramlaştırılmaktadır. Bu kavramlaştırmalarda dikkat çeken en belirgin husus yapı ve faile ilişkin tartışmaların birtakım dikotomiler üzerine bina edilmesidir. Söz konusu tartışmalar birey-toplum; mikro-makro tasnifleri şeklinde de açığa çıkmaktadır.

Bu tartışma bir diğer yönüyle de sosyal teorinin ve sosyal bilimlerin analizlerinin odağında neyin yer alacağı sorununa da dayanmaktadır. Dolayısıyla yapı-fail meselesi bir yönüyle sosyal hayatı kimin kurduğuna diğer yönüyle de araştırmanın nesnesinin ne olacağına temas etmektedir.

Bu bağlamda Layder (2006) yapı-fail meselesini iki temel soruya dayandırmaktadır.

- i. İnsanlar etkinlikleriyle içinde yer aldıkları toplumsal dünyaları/yapıları nasıl biçimlendirmektedirler?
- ii. Toplumsal yapılar bireysel etkinlikleri nasıl biçimlendirmektedir?

Sosyal teoride failin mahiyeti ve yapıyla olan ilişkisi, söz konusu sorulara ilişkin teoriler etrafında şekillenmiştir. Bu teorilerin bir kısmı failin etkinliklerini esas alırken, bir kısmı ise yapıyı belirleyici gören teorileri esas almaktadır. Her iki yönelim de bahsi geçen önceliklerden ötürü yapı-fail ilişkisini açıklarken indirgeyici olmaktan kaçınmamışlardır. Bu bağlamda ilgili teorilerin indirgeyici perspektiflerini aşır yapı-fail problemini uzlaşımçı ve bütünlüklü bir şekilde çözümlemeye çalışan kuramsal yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde yukarıdaki tasnife sadık kalarak fail merkezli teoriler, failin belirlenmişliği/yapısalcılık, yapılaşma kuramları ve eleştirel realizm gelenekleri etrafında sosyal teorideki yapı-fail tartışmaları serimlenmeye çalışılacaktır.

1.1 Fail Merkezli Teoriler

Bu bölümde fail merkezli teoriler, sembolik etkileşimcilik ve fenomenoloji özelinde değerlendirilecektir.

1.1.1 Sembolik Etkileşimcilik ve İnsanın Failliği Meselesi

Sembolik etkileşimcilik sosyal teoride fail merkezli yaklaşımların en önemlileri arasında yer almaktadır. Herbert Blumer'in ürettiği sembolik etkileşimcilik kavramı, gündelik hayatta sosyal pratiklerin oluşumunda sembolik unsurların ve bireylerin düşünömsellik ve yorumlama gibi kabiliyetlerinin birlikteliğine yapılan vurguyu karşılamaktadır. Blumer sembolik etkileşim kavramının insanların tecrübelerini paylaştıkları iletişim sürecini ifade ettiğini vurgulamaktadır.⁶

Sembolik etkileşimcilik kavramsal olarak Blumer tarafından ortaya konulsa da çağdaş sosyal teoride sembolik etkileşimciliğin tarihi özellikle George Herbert Mead'in çalışmalarına atıfla başlatılmaktadır. Mead kendisini sembolik etkileşimci olarak isimlendirmese de sembolik etkileşimcilik ona nispetle anılmaktadır. Bunda Mead'in öğrencisi Herbert Blumer'in sembolik etkileşimciliğe dair yazılarında kendisini özellikle Mead'3 dayandırarak bu yaklaşımı temellendirmeye çalışması etkili olmuştur. Blumer pek çok çalışmasında söz konusu irtibatı açıkça ortaya koymaktadır.

Sembolik etkileşimciliği insanların bireysel ve grup davranışlarını incelemek üzere ortaya konan bir yaklaşım olarak isimlendiren Blumer, bu yaklaşımın entelektöel temellerinin atılmasında Herbert Mead başta olmak üzere John Dewey, W. I. Thomas, Robert E. Park, William James, Charles Horton Cooley, Florian Znaniecki, James Mark Baldwin, Robert Redfield ve Louis Wirth gibi isimlerin öncölük ettiğini ifade etmektedir (Blumer, 1969). Bahsi geçen isimlerin entelektöel yönelimleri düşünüldüğünde sembolik etkileşimciliğin bilhassa pragmatizmle olan irtibatı açığa çıkmaktadır. Özellikle Mead'in akademik hayatı boyunca pragmatizmin kurucu

⁶ Blumer bu kavramı ilk olarak editörlüğünü Emerson P. Schmidt'in yaptığı *Man and Society: A Substantive Introduction to the Social Sciences* (1937) isimli kitapta yer alan "Sosyal Psikoloji" makalesinde kullanmıştır.

isimlerinden olan John Dewey ve William James ile olan yakın irtibatının, bahsedilen diğer isimlerin de katkısıyla, sembolik etkileşimcilik üzerindeki pragmatizm etkisini belirlediğini söylemek mümkündür. Bu irtibat yapı-fail tartışmasında fail merkezli yaklaşımlar arasında yer verdiğimiz sembolik etkileşimciliğin söz konusu niteliğini daha da belirginleştirmektedir. Zira insan ve toplum arasındaki ilişkinin nasıl anlaşılacağı meselesi her iki gelenekte insan eylemlerini önceleyip bu eylemlere/insanların yapıp etmelerine odaklanmak suretiyle çözümlenmeye çalışılmaktadır.

Sembolik etkileşimciliğin söz konusu geniş kapsamlı kuramsal ve metodolojik içeriklerinin detaylı olarak yorumlanması bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için, sembolik etkileşimcilik bu kısımda ekolün kurucu ismi G. Herbert Mead ile onun takipçileri Herbert Blumer ve Erving Goffman'ın insanın failliğine ilişkin görüşleri etrafında incelenecektir.

Bu üç isim etrafında sembolik etkileşimcilik, kişilerin kendilerini kuşatan yapının karşısında pasif ve edilgen değil, tam tersine kendi eylemleri üzerine düşünen, davranışlarını yorumlayan ve bu davranışlara açıklamalar getiren aktif inşa edici failer olduklarını vurgulamaktadır (Wallace ve Wolf, 2018), s. 269). Faillığe ilişkin bu görüşle bağlantılı olarak sembolik etkileşimcilik sosyal analizde insan davranışının öznel ve yorumlayıcı taraflarının çözümlenmesini öne çıkarmaktadır (Poloma, 2017).

Sembolik etkileşimciliğin kurucu isimlerinin başında gelen George Herbert Mead, insanın failliğine ilişkin fikirlerini benlik üzerine yürüttüğü çalışmalarından hareketle geliştirmiştir. Mead benliğe ilişkin görüşlerini iki esas etrafında kurgulamaktadır. İlk olarak Mead, insan zihninin, benliğinin ve bilinç hâllerinin doğanın bir parçası olarak evrimsel sürecin bir neticesi olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla o, insanın iradi tercihleri ve eylemleri başta olmak üzere bilinçle irtibatlı niteliklerin, evrimsel sürecin bir neticesi olarak kabul etmektedir (Baldwin, 1988). İkinci olarak Mead, bahsi geçen yaklaşımıyla irtibatlı olarak benlik ve benlikle irtibatlı kavramlara ilişkin tartışmaların felsefi ya da metafizik bir zeminde değil bilimsel bir perspektifle ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Söz konusu kavramların felsefi-metafizik içerimleri olsa da Mead bu tartışmalardan özellikle kaçınmaktadır. Onun için önemli olan ilgili

kavramların gündelik etkileşim içindeki kuruluşu ve davranışa yansımalarıdır (Mead, 2017, s. 195).

Mead benliğin gündelik hayattaki oluşumu ve işlevselliğini bahsi geçen genel yaklaşıma dayanarak inşa etmektedir. Bu bağlamda ona göre benlik, insanların doğuştan sahip oldukları bir nitelik değildir. Aksine benlik, kişinin çocukluğundan itibaren topluma dâhil olmasıyla birlikte ortaya çıkan eylem ve tecrübeler vasıtasıyla gelişmektedir (Mead, 2017). Bu tecrübelerin en belirleyici olanı çocukluk dönemindeki oyun ortamlarıdır. Zira Mead'e göre çocuk özellikle grup içindeki oyunlar vasıtasıyla sosyal dünyayla irtibata geçmekte ve bu şekilde sosyal dünyanın bilgisini edinmektedir. Bu süreçteki en belirleyici nokta çocuğun diğerlerinin rolünü alarak toplumsal talep ve beklentilerle muhatap olması, bu süreçte aldığı görev ve sorumluluklarla da toplumun bir parçası hâline gelmesidir. Çocuk bu süreçte kendisinden beklenen rolleri sergileyerek muhataplarını etkilemekte, muhataplarından aldığı dönütler neticesinde de kendi eylemlerinde değişiklik yapmaktadır (Mead, 2017, s. 169). Bu süreç basit bir etki-tepki zinciri şeklinde ortaya çıkan pasif davranış örüntüsü değil, kişinin toplumsal rollerini yerine getirirken sahip olduğu içsel etkileşimlerin de bir neticesidir. Mead'ın bu görüşleri onun insan davranışına ilişkin Watsoncu klasik davranışçılıktan ayrılan perspektifini de ortaya koymaktadır. Bu ayrım Mead'ın *sosyal ben* (beni-bana/me) ve *ferdî ben* (I) kavramlarında daha belirgin bir şekilde görülmektedir.

Kişinin benliğinin oluşumundaki en belirleyici aşamayı ifade eden söz konusu ilişkisel durumu Mead *sosyal ben* ve *ferdî ben* kavramlarıyla daha da açık hâle getirmektedir. Bu sınıflandırmada *sosyal ben* kişinin sosyal hayatta toplumsal etkileşim sürecinde benliğinin diğer topluluk üyelerinin etkisine açık olan kısmına karşılık gelmektedir. Diğer deyişle *sosyal ben* toplumsal kural ve standartların içselleştirilmiş hâlidir. Böylece *sosyal ben* bireye toplum içinde bir konum ve üyelik payesi sunmaktadır (Mead, 2017, s. 216). Ancak sosyal benin toplumsal kurallar ve beklentilerle olan ilişkisi basit bir içselleştirmeden ibaret değildir. Zira birey *ferdî ben* sayesinde topluma müdahalede bulunup mensubu olduğu toplumu değiştirme yetkinliğine de sahiptir.

Dolayısıyla *sosyal ben* ve *ferdî ben* bütünlüğü sayesinde benlik tam olarak ifade edilebilmektedir (Mead, 2017, s. 217-218).

Birey, içinde bulunduğu toplumun bir mensubu olmakla beraber, kendisini o toplumdaki diğer bireylerden ayıran bazı özelliklere de sahiptir. Bu özellikler bireyin *düşünümselliği* (reflexivity) ile açığa çıkar ve birey böylece kendisinin bilincine varır. Düşünümsellik, *ferdî benin* toplumsal etkileşimde hem muhatabını hem de kendi kendisini nesne kılmak suretiyle kendi deneyimini tecrübe etmesini ve ben idrakini temin etmektedir (Manning ve Smith, 2010). Bireyin kendi kendisini nesneleştirmediği müddetçe bir benliğinin olamayacağını ifade eden Mead, toplumun da kendilerini nesne kılmış bireylerden oluştuğunu ve bireyin böylece rasyonel varlıklardan oluşan bir topluma ait olduğunu ifade etmektedir. Mead'ın bu yaklaşımı, benliklerin toplumsal sürecin bir parçası olmakla beraber kendilerine has bireyselliklerinin ve öznelliklerinin bu süreçteki belirleyiciliğini vurgulamaktadır (Mead, 2017, s. 171; 219).

Mead'ın benliğin mahiyeti ve bileşenlerine ilişkin görüşlerinden hareketle onun failliğe dair tasavvurunda iki noktanın ön plana çıktığını söylemek mümkündür. İlk olarak Mead, failliği benlik ve zihnin mahiyetine ilişkin genel yaklaşımının bir devamı olarak, felsefi-metafizik bir zeminde ele almak yerine gündelik hayattaki etkileşimlerde ortaya çıkan davranışsal görünümüleri etrafında yorumlamayı tercih etmiştir. Bu bağlamda faillik, gündelik hayatın etkileşimsel akışı içinde, özellikle dilin dolayısıyla icra edilen bir niteliğe sahiptir. Bununla birlikte özellikle sosyal ben ve ferdî ben kavramları etrafındaki yaklaşımında görüldüğü gibi Mead, failliğin kültürel unsurlar tarafından belirlenen yönü (sosyal ben) ile kişinin kendisini çevreleyen sosyal yapı ve pratikler üzerindeki etkisi (ferdî ben) arasında belirlenen (determined) ve belirleyen (determining) bir özelliğe sahip olduğunu vurgulamaktadır. Kişinin sosyal etkileşim sürecinde hem başkalarının rolünü üstlenmesi hem de kendisine ve davranışlarına yönelik düşünümsel perspektifi onun failliğini icra ederken aynı anda çeşitli konumlar ve perspektifler arasında geçiş yaptığını, bu bağlamda failliğinin de devingenlik gösterdiğini söylemek mümkündür (Martin, 2007).

Mead, failliğin bu çift yönlülüğüne vurgu yapsa da onun fail kurgusunda kişinin kendi benliğine ve eylemlerine yönelik düşünömselliğı belirleyicidir. Zira fail bu kapasitesi sayesinde kendisiyle arasına mesafe koyup davranışlarını denetlemekte; sosyal hayatın kendisi üzerindeki denetim ve taleplerine de yine bu nitelik sayesinde karşı koyabilmektedir. Böylece fail olan kişi sosyal hayat üzerinde dönüştürücü bir etki yaratabilmektedir. Mead'in fail merkezli yaklaşımlar arasında yer almasını sağlayan temel nokta tam da burasıdır.

Herbert Blumer, Mead'in ardından sembolik etkileşimciliğın en önemli temsilcilerindendir. Bu itibarla o, sembolik etkileşimciliğı sosyal teorinin önemli ekollerinden birisi hâline getiren isimlerin başında gelmektedir. Blumer (1966) Mead'in teorisinde eksik kaldığını vurguladığı insan toplumunun teorik bir taslağını sunma amacına yönelik çalışmalarıyla sembolik etkileşimciliğın sosyal teorideki bahsi geçen konumunu temin etmiştir.

Herbert Blumer, sembolik etkileşimciliğın genel çerçevesini ve yapı-fail tartışmalarına uzanan yönlerini üç önermeye dayanarak açıklamaktadır (Blumer, 1969, s.2). Bu önermeler sırasıyla şunlardır:

- i. İnsanlar şeylere, onların kendileri için ifade ettiğı anlamlara göre davranırlar.
- ii. Söz konusu şeylerin anlamı, kişinin diğerk kişilerle olan toplumsal etkileşimi neticesinde ortaya çıkar.
- iii. Bu anlamlar, kişinin karşılaştığı şeylerle baş ederken kullandığı yorumlama süreci vasıtasıyla değıştirilmektedir.

Bu üç önerme, insanın sosyal etkileşim sürecine tabi olmak suretiyle anlam veren bir canlı olduğı fakat anlamın kişinin yorumlama gücü neticesinde değışime uğradığı argümanında birleşmektedir. Blumer'in klasik davranışçılık eleştirisinden, anlamın mahiyetine ve yapı-fail meselesine ilişkin tasavvuruna kadar tüm çalışmalarının söz konusu argümanın uzantıları olduğunu söylemek mümkündür.

Blumer'in önermelerinde dikkat çeken ilk husus insan davranışının insanın anlam vermek kapasitesinin bir neticesi olduğudur. Ona göre insanların eylemleri klasik davranışçılığın ileri sürdüğü gibi uyaran-tepki zincirinin mekanik bir çıktısı değil

insanın anlam verme yetisinin bir neticesidir. Anlam ise toplumsal etkileşim ve kişinin yorumlama kabiliyetlerinden elde edilmektedir. Bu bağlamda eylemi ortaya çıkan dizgeyi uyaran-yorum-davranış olarak yeniden düzenleyen Blumer, böylece Mead'den itibaren sembolik etkileşimciliğe karakterini veren davranışçılık eleştirisini geliştirerek devam ettirmiştir (Blumer, 1969). Nitekim Blumer'in bahsi geçen eleştirel perspektifi yalnızca bireysel eylemleri yorumlamakla sınırlı kalmayıp toplumsal eylemin anlaşılması hususunda da kendisini göstermektedir. Ona göre, sosyoloji literatüründe kişilerin eylemleri toplumsal yapı ve organizasyonların pasif birer neticesi olarak görülmektedir. Fakat sembolik etkileşimciliğe göre toplum, eylemde bulunan insanlardan, toplumsal yaşam ise bu insanların eylemlerinin bir aradalığından oluşmaktadır. Diğer bir deyişle sosyal eylem bir bütün olarak toplumun ya da toplumdaki bazı birimlerin eylemi olmaktan ziyade, bireylerin kolektif eylemleri olarak anlaşılmaktadır. Bu eylemler de yine söz konusu kolektiviteyi oluşturan bireylerin yorumlama becerileriyle ortaya çıkmaktadır (Blumer, 1962). Bu bağlamda toplumsal eylemin anlaşılması failin anlaşılıp eylemlerinin yorumlanması ile gerçekleşebilecektir. Dolayısıyla Blumer'in düşüncesinde gerek bireysel eylemin gerekse toplumsal eylemlerin açıklanmasında kişilerin yorumlama kabiliyetlerinin esas alındığı görülmektedir. Bu yaklaşım onun insanın failliğine ve yapı-fail problemine ilişkin perspektifinin de çerçevesini oluşturmaktadır. Zira, Blumer'e göre yorumlama kapasitesi gereğince eylemine yön verebilen kişi, toplumsal etkileşim ortamında diğer kişilerin ya da toplumsal unsurların talep ve zorlamalarına da yine yorumlama kapasitesi ile karşılık verebilmektedir. Böylece sosyal psikolojik süreçlerin de kişinin yorumlama kapasitesinin merkezinde olduğu, kişi ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşim neticesinde ilerlediği ortaya konmaktadır.

Blumer, failin içinde bulunduğu durum ve eylem doğrultusunda anlamları seçtiğini, kontrol ettiğini, askıya aldığını, yeniden gruplandırıp dönüştürdüğünü ifade etmektedir. Yorumlama etkileşimin gerçekleştiği bağlamdaki yerleşik anlamların otomatik olarak uygulanması değil, eylemin yönlendirilmesi ve şekillendirilmesinde ilgili bağlamdaki anlam ve sembollere de aktif bir şekilde başvurmak suretiyle eylemin ve bağlamın yeniden biçimlendirilmesine karşılık gelmektedir (Blumer, 1969, s. 5). Dolayısıyla fail kendisini kuşatan unsurları da dönüştürüp yeniden inşa eden, muhatap

olduğu nesnelere bu şekilde yeniden anlam veren aktif bir canlı olarak tasavvur edilmektedir.

Failin yorum gücü yalnızca sosyal etkileşim ortamında diğerlerinin davranışlarının anlamlandırılması ve dönüştürülmesine yönelik değil, kendi kendisine de yönelen bir niteliktir. Mead'ın ferdî benin bir niteliği olarak vurguladığı bu düşünümsel nitelik, Blumer'in *benlik sunumu (self-indication)* olarak ifade ettiği kavram etrafında kurgulanmaktadır. Buna göre fail kendisi dışındaki şeyleri nesneleştirebildiği gibi kendi kendisiyle arasına mesafe koyup kendisini de nesneleştirmekte, böylece kendi eylemlerine düşünümsel bir şekilde yönelebilmektedir. Diğer bir deyişle fail, kendi düşünce ve eylemlerini kendisini nesne kılarak yine kendisine sunduğu bir süreç içinde yorumlamaktadır. Böylece fail, kendisi için anlamlı ve maksatlı eylemlerin icrasını mümkün hâle getirmektedir.

Sembolik etkileşimci geleneğin diğer önemli temsilcisi Erving Goffman'dır. Goffman, Blumer gibi Mead'ın önemli takipçilerindendir. Goffman'ın çalışmaları yoğun saha araştırmalarına dayanmak suretiyle insanların gündelik hayat pratikleri üzerine odaklanmaktadır. Bu amaca yönelik olarak yürüttüğü çalışmalar yeni kavram teklifleriyle birlikte sosyal teoride önemli bir yer edinmiştir.

Goffman'ın en önemli çalışmaları arasında yer alan *Günlük Hayatta Benliğin Sunumu* (The Presentation of Self in Everyday Life, 1959) başta olmak üzere günlük hayattaki yüz yüze etkileşimin (face to face interaction) açıklanmasına odaklanmıştır. Goffman, yüz yüze etkileşimi *bireylerin birbirlerinin huzurunda iken karşılıklı olarak birbirlerini etkilemeleri* şeklinde tarif etmektedir. Bu tanım içinde yer alan etkileşim kavramını ise belli bireyler topluluğunun sürekli olarak birbirleriyle karşılıklı olarak bulunmaları ya da daha genel bir ifadeyle bir karşılaşmalar dizisi olarak tanımlamaktadır (Goffman, 1959). Goffman bu eserinin başlığında da açık bir şekilde ortaya koyduğu üzere benlik ve kişilik gibi kavramların da bir öze ya da mekâna tabi olan sabit bir nitelik değil, kişilerin performansına tabi olarak icra edilen, dolayısıyla etkileşim ortamındaki muhataplara “sunulan” nitelikler olduğunu belirtmektedir. Performansı *herhangi bir etkileşim ortamındaki katılımcılardan birinin diğer*

katılımcıları etkilemeye yönelik eylemleri şeklinde tarif eden Goffman (1959, s.15) bu bağlamda faili de bahsi geçen performansın icra edicisi olarak konumlandırmaktadır.

Goffman'ın performans tanımı, günlük etkileşimde performansın neden ve nasıl icra edildiğine yönelik fikirlerine de ışık tutması ve böylece faillik anlayışının daha detaylı olarak incelenmesi açısından önemlidir. Yüz yüze etkileşimi tiyatral bir performans olarak gören Goffman, bu etkileşim esnasında performansını icra eden failin amacının muhataplarını etkilemek ve muhataplarının kendi performansına ilişkin *izlenimlerini yönetmek* (impression management) olduğunu ifade etmektedir. Tıpkı bir tiyatro sahnesinde olduğu gibi gündelik hayatta fail iki şeyi amaçlamaktadır: İlk olarak etkileşimin devam etmesi için muhataplarında olumlu izlenim bırakmak, diğer yandan oluşturmaya çalıştığı olumlu izlenimi sürdürmek suretiyle muhataplarının beklentilerine, yargılarına yön vermek ve nihayetinde onların izlenimlerini yönetmeyi amaçlamaktadır (Goffman, 1959). Dolayısıyla, bu yaklaşıma göre failin aynı anda hem bireysel hem de toplumsal eylemlerin icra edicisi olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür.

Goffman tiyatro analogisinden yararlanarak analiz etmeye çalıştığı gündelik hayat çözümlemesini yine aynı analogiden hareketle yeni kavramlar ekleyerek devam ettirmiştir. Dramaturjik analiz olarak ifade ettiği bu yöntemde tiyatro sahnesinin *ön ve arka bölgelerindeki (front stage-back stage)* pratiklerin farklılaşması gibi gündelik hayatın ön bölgesinde yer alan pratiklerle arkada yer alan pratiklerinin farklılaştığını ifade etmektedir. Ön bölge insanların kamusal alanda birbirleriyle muhatap oldukları ve çeşitli roller gereğince hareket ettikleri alana karşılık gelmektedir. Faililer gündelik hayat sahnesinin ön bölgesinde muhataplarının beklenti ve izlenimlerini yönetmeye çalışmaktadırlar. Bu perspektiften bakıldığında gündelik hayatta okulda, işte, kamu kurumlarında, arkadaş ilişkilerinde, yani sahnenin ön tarafında kendimize yönelik oluşturmaya çalıştığımız olumlu imajın sürdürülmesine gayret edilmektedir. Goffman ön bölgede sahnelenen pratiklerin, tiyatro oyununda olduğu gibi, önceden tayin edilmiş eylem kalıplarına göre icra edildiğini vurgulamaktadır. O, eylemin daha önceden belirlenmiş, başka durumlarda da sergilenebilecek bahsi geçen kalıplarının *rutin* ya da *rol* olarak isimlendirilebileceğini ifade etmektedir (Goffman, 1959, s. 16).

Bu kavramlar etrafında faillerin sosyal etkileşim esnasında rollerini icra ederek muhatapları nezdindeki izlenimlerini yönetmeye çalıştıklarına işaret etmektedir.

Sosyal hayatın sahne arkasında izlenim yönetimine ilişkin bir amaç ya da kaygı söz konusu değildir. Bu kısım, artık faillerin “kendileri” olabilecekleri bir mekân olarak kabul edilmektedir (Wallace ve Wolf, 2018). Bu bağlamda arka bölge failin ön bölgedeki rolüne hazırlandığı, bu rolün değerlendirmesini yaptığı, bu yönüyle kendisini muhataplarının taleplerinden soyutladığı bir alandır (Goffman, 1959, s. 113). Failin söz konusu rolleri, bir mutabakata da bağlı olduğu için sosyal hayatta icra ettiği eylemler ve etkileşimin bizatihi kendisi de uzlaşım sal bir niteliğe sahiptir. Söz gelimi, öğretmenlik mesleğini icra eden bir kişi bu mesleği toplumda öğretmenlik mesleğine ilişkin uzlaşım lara uygun bir şekilde, en azından bu uzlaşım larla çatışm ayacak şekilde, icra etmeye çalışm aktadır. Böylece muhataplarının gözünde öğretmenlik icrasına dair olumlu bir izlenim bırakm aya çabalam aktadır. Fakat gündelik hayatta her zaman üstlenilen rollerle birebir uyum un sergilenmesi ya da ilgili rolün tamamıyla içselleştirilmiş bir şekilde icra edilmesi mümkün değildir. Kişi icra ettiği rolü içselleştiremeyebilir ve bunu rolünü icra ederken ya da “sahne arkasında” gösterebilir. Bu bağlamda Goffman kişilerin herhangi bir durumda icra ettikleri rolle kendilerini ayrıştırmalarını *rol mesafesi* (rol distance) olarak ifade etmektedir (Goffman, 2018). Gündelik hayatta eylemlerini icra eden failler her ne kadar içinde bulundukları toplumun beklentileri ve uzlaşım ları neticesinde bazı roller üstlenmek zorunda kalsalar da rol mesafesi sayesinde bu beklenti ve uzlaşım larla aralarına mesafe koyabilmektedirler. Böylece, faillerin ilgili beklenti ve uzlaşım ların edilgen bir uygulayıcısı olmadıkları vurgulanm aktadır. Bu yaklaşım Goffman’ın gündelik hayattaki yapısal unsurların fail üzerindeki etkisini kabul etmekle beraber, bu unsurları yapısalcıların ifade ettiği gibi mutlak belirleyici olarak kabul etmediğini göstermektedir. Nitekim performans icracısı olarak fail, belli rolleri üstlense de bu rollerle arasına mesafe koymak suretiyle ilgili rolün kendi failliği üzerindeki etkisini dengeleyebilmektedir. Bu bağlamda Goffmancı çerçeveyi esas alan bir sosyal araştırmacının sosyal etkileşimi açıklama çabasının yapıdan ziyade faillerin performanslarına odaklanması gerekmektedir. Goffman yapının nihai belirleyiciliğini reddetme hususunda sembolik etkileşimci geleneğin diğer isimleriyle ortaklaşsa da

onun yaklaşımının ayırt edici bir noktası vardır. Buna göre Goffman, Mead ve Blumer'in aksine gündelik hayatın inşasında faillerin düşünümsel kabiliyetlerinden ziyade performanslarına ve böylece gündelik pratikleri kontrol etme biçimlerine odaklanmayı öncelemektedir (Poloma, 2017, s. 330). Bu durum yalnızca sosyal pratikleri incelerken başvurulması gereken metodolojik bir tercih değil, bundan daha önemli olarak failin tanımlanmasıyla alakalıdır. Zira fail, daha önce de ifade edildiği gibi bir performans icracısı ve izlenim yöneticisidir.

Sonuç olarak sembolik etkileşimci gelenek, sosyal hayatın ve sosyal pratiklerin açıklanmasında özellikle yapısalcılar ve yapısal işlevselciler tarafından ihmal edilen bireyin düşünümsel ve performans icracısı olma niteliklerini sosyal teorinin merkezine yerleştirme gayreti olarak değerlendirilebilir. Buna uygun olarak da sembolik etkileşimci geleneğin fail tasavvuru Mead ve Blumer'de görüldüğü gibi düşünümsel nitelikleriyle öne çıkmakta, Goffman tarafından ise performansıyla anlamlandırılmaktadır.

Sembolik etkileşimciliğin düşünümsel nitelikleriyle öne çıkardığı fail tasavvuru, fenomenoloji geleneğinde bu tasavvura failin öznel tecrübesinin eklenmesiyle pekiştirilmeye çalışılmıştır.

1.1.2 Fenomenoloji ve İnsanın Failliği Meselesi

Çağdaş sosyal teoride fail merkezli yaklaşımların bir diğer önemli mecrası fenomenolojidir. Felsefi olarak Edmund Husserl'e dayandırılan fenomenoloji geleneği, Martin Heidegger, Maurice Merleau-Ponty, Jean Paul Sartre ve Emmanuel Levinas gibi çağdaş felsefenin önemli isimleri vasıtasıyla genişleyerek çeşitli formlara bürünmüştür. Fenomenoloji, Husserl'in öğrencisi Alfred Schütz vasıtasıyla sosyal teorinin en önemli mecralarından biri hâline gelmiştir. Fenomenolojideki bahsi geçen çok boyutlu yaklaşımların tamamını ele almak bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için burada fenomenolojinin sosyal teoriye ilişkin, özellikle de faillik hususundaki yönelimler Alfred Schütz'ün yaklaşımları etrafında incelenecektir.⁷

⁷ Fenomenolojinin tarihi ve çağdaş tartışmaları için bkz. Zahavi, 2018a; 2018b.

Fenomenolojinin çağdaş felsefedeki kurucusu kabul edilen Husserl'e göre fenomenoloji tecrübemizin gerçek ve dolaylımsız bir şekilde betimlenmesi amacına matuf bir uğraştır (Cevizci, 2002). Bu bağlamda felsefenin en temel uğraşı, görüldüğü şekliyle dünyayı tanımanın mahiyeti ve imkânı üzerinde durmaktır. Husserl'in vurguladığı tecrübe esas itibarıyla empristlerin vurguladığı gibi duyu verilerine dayalı olgusal bir tecrübe değil doğrudan bilincin dış dünya ile kurduğu dolaylımsız bir tecrübedir. Dolayısıyla Husserlci bakış açısıyla fenomenoloji bir yandan bilincin mahiyetine yönelik bir araştırma iken diğer yandan bilinç ve *yaşam dünyası* (lifeworld) arasındaki dolaylımsız ilişkiye yönelik bir soruşturma olarak yorumlanabilir.

Yaşam dünyası Husserl başta olmak üzere fenomenoloji geleneğine mensup düşünürlerin kullandığı en önemli kavramların başında gelmektedir. Husserl bu kavramı insanların günlük hayattaki öznel tecrübesine zemin teşkil eden ve bu yönüyle gündelik hayatta bireylerin öznel tecrübelerinin oluşumunda *verili olarak kabul edilen* (taken-for granted) bir dünyaya karşılık gelecek şekilde kullanmaktadır. Dolayısıyla yaşam dünyası, gündelik hayattaki uyum, gerçeklik ve normalin ne olduğuna ilişkin inançlarımızı yöneten kuralları temin eden bir mahiyet arz etmektedir (Turner, 2006). Bu bağlamda fenomenoloji geleneği için esas amaç bireyin söz konusu yaşam dünyası içindeki bireysel ve öznel tecrübesini anlamak ve analiz etmektir. Dolayısıyla fenomenolojide esas olan şey öznel bilinçli tecrübeye verili olan şeylerin /fenomenlerin çalışılmasıdır (Szanto, 2021). Bu bağlamda fenomenoloji geleneğinde faillik, öznel tecrübeden bağımsız, sosyal alanda icra edilen bir nitelik değil aksine öznel tecrübeyle iç içe yorumlanmaktadır. Fail ve öznel deneyim arasındaki söz konusu bütünlük fenomenoloji geleneğinin başat kavramlarıyla kurulmaya çalışılmaktadır.

Fenomenoloji geleneğinde Husserl'den başlamak üzere vurgulanan temel kavramlardan bir diğerinin *yönelimsellik* (intentionality) olduğu görülmektedir. Zira gündelik tecrübe bireyin bilinçli bir şekilde bir şeye ya da birine yönelmesi neticesinde oluşmaktadır. Bir bilinçten ya da bilinçlilik hâlinde bahsetmek, kişinin kendisiyle arasına mesafe koyduğu bir "şeye" yönelmesi ile mümkün olabilecektir.

Bireyin tecrübesinin esas alınarak yürütülen bir anlam soruşturmasında, özellikle yaşam dünyasında ve gündelik hayatta diğer kişilerin öznel tecrübelerinin ve perspektiflerinin nasıl anlaşılıp ele alınacağı sorusu fenomenolojinin en temel meselelerindendir. Başka bir deyişle kişinin diğer kişinin öznel tecrübesine nasıl erişebileceği sorusu gündeme gelmektedir. Bu noktada fenomenolojide ötekinin öznel tecrübesinin empati, etkileşim, sosyal tipleştirme ve iletişimsel edimler vasıtasıyla anlaşılabilmesi vurgulanmaktadır (Szanto, 2021). Tüm bu olgular ise yaşam dünyasının/gündelik hayatın öznel arası ortamında meydana gelmektedir.

Yaşam dünyasının öznel arası karakteri Husserl tarafından vurgulansa da bunun sosyolojik bir analize konu olması Alfred Schütz vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu manada Schütz'ün fenomenolojiyi sadece felsefi bir anlam ve yorum çerçevesi olmanın ötesinde sosyal teorideki özne merkezli yaklaşımlardan birisi hâline getirdiği söylenebilir.

Alfred Schütz'ün bahsi geçen etkisi Weberci yorumlayıcı sosyoloji geleneği ile fenomenolojiyi bir araya getirme çabasıyla ileri gelmektedir. Ritzer'in (2005) ifade ettiği gibi Schütz, Max Weber'in yorumcu sosyolojisine felsefi ve metodolojik bir temel oluşturmak amacıyla fenomenolojiyi kullanmıştır. Bu bağlamda gündelik/sıradan sosyalliğin fenomenolojisini yapmaya çalışan Schütz, Husserlci yaşam dünyası kavramını öznel tarafından inşa edilen temel bir anlam yapısı olarak yeniden kurgulamıştır. Bu bakış açısıyla anlamın sadece bilinçli edimlerle değil gündelik eylem ve pratiklerle oluştuğu fikrini de ileri sürmüştür. Böylece yaşam dünyasının anlamlı eylem ve etkileşimler neticesinde meydana geldiği fikri daha bariz bir şekilde kendini göstermektedir (Ritzer, 2005, s. 560). Anlamlı eylem ve etkileşimlere yapılan bu vurgu, sosyal hayatın tamamen objektif olamayacağı argümanını da beraberinde getirerek Schütz'ü Weber'e yaklaştırmış ve böylece onun fenomenolojik yaklaşımını özellikle Amerikan akademisindeki pozitivist yönelimlere, daha özelde ise Parsons'çu sistem teorisine yönelik eleştirilerin önemli mecralarından birisi hâline getirmiştir (Ritzer ve Smart, 2001).

Schütz'ün failliğe ilişkin tasavvuru gündelik hayattaki eylemlerini icra eden failer için anlamın nasıl ortaya çıktığı, bu süreçte eylemin nasıl tanımlanması gerektiği

sorunsalları etrafında şekillenmektedir. Schütz'ün öznel anlama ilişkin kanaatleri Weber'in anlama ilişkin perspektifinin eleştirisi üzerine kurulmaktadır. Schütz'e göre Weber, sosyolojik analizin merkezine insanları belirli bir şekilde davranmaya sevk eden öznel anlamların keşfedilmesini koymuş ve bu anlamların nitelikli bir şekilde analiz edilebilmesi için insanların içinde yer aldıkları, onları mümkün kılan tarihsel ve toplumsal koşulların analiz edilmesini gerekli görmüştür. Ancak Schütz'e göre, Weber'in ve onu takip eden geleneğin bu bağlamdaki en temel eksikliği anlamın bireyin tecrübe akışı (stream of experience) içinde nasıl ortaya çıktığını görmezden gelmeleridir (Layder, 2006). Bu bağlamda Schütz, daha önce de ifade edildiği gibi, bireyin öznel tecrübesine ve anlamın bu tecrübede nasıl açığa çıktığına odaklanmaktadır.

Schütz'e göre bireyin öznel tecrübesi her hâlükârda özneler arası bir nitelik gösteren yaşam dünyası içinde açığa çıkmaktadır. Schütz'ün özneler arasılık vurgusu sembolik etkileşimcilikle örtüşmekle birlikte, onun dış dünyaya ilişkin yaklaşımında fenomenoloji geleneğine mensubiyeti nedeniyle önemli bir farklılık vardır. Buna göre dış dünya, her ne kadar bireyden bağımsız olarak var olsa bile anlamını bireylerin ona ilişkin bilinçliliğinden almaktadır. Bu bağlamda yaşam dünyası, dış dünyaya ilişkin bilinçli yönelimleri olan faillerin dil vasıtasıyla inşa ettikleri özneler arası bir niteliğe bürünmektedir (Craib, 1992). Bu vurgu insan eyleminin, dolayısıyla failliğinin de bilinç süreçlerine atıfla açıklanması anlamına gelmektedir. Zira Schütz'e göre yaşam dünyası içinde sergilenen toplumsal eylemler faillerin diğerlerine yönelik gerçekleştirdikleri bilinçli ve yönelimsel eylemlerdir (Schütz, 1972).

Schütz bireyin öznel tecrübesinin ve anlamın nasıl oluştuğuna ilişkin kanaatini daha belirgin kılmak için yeni bir kavramsal çerçeve önermektedir. Buna göre yaşam dünyasında eylemler icra eden failer gündelik hayatları yönetirken ve gündelik hayatta karşılaştıkları meseleleri çözümlerken daha önceki tecrübelerine dayanarak oluşturdukları tarife/reçete (recipie) ve bilgi stoklarını (stocks of knowledge) kullanırlar. Gündelik hayatta karşılaşılan her yeni durum daha önce tecrübe edilmiş benzer durumların nasıl çözümlendiğine bakılarak, bir anlamda daha önceki tecrübeler bir reçete/tarife olarak kullanılarak çözümlenmeye çalışılmaktadır. Schütz gündelik

hayatta çok farklı türlerde karşılaşılan durumlara ve problemlere ilişkin tarifelerin saklandığı bilişsel depoları da *bilgi stokları* olarak isimlendirmektedir. Bu çerçevede bilgi stokları ilgili tarifeleri gerektiğinde çekip kullanmak üzere depoladığımız bir alet çantası işlevi görmektedir.

Gündelik hayatta karşılaşılan pek çok yeni ve karmaşık olay düşünüldüğünde bu olayların nasıl anlamlı hâle getirileceği ve bilgi stoklarına yerleştirileceği sorusu gündeme gelmektedir. Bu noktada Schütz *tipleştirme* (typification) olarak isimlendirdiği dünyaya ilişkin bilgilerimizin benzerlikler esas alınarak sınıflandırılması ve kategorik hale getirilerek bilgi stoklarına yerleştirilmesi sürecinin devreye girdiğini ifade etmektedir (Schütz, 1962). Tipleştirmeler sayesinde gündelik hayatın karmaşık ve katmanlı bilgileri daha sistematik bir hale getirilerek gerek duyulduğunda birer tarife olarak kullanılmak üzere bilgi stoklarına dahil edilmektedir.

Schütz'ün kavramsal çerçevesini daha detaylı görebilmek açısından bu noktada önemli bir soru daha gündeme gelmektedir: İnsanlar tipleştirmeleri neye göre yapmakta, neden bir tipleştirmeyi diğer(ler)ine tercih etmektedirler?

Schütz söz konusu soruya *ilgililik* (relevance) kavramına atıfla cevap vermektedir. İlgililik gündelik hayatın çok boyutlu ve karmaşık yapısı içinde bireylerin herhangi bir olayın kendileri için mühim taraflarına yönelmeleri, buralara ilgi göstermeleri anlamına gelmektedir. Bu bağlamda ilgililik Schütz'ün insan eylemine ve bu eylemin anlamına ilişkin yaklaşımının merkezinde yer almaktadır. Schütz kavramın önemini şu şekilde ifade etmektedir:

“Bütün düşünüşümüzü, projelendirmemizi, edimlerimizi güdüleyen ve bunun sonucu olarak düşüncemiz vasıtasıyla çözülmesi gereken problemleri ve eylemlerimiz vasıtasıyla ulaşılması gereken amaçları belirleyen, bizim hâlihazırdaki ilgimizdir. Başka bir deyişle, önceden bilinenin sonsuz sahasını her bir bilgiye dair farklı derecede bir kesinlik isteyen böylesi çeşitli sahalara ayıran bizim ilgimizdir” (Schütz, 2018).

Bu bağlamda *ilgililik* hem kişinin amaç ve yönelimlerini, dolayısıyla bilgi nesnesiyle kurduğu ilişkinin zemini teşkil emekte, hem de söz konusu bilgilerin tasnifinin nasıl yapılacağını tayin etmektedir. Böylece anlamın öznel arası tecrübede nasıl ortaya çıktığına da bir açıklama getirmektedir. Schütz'ün bu vurgusu onu sembolik

etkileşimcilik gibi anlamın öznel arası inşasını öne çıkaran geleneklerle arasındaki farkı da açığa çıkarmaktadır

Schütz'ün ilgili kavramlar etrafındaki yaklaşımı sadece anlamın öznel tecrübedeki oluşumuna ilişkin bir açıklama değil, aynı zamanda insan eyleminin ve dolayısıyla failliğinin de açıklayıcı çerçevesini oluşturmaktadır. Bu bakımdan o, failliği yalnızca yönelimsellik gibi rasyonel niteliklere atıf yapılarak değil, tipleştirme, reçete ve bilgi havuzu gibi kavramların içeriklerinde de görüldüğü gibi bilişsel kapasitelere referansla da açıklamaktadır. Dolayısıyla Schütz'ün bahsi geçen kavramlar şeması bütünlüklü bir şekilde değerlendirildiğinde yaşam dünyasında ortaya çıkan eylemin ve bu eyleme ilişkin anlamın ortaya çıkışında failin bilinçli edimlerinin ve yönelimlerinin merkeziliğine ilişkin vurgu öne çıkmaktadır.

Sembolik etkileşimcilik ve fenomenoloji geleneklerinde failin bilinçli niteliklerine ve kapasitelerine yapılan bu vurgu Harré'nin özellikle ilk dönem çalışmalarındaki perspektifiyle örtüşmektedir. Özellikle antropomorfik insan modelinde sunduğu düşünömsel bir şekilde sembolleri kullanmak, kendi idrakinde olmak gibi failin sahip olduğı güçler Harré'nin ilk dönem çalışmalarıyla fail merkezli teorilerin perspektiflerini örtüşürmektedir (Harré ve Secord, 1972).

Sembolik etkileşimcilik ve fenomenoloji örneğinde temsil edilen fail merkezli teorilerin failin yapı karşısındaki belirleyiciliğini ve önceliğini esas aldıkları görölmektedir. Buna mukabil yapı-fail probleminin çözümünde esasında yapının belirleyici olduğunu ve bu problemin çözümü için yapının öncelenmesi gerektiğini ileri süren teoriler ve kuramcılar sosyal teoride önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu yaklaşımlar yapısalcı düşüncede en belirgin hâliyle temsil edilmektedir. Dolayısıyla yapısalcılığın yapı-fail meselesindeki konumunun incelenmesi, ilgili problem etrafındaki diğerkutbu görebilmek açısından önem arz etmektedir.

1.2 Yapısalcılık ve Failin Belirlenmişliği

Çalışmanın bu bölümünde yapı-fail tartışmalarının en önemli mecralarından birisi olan yapısalcılığın söz konusu tartışmalara ilişkin yaklaşımı ortaya konacaktır. Bunu yaparken yapısalcı düşünceye mensup isimlerin şekillendirdiği tartışmaların detaylı incelenmesi yerine yapı-fail bağlamındaki tartışmaların genel yapısı serimlenecektir. Yapısalcılık, bu bölümün başlığında da ifade ettiğimiz gibi failin yapı karşısındaki belirlenmişliğinin yalın bir biçimde teşmil edildiği bir düşünce sistemidir. Bu bağlamda öncelikle yapısalcılığın ortaya çıkışı ve sosyal bilimlere intikali ele alınacak, sonrasında faillik meselesine ilişkin ortak kabullerine değinilecektir.

Yapısalcılık Ferdinand de Saussure'ün ölümünden sonra 1916 yılında yayımlanan Yapısal Dilbilim Dersleri isimli eserine gönderme yapılarak başlatılır. Başlangıç itibarıyla bir dilbilim kuramı olarak ortaya çıkan yapısalcılık, dilbilimdeki yaklaşımının geniş kabul görmesinin akabinde özellikle 1960'lı yıllarda sosyal bilimlerde geniş bir etki alanı oluşturmuştur. Söz konusu etki yalnızca kuramsal değil metodolojik bir perspektif olarak da özellikle göstergebilim ve edebiyat eleştirisi alanlarında öne çıkmıştır (Rifat, 2013).

Saussurecü yapısal dilbilimin mahiyetini ortaya koymak yapısalcılığın Saussure sonrası seyrini anlayabilmek adına önem arz etmektedir. Yapısalcı dilbilimin temel argümanları *dil* (language/langue) ve *söz* (speech/parole) ayrımına dayanmaktadır. Bu ayrıma göre söz kişilerin sözlü ifadeler ya da gözlemlenebilir simgeler üretmelerine ilişkin eylemlerine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla söz, bir yönüyle bireysel bir edim olarak kabul edilmektedir. Buna mukabil dil ise bireysel konuşmanın ötesinde toplumsal bir sistemdir. Bu manada bireyin doğrudan dilin bütünlüğüne müdahale etmesi ya da söz konusu sistemi değiştirmesi mümkün değildir (Saussure, 1998). Dolayısıyla dil, kişiyi ve kişinin bir edimi olan sözü öncelemekte ve aşmaktadır.

Sistem olarak dil yaklaşımının en önemli argümanlarından birisi, dilin kelimeler ve şeyler arasındaki doğal bir mütakabiliyet ilişkisinden oluşmadığıdır. Saussure, klasik mütakabiliyetçi yaklaşımın aksine dilin gösteren ve gösterilenlerin ilişkisinden oluşan bir göstergeler dizgesi olduğunu ifade etmektedir (Saussure, 1998, s. 45). Bu anlamda

dil bir töz değil, kendisini oluşturan ögeler vasıtasıyla anlaşılabilecek bir sistem bütünüdür. Bu nedenle dilin anlaşılabilmesi söz konusu dizgenin anlaşılabilmesine bağlıdır. Aynı şekilde dilin ögeleri de bahsedilen dizge içinde anlam kazanmaktadır. Söz konusu ögelerin bireysel nesneler olarak kendinden menkul anlamları yoktur. Dolayısıyla bu ögelerin anlaşılabilmesi ilgili ögenin sistemin diğer ögeleriyle kurduğu irtibata bakılarak ve ilgili dizgenin bütününe yönelik bir soruşturmayla mümkün olmaktadır (Yücel, 2008).

Yapısalcı dilbilimin dilin ve dilin unsurlarına ilişkin bahsi geçen atıfları çeşitli dūřünürler eliyle sosyal bilimlere intikal etmiş, yapısalcılık böylece özellikle 1960’lardan itibaren sosyal bilimlerin ana mecralarından birisi hâline gelmiştir. Bu bağlamda yapısalcılık Saussurecú dilbilimden devraldığı temel tezlerle birlikte aşağıdaki üç hususu vurgulayarak ön plana çıkmaktadır:

- i. Dil bir sistemdir.
- ii. İnsana ilişkin her şey dil gibi bir işlev görür.
- iii. Dilsel düzen beşerî bilimlerde diğer paradigmaları dışarıda bırakacak şekilde beliren bir analiz paradigmasıdır (Dekens, 2017).

İfade edilen argümanlar arasında dilin bir sistem olduğu vurgusu yapısalcı sosyal bilimler için de en önemli dayanak noktası olmuştur.

Saussure sonrası yapısalcılık, özellikle İkinci Dünya Savaşı’nın ardından bir dilbilim paradigması olmanın ötesinde sosyal ve kültürel fenomenleri de içine alan bir sosyal bilimler paradigmasına dönüşmüştür. Bu bağlamda Schatzki’ye (2007) göre yapısalcılık 1960’larda sosyal hayatın tamamını kuşatmaya çalışan bir yaklaşım olarak ön plana çıkarken, 1970’lerden sonra yapının eylemi nasıl oluşturduğu ve yönettiğini merkeze almak suretiyle genişlemiştir. Söz konusu dönemlerde yapısalcı düşünceye hâkim kanaat bireysel, sosyal ve kültürel fenomenlerin içinde bulundukları yapı içinde anlam kazandığıdır. Dolayısıyla onları anlamak için her birinin ayrı incelenmesi yerine söz konusu fenomenleri ve olay dizilerini bir bütün içinde analiz etmek ve bunları üreten yapılara odaklanmak gerekmektedir (Culler, 2007). Yapısalcılığın söz konusu fenomenlere yönelik yaklaşımının bir neticesi olarak sosyal bilimlerde “anlam”ın mahiyetine yönelik olarak da bir tasavvur gelişmiştir. Yapısal bir ilişkiler dizgesi

içinde var olan söz konusu fenomenlere ilişkin anlam sabit bir şeye ya da töze karşılık gelmez. Tam tersine anlam söz konusu fenomenleri oluşturan yapının bütününe içkindir.

Yapısalcılığın sosyal bilimlerin geneli için bir açıklayıcı çerçeve olarak genişlemesine antropoloji aracılık etmiş, Claude Lévi-Strauss bu dönüşümün en belirleyici ismi olmuştur.

Chaffe, Lévi-Strauss eliyle yeni bir form kazanmaya başlayan yapısalcılığın özne merkezli iki yaklaşıma, fenomenoloji ve varoluşçuluğa karşı bir reaksiyon olarak okunabileceğini ifade etmektedir (Chaffee, 2010). Bu reaksiyon insana ve topluma dair insan iradesini ve öznelliğini esas alan yaklaşımlara karşı geliştirilen özne eleştirisi anlamına da gelmektedir. Bu yönüyle yapısalcılık insanın failliği meselesinde failin konumuna ilişkin yeni bir tasavvur anlamına gelmektedir.

Lévi-Strauss bahsi geçen tasavvura bağlı kalarak yapısal antropoloji projesinde sosyal fenomenlerin bilinçdışı aktarımına dikkat çekmektedir. Özellikle akrabalık ve mitler üzerine yaptığı çalışmalarda vurguladığı gibi, toplumsal hayatın söz konusu unsurları toplumun mensupları tarafından bilinçdışı bir şekilde aktarılarak yeni formlara evrilmektedir. Bu formlar yapının muhtelif *temsilleri* (representations) anlamına gelmektedir. Strauss'un argümanı yapısalcılığın metodolojik varsayımlarını da ortaya koymaktadır. Zira yapısalcılık metodolojik olarak söz konusu temsillerin anlaşılır kılınmasını hedeflemektedir (Sturrock, 2002). Bu hedef yapısalcılığın ilgili formların kökenlerine yönelik salt tarihsel/artzamanlı bir soruşturma olmaktan ziyade, ilgili formların herhangi bir zamandaki sistem içindeki yerinin ve görünümünün eşzamanlı olarak analiz edilmesine yönelik vurgusunu da belirgin hâle getirmektedir.

Lévi-Strauss'un yukarıda ifade edilen argümanlar etrafında şekillen yapı tasavvurunda önemli bir diğer husus ortaya çıkmaktadır. Buna göre, insanın sosyal hayatın kuruluşunda *nedensellik bakımından etkili* (causally efficient) rolü tasfiye edilmiş, yapı nedensellik dizgesinde başat bir rol elde etmiştir. Dolayısıyla yapı, sosyal hayatın kuruluşunda belirleyici olarak kabul edilmiştir. Kıta Avrupası Felsefesi'nin en temel motivasyonlarından birisi olan bu hamle, yapısalcılığı "öznenin yerinden edilmesi"

projesinde aktif bir konuma yerleştirmiştir (West, 2005). Bu tasavvur içinde fail ancak yapıya maruz kalan ve bu yapının temsillerini üreten bir konumda yer almaktadır.

Lvi-Strauss ile sistematik bir sosyal bilimler disiplini hâline gelen yapısalcılık Marksist felsefeci Louis Althusser tarafından Yapısal Marksizm kavramsallaştırması etrafında daha radikal bir forma bürünmüştür. Yapısal Marksizm'in anti-hümanist karakteri ve toplumsal hayatın kuruluşunda yapının tayin ediciliğine ilişkin vurgusu ile yapısalcılığın genel söylemleri örtüşmektedir. Buna mukabil Lvi-Strauss, yapısalcılığın yoğun ampirik çalışmalar üzerine inşa ederken, Althusser'in yapısalcılığı Marksizm'den mülhem bir felsefenin ve bilim teorisinin inşasına hasredilmiştir. Bu bağlamda o, yapısalcılığın genel yaklaşımıyla örtüşen bir şekilde insanın eylemlerinde zgr ve mutlak irade sahibi olduğunu savunan teorilerin söz konusu argümanlarını reddederek bilinç, benlik, özne, insanın imtiyazlılığı gibi vurguların felsefeden ve sosyal bilimlerden tamamen tasfiye edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Dekens, 2017, s. 119). Althusser'in bu denli radikal bir anti-hümanist pozisyonu benimsemesinde onun Marksizm'e dayanan kapitalist toplum analizinin etkisi büyüktür. Zira ona göre ağdaş kapitalist toplum yarattığı eşitsizlik, güç ilişkileri ve kısıtlamalar neticesinde insani özneye bir hareket alanı bırakmamaktadır. Bu bağlamda varoluşçulukta olduğu gibi felsefenin ve sosyal bilimlerin bilgi nesnesini "insan" olarak kabul etmek beyhude bir çabadır. Althusser'in *burjuva sosyal bilimi* olarak isimlendirdiği insan merkezli bu durum, ancak söz konusu eşitsizliklerin ve kısıtlamaların görmezden gelinmesine hizmet etmektedir. Dolayısıyla toplumsal incelemelerin merkezinde, adı geçen problemlerin kaynağı olan toplumsal yapıların yer alması gerekmektedir (Layder, 2006).

Saussure'den başlamak üzere Lvi-Strauss ve Althusser'in yaklaşımları etrafında serimlemeye çalıştığımız yapısalcı düşüncede, faillik bahsi geçen teorik yönelimlerin bir neticesi olarak yapı-sistem içindeki konumuyla açıklanmaktadır. Buna göre sistemi oluşturan unsurların müstakil varlıklarından ziyade sistem-yapı içindeki rollerine odaklanan yapısalcı düşüncede faillik de bu yaklaşıma göre anlam kazanmaktadır. Başka bir deyişle faillik kendisini oluşturan yapının bir ürünüdür. Failin yapı üzerinde herhangi bir etkisinin olması söz konusu değildir. Dolayısıyla özellikle fenomenoloji

ve varoluşçuluk geleneklerinde hâkim olan kendinden menkul, özgür iradesiyle ve eylemiyle öne çıkan bir fail anlayışının yerine, başından itibaren edilgen bir şekilde tanımlanmış, böylece yapı içindeki diğer unsurlardan herhangi birisi olarak sistemin bütününe tabi olan bir fail tasarlanmıştır. Dolayısıyla sistemin unsurlarından herhangi birisi olarak tanımlanan failin nedensel olarak etkin oluşundan bahsetmenin imkânı ortadan kalkmaktadır. Bu yaklaşımın neticesinde metodolojik olarak bilimsel araştırmanın nesnesini yapı oluşturduğu için failliğin anlaşılması ve açıklanması failin müstakil niteliğine, yani nedensel olarak etkililiğine yönelik bir soruşturma ile değil, failin de içinde olduğu yapının esas alınarak incelenmesine bağlıdır. Yapısalcı düşüncede faillğe ilişkin bu kısımda aktarılan argümanlar Lévi-Strauss'un perspektifine daha yakın durmaktadır. Althusser için, onun yapının mahiyetine ilişkin genel kabullerinin bir neticesi olarak, failliği soruşturmanın bile anlamı yoktur zira faillik yapı içinde tamamen kaybolmuş durumdadır.

Nihayetinde genel çerçevesini sunduğumuz yapısalcı düşüncede sosyal fenomenlerin kuruluşunda failliğin belirleyiciliğinden ve nedenselliğinden söz etmek imkânsızdır. Bu yaklaşım özellikle yapılaşma teorisyenleri tarafından eleştirilmiştir. Sözü edilen eleştiriler gerek fail merkezli yaklaşımların gerekse yapının belirleyicini vurgulayıp faili geri plana iten yapısalcılığın bahse konu perspektifleri fail ve yapının mahiyetini, aynı zamanda karşılıklı ilişkilerini doğru bir şekilde anlamaya imkân vermedikleri argümanı etrafında birleşmektedir. Bir sonraki bölümde yapılaşma teorilerinin ilgili probleme ilişkin çözüm önerilerine yer verilecektir.

1.3 Yapılaşma Teorilerinde İnsanın Failliği Meselesi

Çağdaş sosyal teoride yapı-fail gerilimine ilişkin tartışmalar bu gerilimi aşmak ve iki kutup arasında bir uzlaşa temin etmek üzere ortaya konan teorilerle birlikte yeni bir mecrada devam etmiştir. Anthony Giddens, bahsi geçen uzlaşayı “yapılaşma” kavramına başvurmak suretiyle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Yapılaşma teorisi terkiibi Giddens’a nispetle anılmakla beraber yapı-fail meselesinde benzer bir uzlaşa arayışında olan diğer teoriler için de kullanılmıştır. Bu bağlamda Pierre Bourdieu

yapılaşma kuramcıları arasında zikredilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde yapılaşma kuramlarının iki ana aktörü Anthony Giddens ve Pierre Bourdieu'nün teorileri değerlendirilmiştir.

1.3.1 Anthony Giddens'ın Yapılaşma Kuramında Yapı-Fail Meselesi

Yapılaşma (structuration) kavramı toplumsal hayatın oluşumunda yapı ve failin ilişkiselliğine vurgu yapmak suretiyle Anthony Giddens ve Pierre Bourdieu'ye birlikte atfedilmektedir. Ancak kavram, bahsi geçen problemin çözümüne ilişkin bizzat Giddens tarafından teklif edilmiştir (Giddens, 1984, 2016).

Giddens, yapılaşma kuramını yapı ve failin bir diğerine üstünlüğünü iddia eden yaklaşımların eleştirisi üzerine bina etmektedir. Yapı-fail ikilemini daha genel bir kategori olarak öznellik ve nesnellik dikotomisinin bir türevi olarak değerlendiren Giddens'a göre nesnellik toplumun bireysel faile olan üstünlüğüne ve dolayısıyla araştırma nesnesi olarak önceliğine vurgu yapmaktadır. Tam tersine öznellikte ise irade ve amaç sahibi olarak failin sosyal analizin merkezinde yer alması gerektiği vurgulanmaktadır (Giddens, 2005, s. 576). Daha önce ifade edildiği gibi yapısalcılığın en yetkin formunu temsil ettiği nesnellik karşısında fenomenoloji, sembolik etkileşimcilik ve etnometodoloji yer almaktadır.

Özellikle yapısalcılık ve yapısal işlevselcilik gibi yaklaşımlarda açığa çıkan nesnellik tavrı Giddens'a (2005) göre toplumun üretiminde kurumlar, devlet vb. makro unsurların kısıtlayıcı ve belirleyici niteliklerini ön plana çıkarırken, failerin kendilerine ve çevrelerine ilişkin anlama, yorumlama, niyetli eylemlerde bulunma ve belirli gerekçelere göre hareket etme gibi niteliklerini göz ardı etmektedir. Başka bir deyişle toplumsal hayatın üretiminde öznelerin etkin oluşunu (efficacy) ve böylece toplumun üretimine müdahil oluşlarını görmezden gelmek nesnellik yaklaşımların en önemli zaafının başında gelmektedir (Giddens, 2016). Özellikle yorumcu sosyoloji geleneklerinin temsil ettiği tartışmanın diğer kutbunda yer alan öznelciler ise Giddens'a göre toplumsal analizi failerin yönelimsel ve iradi eylemlerine indirgemiş, yapısal ve kurumsal unsurların rolünü ihmal etmişlerdir. Bunun neticesinde uzun

dönemli toplumsal değişimlere ilişkin analiz modelleri geliştirilememiştir (Giddens, 2005, s. 577). Diğer yandan öznelciler, eylemin ifade edilmeyen koşullarını ve niyetlenilmeyen sonuçlarının eylem üzerindeki etkilerini de görmezden gelmişlerdir.

Bahsi geçen eleştiriler bağlamında Giddens'ın projesi, nesnelcilik-öznelcilik gerilimini aşip sosyal bilimlerin araştırma nesnesinin ne olacağı sorusu başta olmak üzere yapı-fail problemine ilişkin yeni bir anlayış geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda o, yapıyı ve faili yeni bir kavramsal çerçeve içinde yeniden tanımlamaya girişmiştir. Yapılaşma teorisi söz konusu amacın tezahürü olarak ortaya konmuştur.

Giddens, Fransızcadan ödünç alarak kullandığı *yapılaşma* kavramıyla sosyal hayatın aktif bir şekilde akışını vurgulamak istediğini belirtmiştir. Bu bakış açısına göre sosyal hayat ne sadece yapıdan ibarettir ne de bireylerin ürünüdür. Giddens'a göre sosyal hayat insanların sürdürdükleri ve aynı zamanda daha geniş ölçekli kurumların yeniden üretildiği süregiden pratikler ve eylem dizilerinden ibarettir (Giddens ve Pierson, 1998).

Giddens, söz konusu perspektif etrafında öncelikle sosyal bilimlerin inceleme nesnesinin ne olacağı sorusunu gündeme getirmiştir. Ona göre ne yapı ne de fail kendi başlarına sosyal bilimlerin inceleme nesnesi olabilecektir. Aksine sosyal bilimlerin araştırma nesnesinin zamansal ve mekânsal olarak düzenlenmiş toplumsal pratikler olduğunu vurgulamaktadır (Giddens, 1984). Dolayısıyla yapılaşma teorisi çerçevesinde esas olan, toplumsal pratiklerin nasıl yapılaştıklarının araştırılmasıdır. Giddens'a göre böyle bir araştırma yapının eylem aracılığıyla inşa edilmek suretiyle nasıl oluştuğunu ve yine eylemin yapı aracılığıyla nasıl inşa edildiğini açıklamaya çalışmak anlamına gelmektedir (Giddens, 2016). Bu yeni formülasyonda Giddens yapı ve faili toplumsal pratikleri oluşturan ve birbirlerinin tamamlayıcı unsurları olarak yeniden kurgulamakta, her bir kavramı bu kavramlara yeni anlamlar yükleyerek yeniden tarif etmektedir.

Yapılaşma teorisinde yapı ve eylemin karşılıklı bağımlılıklarını ifade etmek için *yapının ikiliği* kavramını kullanan Giddens, bu kavram ile *sosyal hayatın toplumsal pratikler içinde tekrara dayalı inşasını* ifade etmektedir. Yani *toplumsal pratiklerin yeniden üretiminde yapı hem eylemin aracı hem de sonucudur* (Giddens, 2005, s. 212-

214). Diğer bir deyişle ona göre yapı failer tarafından inşa edilirken bu inşa sürecinin bir aracısı olmakta, bu bağlamda bir yönüyle eylemin ön koşulu ve aracı olurken diğer taraftan eylemin bir neticesi olarak ortaya çıkmaktadır (Giddens, 2016). Giddens, yapının ikiliği kavramı etrafında yapı ve failin *ikili* ilişkisine dair ileri sürdüğü argümanların *düalizm* kavramı ile ayrıştırılması gerektiğini özellikle vurgulamaktadır (Giddens, 1984, s. 25). Zira yapının ikiliğinde yapı ve fail birbirlerinden bağımsız iki ayrı unsur olarak değil, aynı bütünün iç içe geçmiş iki unsuru olarak kabul edilmektedir.⁸

Bahsi geçen kavramsal çerçeve etrafında Giddens yapı ve failin kavramsal niteliklerini de yeniden tanımlamaktadır. Bu bağlamda yapının iki temel niteliğini vurgulamaktadır. İlk olarak, yapının failin eyleminin dışında, eylemden bağımsız müstakil bir form olarak değil, failin eylemiyle bütünlük arz eden bir niteliğe sahip olduğu vurgulanmaktadır. Diğer yandan yapı, yapısalcı düşüncede ileri sürüldüğü gibi yalnızca eylem üzerindeki kısıtlayıcı nitelikleri esas alınarak anlaşılamaz. Aksine, yapılaşma kuramı için yapı, insan eylemiyle olan dinamik ilişkisinin gereği olarak *imkân tanıyıcı* bir özelliğe de sahiptir (Giddens, 2005, s.505).

Bununla birlikte Giddens, yapısalcıların ve işlevselcilerin yer yer birbirinin yerine kullandıkları yapı ve sistem terimleri arasında ayırım yapmanın gerekliliğini ifade ederek bu terimleri yeniden tarif etmektedir. Bu bağlamda sistem, bireyler veya gruplar arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerini içeren tekrarlı toplumsal pratikler olarak ifade edilmektedir. Yapı ise sosyal sistemlerin bir unsuru ve yapılaşmış özellikleri olarak organize olmuş kurallar ve kaynaklara karşılık gelmektedir. Böylece, failerin kullandıkları imkânlar olarak kaynaklar ve yine failerin gündelik etkileşim ortamı ve imkânları içinde izledikleri kurallar yapının asli unsurları olarak kabul edilmektedir. Nihayetinde yapılaşma ise yapıların süreklilik ve dönüşümünü, buna bağlı olarak da sistemlerin yeniden üretimini temin eden koşulları içermektedir (Giddens, 2005, s. 208).

⁸ Giddens'ın bu yaklaşımı özellikle eleştirel realistler tarafından eleştirilmiştir. Zira onlara göre yapı ve faili müstakil varlıklar olarak kabul etmeyip iç içe geçmiş, bir madalyonun iki yüzü gibi kabul etmek özellikle yapının *nedensel etkinliğinin* ihmal edilmesi anlamına gelmektedir.

Anthony Giddens, yapılaşma teorisinin bir diğer önemli bileşeni olan failliği de yeni bir kavramsal çerçeve içinde yorumlamıştır. Onun failliğe ilişkin argümanları *sosyal bilimlere bütüncül bir eylem teorisi kazandırmak* olarak ifade ettiği yapılaşma teorisinin en temel amaçlarından birinin yerine getirilmesine yöneliktir (Giddens, 2005, s.122). Yapılaşma teorisinde yapıyı eylemin koşulu ve neticesi olarak tarif eden Giddens, eyleme ve failliğe de benzer bir anlam yükler. Bu bağlamda Giddens’a göre (2005, s. 194) eylem sürekli bir davranış akışına karşılık gelmektedir. Fail de bu sürekliliğin icra edicisidir. Fakat bu akış bir dizi edimin bir araya gelmesinden oluşan sıradan bir eylemler topluluğu değil, kendisine bilincin eşlik ettiği yönelimsel bir eylem akışıdır. Dolayısıyla, yapılaşma teorisinin temel ilkeleri bağlamında düşünüldüğünde faillik, eylemlerin sürekli akışı içinde toplumsal pratiklerin bilinçli bir şekilde yeniden üretilmesi anlamına gelmektedir.

Giddens eylemin fail tarafından bilinçli ve devingenliğine yaptığı vurguyu *ehliyet* ve *bilgililik* olarak ifade ettiği iki unsur üzerine bina etmektedir. Giddens ehliyeti failin “*başka türlü davranabilme imkânı*” olarak tarif etmektedir (Giddens, 2005, s. 498). Ancak, onun başka türlü davranmak ile ortaya koyduğu yaklaşım bir karar ya da tercih mekanizmasından ziyade failin dünyaya müdahil olması, eylemler üzerinde “fark yaratması” anlamına gelmektedir. Bu yönüyle ehliyet kavramı failin toplumun yeniden üretilmesinde sahip olduğu nedensel güçlere karşılık gelmektedir (Giddens, 1984, s. 14). Giddens’ın bu vurgusu ilerleyen bölümlerde de görüleceği üzere Harré düşüncesinde *güç-lü tikel kavramına* yüklenen anlamla örtüşmektedir. Toplumsal pratiklerin üretimde yapı, insan ve dil/söz edimlerine atfedilen bu nitelik Harré’nin faillik düşüncesinin temel kavramlarının başında gelmektedir.

Anthony Giddens için eylemin bir diğer unsuru olan *bilgililik* ise failin gündelik hayatta içinde bulunduğu topluma ve bu toplumun yeniden üretimine ilişkin pek çok şeyi bilmesi anlamına gelmektedir. Giddens failin toplumsal yeniden üretim sürecindeki her şeye dair bilgisini eylemin her anına eşlik eden bir bilinçlilik hâliyle özdeşleştirmek yerine, bilgililiği farklı düzeylerde tezahür eden bir durum olarak kurgulamaktadır (Giddens, 2005, s. 499).

Bu yaklaşım gündelik eylemlere eşlik eden farklı bilinç durumlarını ifade eden tabakalı bir bilinç modeli ortaya çıkarmıştır. Giddens'in *bilinçdışı, pratik bilinç* ve *sözel bilinç* olarak kavramlaştırdığı bu model Freudyen id-ego-süperego tasnifinin yerine ihdas edilmeye çalışılmıştır. Bilinçdışı kavramı Freudyen kavramsallaştırmadakine benzer bir şekilde davranışların altında yatan arzu ve dürtüleri ifade etmektedir. Fakat Giddens, Freud'un kuramında insan davranışları üzerinde belirleyici olması nedeniyle merkezî bir konumda yer alan bilinçdışı kavramına kendi modelinde cüzî bir konum atfeder. Zira ona göre insan eyleminin ve failliğinin anlaşılması için esas teşkil eden nokta, faillerin bilinçli bir şekilde toplumsal pratiklerin üretimine nasıl müdahil olduklarının anlaşılmasıdır. Dolayısıyla sözel bilinç ve özellikle pratik bilinç kavramları yapılaşma teorisinin bilinç modelinin temelini oluşturmaktadır (Giddens, 1984, s. 6-7).

Pratik bilinç icra edilen fakat sözel olarak ifade edilmeyen kaynaklara tekabül etmektedir. Giddens pratik bilincin sözel olarak ifade edilmeyişinin bilinçsizlik anlamına gelmediğinin altını çizmektedir. Pratik bilinç tam aksine söze dökülmeyen zımni bir bilinçlilik halidir. Diğer yandan sözel bilinç ise söz veya yazıyla ifade edilen bilgilere tekabül etmektedir (Giddens, 2005, s. 126).

Yapılaşma teorisinde Giddens'in pratik bilince özel bir önem atfetmesi, failin toplumsal pratiklerin üretilmesi ve sürdürülmesindeki asli rolünün büyük ölçüde pratik bilinç vasıtasıyla icra edilmesinden kaynaklanmaktadır. Giddens'in "sürekli bir davranış akışı" olarak ifade ettiği eylem tasavvurundaki bu akış insanların günlük pratiklerine işlemiş ve rutinleşmiş olan pratik bilincin tezahürüdür. Dolayısıyla pratik bilinç Giddens'in yapı-fail ilişkisini çözümlerken başvurduğu en önemli referanslardan birisidir. Bununla birlikte Giddens, özellikle yapısalcılığın pratik bilince ilişkin bir açıklama çerçevesinden yoksun oluşu nedeniyle yapı-fail problemine ilişkin çözüm üretmediğini ileri sürmektedir (Giddens, 2005, s. 152).

Giddens'in öznelcilik-nesnelcilik çatışmasının daha özel bir formu olarak yapı-fail gerilimini indirgemeci olmayan bir yaklaşımla aşma çabası olarak yapılaşma teorisi, sosyal teori literatürüne kazandırdığı yeni kavramlarla söz konusu meselenin toplumsal pratiklerin üretimi ve yeniden üretiminde yapı ve failin bir aradalığına

yaptığı vurgu ile ön plana çıkmıştır. Giddens yapılaşma teorisinde toplumsal pratiklerin üretiminde yapı-failin müşterek etkisini vurgulamakla birlikte onun teorisinde failin özellikle bilinçli ve rasyonel nitelikleri vurgulanarak daha öne çıktığı görülmektedir.

Sosyal teori literatüründe Giddens’la benzer bir amaçla nesnelcilik-öznelcilik düalizmini aşmak suretiyle yapı-fail problemini çözümlemeye çalışan bir başka isim Pierre Bourdieu’dür. Bourdieu’nün söz konusu probleme ilişkin ürettiği kavramsal çerçeve ve getirmeye çalıştığı çözüm önerilerini incelemek sosyal teoride ilgili meseleye dair bütünlük arayışındaki bir diğer entelektüel geleneği yakından tanımamızı mümkün kılacaktır.

1.3.2 Pierre Bourdieu’nün Yapılaşma Kuramında Yapı-Fail Meselesi

Pierre Bourdieu, 1960 sonrasında Batı sosyolojisinin ve sosyal teori literatürünün en önemli figürlerinden birisidir. Akademik hayatı boyunca yürüttüğü çalışmalar özellikle yoğun saha çalışmalarından beslenmek suretiyle toplumsal sınıf çatışmaları, kültür ve iktidar ilişkileri, beğeniler başta olmak üzere çok geniş bir alana yayılmıştır. Tüm bu çalışmalar salt bir tasvir olmanın çok ötesinde çeşitli kavramsal tekliflerle toplumsal eşitsizliklerin kendisini hangi mekanizmalar ve kurumsal izlekler vasıtasıyla ürettiği, bu manada toplumsal pratiklerin oluşumunda yapı ve fail arasındaki ilişkinin nasıl anlaşılması gerektiği ve nihayetinde sosyoloji disiplininin bu noktadaki rolüne değin uzanmıştır. Bourdieu’nün bahsi geçen çalışmalarının tamamının değerlendirmesini yapmak bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için burada onun yapı-fail meselesini hangi kavramsal örgülerle nasıl ele alıp çözümlemeye çalıştığı incelenecektir.

Yapı-fail probleminin nasıl anlaşılacağı ve çözümleneceği Bourdieu düşüncesinin en temel problem alanlarından biridir. Bourdieu’yü söz konusu problemle yüzleşmeye iten husus bu meselenin yalnızca sosyal teorinin uzunca bir süredir gündemini meşgul etmesi değil, özellikle dönemin Fransa’sında eğitim başta olmak üzere yüzleştiği pek

çok toplumsal meselenin insani faillikle toplumsal yapıların ilgili meselelerin ortaya çıkmasındaki etkisini çözümlemeyi gerekli kılmıştır. Bu yaklaşım Bourdieu'ü sosyal teoride, özellikle Giddens'tan ayırtıran hususların başında gelmektedir. Zira Giddens için yapı fail problemi çözülmesi gereken teorik problemler bütünü olarak ele alınırken, Bourdieu'de özellikle ampirik çalışmalarla gün yüzüne çıkan daha somut ve hayata müdahil olan bir problem alanına karşılık gelmektedir.

Pierre Bourdieu, Anthony Giddens'ta olduğu gibi yapı-fail geriliminin çözülmesinin ilk şartının bu unsurlardan herhangi birine indirgenememesi olduğunu vurgulamaktadır. Zira toplumsal pratiklerin oluşumunda ve sürdürülmesinde mikro ya da makro boyutlardan sadece birisini önceleyerek bir açıklama üretmek, yapısalcı ve fail merkezli gelenekler arasındaki çatışmanın sürdürülmesine hizmet edecektir. Bourdieu bu bağlamda kendi yaklaşımını öznelciliğin ve nesnelciliğin çeşitli türevlerinin karşısına konumlandırarak inşa etmeye çalışmaktadır.

Bourdieu'ye göre öznelcilik üç farklı biçimde kendini göstermektedir. Bunlardan ilki Sartre'ın iradeciliğinde kendini göstermektedir. Bourdieu'ye göre bahsi geçen yaklaşımda temayüz eden, toplumsal bağlamından soyutlanmış bir özgür irade vurgusu özellikle toplumsal meselelerin ele alınmasında ve çözülmesinde işlevsizdir. Bourdieu'nün öznelciliğin ikinci versiyonu olarak ifade ettiği fenomenoloji, sembolik etkileşimcilik ve etnometodoloji gibi mikro sosyolojilerin en belirgin zaafı, gündelik hayatın etkileşimsel inşasına yaptıkları vurgunun toplumsal hiyerarşileri ve bu hiyerarşilerin neticesinde ortaya çıkan tahakküm sistemlerini kuşatacak derinlikten yoksun oluşlarıdır. Son olarak Bourdieu sosyal bilimlerde analiz birimi olarak yalnızca bireyi esas alan *rasyonel aktör kuramını* (rational actor theory) da yine yapısal unsurları görmezden geldiği gerekçesiyle eleştirmektedir (Swartz, 2011).

Bourdieu'nün nesnelcilik eleştirisinin odağında yapısalcılık ve pozitivizm yer almaktadır. Özellikle Lévi-Strauss ve Louis Althusser yapısalcılıklarında görüldüğü hâliyle toplumsal pratiklerin yorumlanmasında yapının nihai belirleyici olduğunu vurgulayıp faili edilgenleştiren ya da tamamen görmezden gelen bu yaklaşımlar Bourdieu'ye göre söz konusu pratiklerin üretimini ve sürdürülebilirliğini

açıklayamamaktadır. Bourdieu ikinci olarak nesnecilik eleştirilerini pozitivist sosyal bilimlere yöneltmiştir. Ona göre istatistiki düzenliliklerle sınırlandırılmış bir nesnellik anlayışı, sosyal bilimlere bu düzenliliklere odaklanmaya mecbur bırakmıştır. Her ne kadar ilgili düzenliliklerin ortaya çıkmasının birincil müsebbibi olarak kişilerin mevcudiyeti zorunlu olarak kabul edilse de kişiler sadece ampirik araştırmaların “katılımcı”ları olarak kodlanmak suretiyle faillikleri ellerinden alınmıştır (Swartz, 2011, s. 87).

Bourdieu, bahsedilen eleştiriler çerçevesinde eylemi failsiz ve mekanik bir tepki olarak gören nesnecilikle ve eylemi sadece bilinçli bir yönelimin yerine getirilmesi ve akılcı bir hesaplama faydayı azamiye çıkarmaya çalışan bilincin bir projesi olarak gören öznelcilikle arasına mesafe koyup *nesneciliğin ve öznelciliğin tuzağına düşmeden* bu yaklaşımlar arasında bir orta yol bulmaya çalışmaktadır (Bourdieu ve Wacquant, 2016).

Bourdieu, bahsi geçen orta yol arayışı bağlamında yapı-fail problemini habitus, sermaye ve alan kavramları etrafında çözümlemeye çalışmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi yapı-fail meselesini gündelik hayattaki sınıfsal hiyerarşi ve eşitsizliklerden bağımsız düşünmeyen Bourdieu, söz konusu kavramları da ampirik çalışmaları dolayısıyla pratikle iç içe kullanmaktadır.

Söz konusu kavramlardan en belirgin olarak öne çıkan habitusu akademik çalışmalarının bütün dönemlerinde tanımlayıcı ve açıklayıcı bir alet olarak kullanan Bourdieu, kavramın net bir tanımını vermekten ziyade muhtelif niteliklerinden bahsederek çerçevesini çizmeye çalışmaktadır. Habitus kavramını Aristoteles’in *hexis* kavramından tevarüs ederek kullanmaktadır. Aristoteles’te cisimleşmiş ve süreklilik arz eden yatkınlıkları ifade eden kavram, Bourdieu tarafından özellikle belirli *eğilimlerin* (dispositions) cisimleşmiş/bedenselleşmiş tezahürlerini vurgulamak üzere kullanılmaktadır (Bourdieu, 2016). Bahsi geçen eğilimler öznelcilerin vurguladığı gibi rasyonel ve düşünsel bir nitelik değil, bireyin toplumsallaşma sürecinde içinde bulunduğu koşulların içselleştirilmesidir. Bourdieu, habitusu bu özelliği ile irtibatlı olarak bedende kalıcı eğilimler biçiminde cisimleşmiş nitelikler olarak tasavvur etmektedir. Bourdieu, habitusun içselleştirilmiş ve kalıcı eğilimler olarak

yorumlanmasının onun alışkanlıklar ile özdeşleştirilmesi riskini doğuracağını düşünmektedir. Bu riski ortadan kaldırmak adına habitusun ayırıcı niteliklerini daha da belirginleştirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda ona göre alışkanlık tekrarlanan, mekanik, otomatik ve yeniden üretime ilişkin bir kavramdır. Habitus ise belli birtakım koşulların ürünü olmakla birlikte bu koşulları dönüştürerek yeniden üreten, diğer bir deyişle bizi üreten toplumsal şartları yeniden üretmemize imkân tanıyan bir özelliğe sahiptir (Bourdieu, 2016, s. 162-163). Bourdieu'nün habitus etrafındaki görüşleri onun yapı-fail meselesine ilişkin fikirlerine de ışık tutmaktadır. Buna göre habitus kendisini belirleyen ve ortaya çıkan durumların failler tarafından nasıl algılanıp yorumlanacağını tanımlamaktadır (Bourdieu, 2016, s.164). Dolayısıyla habitus bir failin ya da failler grubunun/sınıfının pratikleriyle ortaya çıkan ürünleri birlik ve bütünlük içinde, ortak yaşam biçimi olarak birleştiren bir zemin/köken mahiyetindedir.

Burada habitusun eyleme ilişkin birleştirici niteliklerine yapılan vurgu tek tip bir habitus olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine Bourdieu habitusun kendilerini üreten konumlar gibi farklı ve ayrı olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla habitusun faillerin eylemlerinde de ayrıştırıcı ve farklılaştırıcı etkileri söz konusudur. Böylece farklılaştırıcı ve ayrıştırıcı pratikler doğurmaktadır (Bourdieu, 1995). Bourdieu'nün özellikle ampirik çalışmalarında da ortaya koyduğu gibi farklı sınıflara mensup kişilerin pratiklerindeki farklılıkları ortaya çıkaran söz konusu ayrışma aynı zamanda herhangi bir pratiğe ilişkin beğenileri ve beğeni ifadelerinin/kanaatlerin de farklılaşmasına neden olmaktadır. Habitusun yapılar ve pratikler arasındaki bahsi geçen dolayımlayıcı rolünü onu *yapıların ürünü, pratiklerin üreticisi ve yapıların yeniden üreticisi* şeklinde tarif ederek vurgulayan Bourdieu, böylece toplumsal pratiklerin üretiminde ve yeniden üretiminde yapı ile fail arasındaki devingen ilişkiye işaret etmektedir (Bourdieu ve Passeron, 1990).

Bourdieu sosyolojisinde öznellik-nesnellik gerilimini iki unsur arasında orta yol bularak aşma çabası, yapı ve failin bahsedilen ilişkiselliğini tesis etme suretiyle başarılmaya çalışılmaktadır. Sosyal teoride yapı ve fail determinizmini aşmaya yönelik çabaların neredeyse tümünde ortaya konan ilişkisellik vurgusu, Bourdieu sosyolojisinde farklı bir içerikte yorumlanmaktadır. Buna göre ilişkisellik faillerin

sahip oldukları *sermaye* birikimleriyle dâhil oldukları muhtelif rekabet *alan*larındaki çatışma ve rekabet ilişkilerine karşılık gelmektedir. Bu bağlamda sermaye ve alan kavramları Bourdieu'nün yapı-fail meselesine ilişkin yaklaşımlarının tamamlayıcısı durumundadır.

Bourdieu sermayeyi failler veya fail grupları tarafından temellük edildiğinde onların nesneleşmiş veya yaşayan emek biçiminde sosyal enerjiye sahip olmalarını sağlayan birikmiş emek olarak tarif etmektedir. Bu manada sermaye sosyal dünyanın içkin düzenlerinin altında yatan ilkelere karşılık gelmekte ve kişilerin toplumsal alanlardaki rekabete dayalı ilişkilere girerken sahip oldukları kaynakları ifade etmektedir (Bourdieu, 1986). Bourdieu, sermayeyi kültürel, ekonomik, sosyal ve sembolik sermaye olarak sınıflandırmaktadır. Bu tasnif, onu toplumdaki çatışma ve rekabetin sermayeyi esas alarak okunmasına yaptığı vurgu ile Marksizm'e yaklaşırken sermayeyi yalnızca ekonomik sermaye ile sınırlandırmayıp çeşitli sermaye alanlarını işaret ederek Marksist gelenekten ayrıştırmaktadır. Böylece toplumdaki rekabet, çatışma ve eşitsizliklerin yalnızca ekonomik sermaye üzerinden varlığını devam ettirmediğin, aksine çok katmanlı ve çok boyutlu bir şekilde çeşitli sermaye türleri vasıtasıyla sürdürüldüğünü iddia etmektedir (Bourdieu, 1995).

Bahsi geçen kavramsal çerçeveye dayanarak Bourdieu, faillerin toplumsal hayattaki beğenileri, tercihleri vb. olmak üzere pek çok pratiği icra ederken sahip oldukları sermaye türüne göre hareket ettikleri/edebildiklerini vurgulamaktadır.

Bourdieu düşüncesinde, söz konusu sermaye biçimlerini esas alarak icra edilen eylemlerin gerçekleştiği mekân/zemin olarak *alan* kavramı gündeme gelmektedir. Bourdieu, alanı faillerin konumlandıkları, faili önceleyen yapılandırılmış mekânlar olarak tarif etmektedir. Bu mekânlar eğitim, ekonomi, kültürel vb. olmak üzere çeşitli türlerde özellik ve niteliklere sahiptir (Elliott, 2014). Toplumda çatışma ve rekabet zeminini teşkil eden alanlar, faillerin habitusları doğrultusunda ve sermayeleri ölçüsünde müdahil oldukları bir mecra olarak analiz edilmektedir. Bu bağlamda sosyal analizin amacı, belirli bir alanda ortaya çıkan mücadele ve çatışmanın arkasında yatan daha geniş ve yapısal unsurları, görece karşıt tarafların paylaştıkları ortak zeminleri ortaya çıkarmaktır (Swartz, 2011). Bourdieu, özellikle eğitim sistemindeki rekabete

dayalı eşitsizlikleri bu bağlamda analiz etmektedir. Ona göre Fransız eğitim sisteminde sınava dayalı başarı kriterleri neticesinde ortaya çıkan farklılıklar, çocukların zihinsel ve diğer bireysel özelliklerinin bir neticesi değil, özellikle mensup oldukları kültürel sermayenin ve buna bağlı olarak oluşan eşitsizliklerin bir neticesidir (Bourdieu, 2016).

Bourdieu, projesini iki gelenek arasında bir orta yol bulmak olarak ifade etse de çalışmalarında ortaya koyduğu perspektif ve kavramsal tercihler, onun yapısalcılığa daha yakın olduğunu göstermektedir. Swartz'a göre (2011, s. 145) Bourdieu'nün yaklaşımını, yapısalcı düşünceye fail fikrinin entegre edilmesi olarak okumak da mümkündür. Bourdieu'nun kavramsal tercihleri ve bunların içerikleri bu tespiti haklı çıkarmaktadır. Zira faillik Bourdieu düşüncesinde aşağıdan yukarıya doğru yapılaşmış eğilimler olarak tasavvur edilmektedir. Buna göre faillik habitus, kültürel olarak aktarılan sermaye türleri ve bu sermaye türlerinin çatışma ve rekabet mecrası olarak alan mefhumunun bir çıktısı olarak kabul edilmektedir. Bu dizgenin en sonunda yer alan pratikler, bahsi geçen yapısal unsurların aktarımının, sermayeler etrafındaki rekabet ve çatışmaların doğal bir neticesi olmaktan öte geçememektedir. Söz konusu çerçevede fail için kendi eylemi ve sahip olduğu sermayeden kaynaklı *düşünümsel* (reflexive) bir faaliyet de söz konusu değildir. Failin söz konusu pozisyonunu ve maruz kaldığı eşitsizlikleri açığa çıkaracak olan ise sosyoloji ve sosyal bilimcinin/sosyoloğun düşünümseelliğidir (Koytak, 2012). Netice itibarıyla Bourdieu düşüncesi, yapısalcı düşünceye fail fikrinin dâhil edilmesi şeklinde yorumlansa da söz konusu dâhil oluşun nedensel bir etki yaratmaktan ziyade yapının tamamlayıcısı olarak işlev gördüğü aşikârdır. Giddens'ta öznelciliğe daha yakın duran yapılaşma kuramı, Bourdieu düşüncesinde tam tersine daha fazla nesnelci bir görünüm arz etmiştir.

Sosyal teoride yapılaşma kuramları dışında yapı-fail meselesine ilişkin indirgemeci pozisyonları aşmak üzere ortaya çıkan pek çok yaklaşım olmakla birlikte bunlar arasında bir bilim felsefesi geleneği olarak ortaya çıkıp kurumsallaşan ve yapı-fail meselesi başta olmak üzere sosyal bilimlerin pek çok tartışmasına müdahil olan eleştirel realizm öne çıkmaktadır. Eleştirel realizmin yapı-fail meselesine ilişkisel bir çözüm getirme teşebbüsü ve yapılaşma kuramlarındaki bahsi geçen kısıtları aşma çabası onu müstakil bir başlık altında incelemeye değer kılmaktadır. Daha da önemlisi

çalışmamızın odağında yer alan Rom Harré'nin felsefi dayanaklarını ve dönüşümlerini anlamak için eleştirel realizmi ele almak önem arz etmektedir.

1.4 Eleştirel Realizm ve İnsanın Failliği Meselesi

Eleştirel realizm 1960'lerden itibaren Batı düşüncesinde pozitivizm eleştirilerinin yeni bir mecrası olarak ortaya çıkmıştır. Eleştirel realizm en genel anlamıyla bilimin ve gerçekliğin doğasına dair ontolojik bir sorgulama sürecinin ortak adıdır.

Eleştirel realizmin tarihine bakıldığında bu akımın ilk nüvelerinin Rom Harré'nin 1970'lerin başlarındaki çalışmalarıyla atıldığı görülmektedir. Onun *Bilimsel Düşünmenin Prensipleri* (The Principles of Scientific Thinking, 1970), *Sosyal Davranışın Açıklanması* (Explanation of Social Behaviour, 1972) ve E. H. Madden ile kaleme aldıkları *Nedensel Güçler: Bir Doğal Zorunluluk Teorisi* (Causal Powers: A Theory of Natural Necessity) başlıklı eserleri eleştirel realist düşüncenin temellerinin atılmasında öncülük etmiştir. Özellikle *Nedensel Güçler: Bir Doğal Zorunluluk Teorisi* kitabı eleştirel realizmin kavramsal temellerinin oluşmasında etkili olmuştur. Kitabın Hume'cu nedensellik tasavvurunun bir neticesi olarak gelişen pozitivist bilim anlayışına yönelik eleştirisi bu hususların başında gelmektedir.⁹

Harré'nin eleştirel realizm literatüründeki rolünün bu geleneğin ilk döneminde oluşum safhasındaki katkısıyla sınırlı kaldığını söylemek mümkündür. Zira gerek eleştirel realist literatürün günümüze kadarki gelişimi gerekse Harré'nin kendi çalışmaları incelendiğinde ilgili literatürde ona yapılan atfın eleştirel realizmin ilk dönemlerindeki rolüyle sınırlı kaldığı fark edilmektedir. Ayrıca Harré'nin özellikle söylemsel psikoloji çalışmalarının yoğunluk kazandığı dönemlerden itibaren sosyal davranışın açıklanması ve nedensellik meselesi etrafında Harré ile eleştirel realist gelenek

⁹ Harré'nin ilgili kitap çerçevesinde geliştirdiği Hume eleştirisi, çalışmanın ileriki bölümlerinde Harré'nin nedensellik meselesi etrafındaki görüşleri ele alınırken detaylı bir biçimde açıklanacaktır. Bu nedenle bu kısımda genel bir tasvir ile yetinilmiştir.

arasında önemli fikir ayrılıklarının olduğu görülmektedir¹⁰. Bu nedenle eleştirel realizm kuruluş aşamasından itibaren Hint asıllı İngiliz filozof Roy Bhaskar'ın (1944-2014) fikirleri etrafında gelişmiş ve sosyal bilimlerin çeşitli alanlarına doğru genişlemiştir.¹¹ Eleştirel realizm literatürünü özellikle sosyal teorinin ve sosyal bilimlerin muhtelif alanlarındaki teorik ve metodolojik tartışmalara dahil eden isimlerin başında Margaret Archer, Andrew Collier, Toy Lawson, Peter Manicas, William Outhwate ve Andrew Sayer gelmektedir (Danermark, (2002, s. 5). Bahsi geçen isimlerin eleştirel realizme katkılarını ve tartışma alanlarını incelemek bu çalışmanın kapsamı dışında kalacağı için, bu bölümde eleştirel realizmin faillik meselesi bağlamındaki temel argümanlarını incelemekle yetinilecektir. Dolayısıyla bu bölümde realist geleneğin kavramsal temellerini atan Bhaskar'ın genel bilim felsefesi ve bununla bağlantılı olarak sosyal bilimler felsefesine ilişkin görüşleri ele alınıp ardından bu görüşler faillik meselesi ile ilişkilendirilerek incelenecektir.¹²

Roy Bhaskar eleştirel realizmin kurucu eserlerinden olan *Gerçekçi Bilim Teorisi*'nde projesinin amacını *sistematik bir gerçekçi bilim açıklaması geliştirmek ve böylece pozitivizme karşı kapsamlı bir alternatif üretmek* olduğunu ifade etmektedir (Bhaskar, 2008, s.3). Bhaskar pozitivizme güçlü bir alternatif sunarken ona göre başka bir problemli pozisyon olan idealizme¹³ dayanmamak için özel bir gayret sarf etmektedir. Kendi duruşunu her iki pozisyondan ayırtırmak için yeni kavramlar ve tasnifler teklif etmektedir.

¹⁰ Bu husus genel bilim felsefesinde ve failliğe ilişkin düşüncelerindeki dönüşümün anlaşılması ve açıklanması açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle metnin ilerleyen bölümlerinde Harré'nin eleştirel realist gelenekle ayrıştığı ve çatıştığı noktalar detaylı bir şekilde incelenmiştir.

¹¹ Roy Bhaskar (2011, s. 281) çalışmalarının ilk döneminde genel bilim felsefesini *transandantal realizm*, insan bilimlerine yönelik felsefesini ise *eleştirel natüralizm* olarak isimlendirdiğini ifade etmiştir. Ancak belli bir müddet sonra akademik kamuoyunun her iki yaklaşımı mezcetmeye yönelik olarak eleştirel realizm terimini kullanmış, Bhaskar da bunu makul görerek eleştirel realizm kavramlaştırmasını her iki bilim felsefesindeki görüşlerini bütünleştirdiği gerekçesiyle kabul etmiş ve kullanmaya devam etmiştir. Bhaskar, natüralizm tanımının her halükârda realizme varması, aynı zamanda transandantal yerine eleştirel sıfatını kullanmanın felsefenin eleştirel bir eylem olduğunu daha çok vurgulaması nedeniyle eleştirel realizm teriminin kapsayıcı olduğunu kabul etmiştir.

¹² Eleştirel realizm literatüründeki tartışmaların detayı için bkz. Archer, Bhaskar, Collier, Lawson, and Norrie (1998)

¹³ Konumuz bağlamında idealizm bireylerin ya da fiziksel nesnelerin varlığının bu birey ve nesneleri bilen öznenin bilgisi ile özdeşleştirilmesi olarak tanımlanabilir (Cevizci, 2002).

Bhaskar *Realist Bir Bilim Teorisi* eseriyle başlattığı eleştirel realizm projesinin ilk dönemini *transandantal realizm* olarak ifade etmektedir. Transandantal realizm terkinindeki transandantal kavramı bilgi nesnelerinin tecrübemize konu olan ve olmayan kısımlarına ilişkin yaptığı ayrımında somutlaşmaktadır. Buna göre o *geçişsiz* (intransitive) ve *geçişli* (transitive) bilgi nesneleri ayrımı yapmaktadır. Geçişsiz bilgi nesneleri tecrübemize konu olmayan bu alanın dışında kalan, bilimsel etkinliklerimizden bağımsız ve onlar hakkındaki bilgimize göre değişmeyen bilgi nesneleridir. Bu bağlamda geçişsiz bilgi nesneleri *yapılara* ve *mekanizmalara* işaret etmektedir (Bhaskar, 2008, s. 22). Geçişli bilgi nesneleri ise tecrübelerimize konu olan, bilimsel araştırma söz konusu olduğunda araştırmacıların geçişsiz bilgi nesnelerini açıklamak için kullandıkları kavram, teori ve modellere karşılık gelmektedir. Bu tasnif çerçevesinde Bhaskar yapıların ve mekanizmaların dışındaki olaylar/durumlar ve insani tecrübe alanlarının varlığına işaret etmiştir.

Bhaskar geçişli-geçişsiz bilgi nesneleri bağlamında yaptığı tasnifi genişleterek mekanizmalar, olaylar ve deneyimlerin oluşturduğu, ontolojik olarak birbirleriyle üst üste gelen bir gerçeklik ontolojisi de ihdas etmiştir. Buna göre *ampirik* alan doğrudan ya da dolaylı olarak tecrübelerimize konu olmakta, fiili alan (domain of actual) bizzat tecrübelerimize konu olmasa da olayların/durumların ortaya çıktığı alana karşılık gelmektedir. Gerçeklik alanı (domain of real) ise mekanizmaların yer aldığı en altta yatan alandır.

Bhaskar'ın bahsi geçen tasnifi felsefede epistemolojiden ontolojiye, varlık katmanları söz konusu olduğunda da olaylardan mekanizmalara yönelmek anlamına gelmektedir. Bu yönelim aynı zamanda bilimsel çalışmanın yönünü ve bilim adamlarının dikkatini yüzeyden derindeki mekanizmalara çevirmek anlamına da gelmektedir (Danermark, Ekström, Jakobsen ve Karlsson, 2018). Aynı zamanda bilim yapma pratiği ve bilim felsefesi için gerçekliğin katmanlaşmış yapılarını ve özellikle de insani tecrübeden bağımsız bir şekilde her halükârda işleyişini sürdüren mekanizmaların ve güçlerin dikkate alınmasının gerekliliğine dikkat çekmektedir. Zira bilginin nesnesi kıldığımız dünya, sadece olaylardan ya da olgulardan değil, bu olay ve olguları meydana getiren mekanizmalardan meydana gelmektedir (Bhaskar, 2008, s. 53).

Bu bağlamda Bhaskar (2008, s. 25) için bir bilim felsefesinin uyması gereken iki ölçüt vardır:

- i. Bilginin, geçişli boyutu bakımından toplumsallığının yani bilgi araçları vasıtasıyla üretilmesinin kabul edilmesi.
- ii. Geçişsiz boyutta yer alan nedensel yapıların ve şeylerin bahsi geçen toplumsallıktan bağımsız bir şekilde var olduğunun bilinmesi.

Bu iki kriter bağlamında Bhaskar için bilim, insan tecrübesinden bağımsız şekilde var olan *şeylerin* mahiyetlerini araştırmak ve bunlara dair bilgi üretmek biçiminde tanımlanabilecek toplumsal bir edim olarak kabul edilmektedir. Diğer bir deyişle bilim, geçişli nesnelerden hareketle geçişsiz nesnelere ulaşmak, aşikâr olgu ve durumların bilgisinden bunları doğuran yapıların bilgisine ulaşmak şeklinde tarif edilmektedir (Bhaskar, 2017, s.34).

Bhaskar, bahsi geçen tasnif ve kavramsallaştırmalarını esas alarak bilim felsefesindeki iki ana yaklaşım olarak kabul edilen klasik ampirizm ve idealizm ile arasına mesafe koymak suretiyle transandantal realizmi üçüncü bir yol/alternatif olarak sunmaktadır. Ona göre klasik ampirizmde bilgi nesnelerimizi atomistik durumlar oluşturmaktadır. Bu durumlar olguları ortaya çıkarmakta, olgular arasındaki ilişki ise bizde bir doğal zorunluluk izlenimini meydana getirmektedir. Bu çerçevede bilim, olgular veya bu olguların ilişkilerine verilen otomatik ya da davranışsal tepkilerin açıklanması olarak tasavvur edilmektedir (Bhaskar, 2008, s. 27). Bhaskar'a göre özellikle David Hume etkisinde gelişen bu bilim felsefesi tasavvuru, insan bilgisini verili durumlar ve onlar arasındaki bağlantılarla sınırlandırmış, bilgi de duyusal deneyimde kavranan atomistik olaylara indirgemıştır. Nihayetinde olgular arasındaki bağlantılar da nedensel yasaların yerini almıştır (Bhaskar, 2008, s.46-48).

Bhaskar'ın kendisini karşısında konumlandığı ikinci gelenek idealizmdir. İdealizme göre bilimsel bilginin nesneleri *kurgulardan* ibarettir. Bu manada insandan ve insan eylemlerinden bağımsız olmaları düşünülemez. Tarihsel formunu Kant'ın transandantal idealizminde bulunan söz konusu perspektife göre maddi dünya insan aklının ya da bu aklın somutlaşıp kurumsallaştığı bilimsel toplulukların bir *inşası* olarak kabul edilmektedir (Bhaskar, 2008, s. 26).

Bhaskar, transandantal realizmi bu geleneklerin karşısına konumlandırmakta, özellikle geçişli-geçişsiz bilgi nesnesi ayrımını teorik bir kıstas olarak kullanmaktadır. Bu kıstasa göre idealizm yalnızca geçişli nesnelere yani söylemsel, kurgusal, kültürel ve inşai olana odaklanmak suretiyle gerçekliğin ontolojik olarak tabakalaşmış yapısını bu alanlarla sınırlandırmıştır. Ampirizm ise bilgi nesneleri bakımından kendisini yalnızca olgusal dünya ile sınırlandırarak bilimsel etkinliği tecrübi alana hapsedmiştir.

Her iki yaklaşım bilimsel bilginin mahiyeti ve bilimsel etkinliğin yönelmesi gereken mecra noktasında farklılaşsa da Bhaskar'ın çizdiği eleştirel realist bilim felsefesi kriterleri bağlamında ortaklaşmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak her iki yaklaşım da yapılar ve mekanizmaların kendinden menkul varlıklarının olduğu fikrinin çok uzağında yer almaktadır. Daha da önemlisi olarak gerek olgusal düzlemde olay sıralamalarının esas alınması şeklindeki amprist duruşta gerekse bilimsel toplulukların bir inşası olarak idealist tasavvurda esas olan varlık katmanı, ampirik gerçeklik düzlemidir. Bhaskar, bu nedenle her iki geleneğin *ampirik gerçekçilik* başlığı altında bir araya getirilebileceğini ifade etmektedir (Bhaskar, 2008, s. 27). Ona göre transandantal idealistler klasik ampirizmin tasavvur ettiği bir ampirik bilim anlayışını reddetseler de bilimin nihai zemini olarak ampirik dünyayı, ampirik varlık anlayışını zımnen de olsa kabul etmişlerdir. Zira, inşai bir edim olarak tasavvur edilen bilim anlayışında söz konusu inşa nihayetinde sadece ampirik dünyanın esas alındığı bir varlık tasavvuruna tabidir. Dolayısıyla her iki gelenek için insani tecrübeden ya da inşadan bağımsız müstakil bir varlık anlayışı kabul edilmemektedir. Burada özellikle epistemolojik bir fonksiyona karşılık gelmesi gereken *deneyim* kavramının dünyayı tarif etmek için kullanılması, dolayısıyla bu kavrama ontolojik bir anlam atfedilmesi problemi söz konusudur. Deneyime atfedilen bu ontolojik üstünlük, deneyimin bilimsel etkinlikte önemli olabileceği koşulların da ihmal edilmesine neden olmaktadır (Bhaskar,2008, s.29).

Bhaskar, söz konusu anlayışı *epistemik yanlış* (epistemic fallacy) olarak isimlendirmektedir. Epistemik yanlış varlık hakkındaki önermelerin varlığa dair bilgilerimize ilişkin önermelere indirgenmesidir (Bhaskar, 2008, s. 14). Diğer bir deyişle epistemik yanlış bilimsel araştırmada ontolojik soruları sormaktan kaçınarak

bu soruların epistemolojik sorulara indirgenmesidir. Ontolojinin epistemolojiye indirgenmesini esasında ontolojinin reddi ve bilginin geçişsiz boyutunun yıkıma uğratılması şeklinde yorumlayan Bhaskar’a göre (2017, s. 205) bu durumda bilim felsefesinde ve bilimsel eylemde indirgemecilikten kaçınmanın imkânı yoktur.

Bhaskar’a göre epistemik yanılgı ile ortaya çıkan bahsi geçen problemleri ortadan kaldırmak için bilimin geçişli ve geçişsiz nesnelerini birlikte hesaba katmak öncelikli şarttır. Bu şekilde bilimin geçişsiz nesneleri olan yapılar ve mekanizmalar bilimin geçişli nesneleri olan teoriler, modeller, kavramlar vb. ile bilinebilecektir. Bu bağlamda Bhaskar bilimin görevinin “*dünyamızın olgularını yaratan doğanın daimî ve sürekli aktif mekanizmalarının bilgisini üretmek*” olduğunu ifade etmektedir (Bhaskar, 2008, 53).

Bhaskar’ın geçişli ve geçişsiz bilgi nesnelerinin birlikteliğini esas alarak bilimsel etkinliğin sürdürülebilirliğine ilişkin fikirleri bilim felsefesindeki nesnellik ve görecelilik tartışmalarına da temas etmektedir. Diğer bir ifadeyle bilimsel bilgiden ve eylemden bağımsız olarak tasavvur edilen mekanizma ve yapılar ile bunların bilgisine ulaşmamıza imkân tanıyan *görece* farklılaşan teori ve modellerin birlikteliğine yapılan vurgu eleştirel realizmin nesnellik-görecelilik çatışmasını nasıl aştığı ve ne ölçüde realist ne ölçüde görececi olduğu sorularını gündeme getirmektedir. Bu husus Bhaskar’ın genel bilim felsefesi yaklaşımını ortaya koyduğu ilk çalışmalarda ve akabinde *Naturalizmin İmkânı*’ndan (The Possibility of Naturalism) başlamak üzere çeşitli çalışmalarında gündeme gelmiştir.

Söz konusu meselenin açıklığa kavuşturulması için eleştirel realizm literatüründe *kutsal üçlü* (holy trinity) olarak isimlendirilen üçlü bir kavramsal çerçeve önerilmiştir (Hartwig, 2007, s. 238). *Ontolojik realizm* (ontological realism), *epistemik görecelilik* (epistemic relativism) ve *yargı bildiren rasyonalizm* (judgemental rationalism) kavramlarıyla ifade edilen bu üçlü, eleştirel realizmin geçişli-geçişsiz bilgi nesneleri ayrımındaki bilimin nesnesine ilişkin tasavvurunun bilimsel gelişmenin dinamiğini ortaya koymak üzere genişletilmesi olarak yorumlanabilir.

Eleştirel realizmin bahsedilen üçlü tasnifinde ontolojik realizm, gerçekliğin bir insan ürünü ya da bir şekilde insani bilgiye bağımlı bir unsur değil, aksine insan bilgisinden

ve bilimsel eylemden bağımsız olarak var olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla ontolojik realizm bizi *şeylerin doğaları hakkında düşünmeye* davet etmektedir (Al-Amoudi, 2020). Epistemik görecelik ontolojik gerçekliği verili kabul edip bu gerçekliğe dair ortaya konan insani-bilimsel bilginin, modellerin ve kuramların sosyokültürel, tarihsel farklılıklarına işaret eder. Bu manada epistemik görecelik *epistemik yanlışlamacılığı* (epistemic fallibilism) varsayar. Zira insan bilgisinden bağımsız *kendinde gerçekliğe* ulaşmak için ileri sürülen çeşitli geçişli nesneler olabilir ve bunların gerçekliğe dair argümanları diğerlerini yanlışlayabilir (Hartwig, 2007). Bu bağlamda eleştirel realizmin üçüncü kavramsallaştırması, *yargı bildiren rasyonalizm* devreye girmektedir. Yargı bildiren rasyonalizm ontolojik realizm ve epistemik göreceliği verili kabul ederek dünyanın geçişsiz nesnelere dair ortaya konulan tarihe-kültüre bağımlı, rekabet halindeki farklı yorumlama biçimlerine (geçişli nesnelere) dair değerlendirme yapabilmek, eleştiriler geliştirmek, dolayısıyla rasyonel yargılarda bulunabilmektir (Go, 2020). Bu sayede verili gerçekliğe dair teorilerin ya da modellerin belirli rasyonel kriterlere göre değerlendirilme imkânı ortaya çıkmaktadır.

Eleştirel realizm bahsi geçen üçlü kavramsal çerçeve ile hem realist pozisyonunu ve ontoloji vurgusunu güçlendirmiş hem de özellikle yargı bildiren rasyonalizm kavramı sayesinde naif realizm ve özellikle de naif görecelikle arasına keskin bir mesafe koymuştur. Eleştirel realistlerin *yargı bildiren görecelik* (judgemental relativism) olarak da ifade ettikleri naif görececi pozisyonda gerçekliğin bizatihi kendisi göreceli hâle getirilmektedir. Böyle olduğunda ise ne insan tecrübesinden bağımsız bir gerçeklik iddiasında bulunmaya ne de bu iddiaya dair yaklaşımların rasyonel bir zeminde değerlendirilmesine imkân kalmaktadır. Bu bağlamda bilgi salt bir *kanaat* (opinion) olarak kabul edilmektedir. Bhaskar (2017, s. 102) bu durumun zorunlu olarak bir tür idealizme kapı aralayan epistemik bir mutlakçılık ve irrasyonalizm doğuracağını ifade etmektedir. Netice itibarıyla zorunlu olarak Bhaskar'ın epistemik yanlışlığı olarak ifade ettiği ontolojinin epistemolojiye indirgenmesi problemi ortaya çıkmaktadır.

Eleştirel realizm söz konusu üçlü tasnif vasıtasıyla göreceliliği epistemik düzeyde tanımlayıp rasyonel tartışma ve eleştiriye açık hâle getirerek ontolojik gerçekliğe dair pozisyonunu güçlendirmiştir. Aynı zamanda, eleştirel realistlere göre bilimsel teorilerin ve modellerin tarihe, kültüre ve zamana bağlı olmaları hasebiyle sınanabilir ve eleştirilebilir bir şekilde tasavvur edilmesi bilimsel etkinliğin rasyonel bir zeminde ilerlemesine imkân tanımaktadır.

Roy Bhaskar, bu kısma kadar yorumlanmaya çalışılan genel bilim felsefesi perspektifini ve kavramsal tekliflerini sosyal bilim felsefesini kapsayacak şekilde genişletmiştir. Özellikle *Naturalizmin İmkânı* ve sonrasında yazdığı eserler eleştirel realist bir sosyal bilimin temellerinin atılması ve genişletilmesi amacına hizmet etmektedir. Bu bağlamda *Realist Bilim Teorisi*’ndeki kavramsal çerçeveyi sosyal bilimler için de geçerli ve uygulanabilir hâle getirmek üzere ilgili kavramlar sosyal bilimlerin temel tartışmalarına dâhil edilmiştir. Bhaskar’ın sosyal bilimlere yönelik projesinin ilk dönem çalışmalarındaki *natüralizm* vurgusu söz konusu sürekliliğin ve bütünlük arayışının tezahürüdür. Bu bağlamda Bhaskar söz konusu projesini “*Toplum ne ölçüde doğayla aynı biçimde incelenebilir?*” sorusu etrafında şekillendirmekte ve bu sorunun sosyal bilimlerin asli meselesi olması gerektiğini vurgulamaktadır (Bhaskar, 2017, s. 15). Bu mesele etrafında kendisini tarihsel süreçte ortaya çıkan iki ana kutbun-pozitivizm ve hermenötik- karşısında konumlandırıran Bhaskar, genel bilim felsefesindeki duruşunun devamı olarak tabakalı gerçeklik fikrine dayanan realist bir natüralizmi mümkün hâle getirmeye çalışmaktadır.

Bhaskar natüralizm vurgusunu temellendirirken savunduğu natüralizmi özellikle iki natüralizm türünden ayırt etmektedir. Bunlardan ilki sosyal ve doğa bilimlerinin inceleme nesnelerinin-konularının özdeş olduğunu iddia eden *indirgemeciliktir*. Diğeri ise söz konusu bilimlerin inceleme nesnelerinin özdeş olup olmadığına bakmaksızın sosyal ve doğal nesneleri incelemek için kullanılacak yöntemlerde bir farklılık olmadığını, daha net bir ifade ile yöntemsel olarak tamamıyla bir bütünlük (complete unity of method) olduğunu iddia eden bilimciliktir (scienticism) (Bhaskar, 2009). Buna mukabil Bhaskar’ın savunduğu natüralizm doğa bilimlerinin ve sosyal bilimlerin inceleme nesnelerindeki farklılıkları esas alarak bu bilimler arasında bir yöntem birliği

olduğu fikrine dayanmaktadır. Dolayısıyla o, sosyal bilimler için realizm temelinde anti-pozitivist bir natüralizmin mümkün olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.

Bhaskar, buradaki pozisyonunu daha açık bir şekilde ortaya koymak ve güçlendirmek için toplumun ne ölçüde incelenebileceği sorusuna ilişkin görece iki zıt kutbu temsil eden pozitivizm ve hermenötik gelenekleriyle bir hesaplaşmaya girer. Onun pozitivizm eleştirilerinin merkezinde, genel bilim felsefesindeki pozitivizm eleştirilerinin de devamı olarak, pozitivizmde gerçekliğin olgusal düzleme indirgenmesi yer almaktadır. Bunun neticesi olarak pozitivist geleneğin hataya düştüğü nokta David Hume'un nedensellik açıklamasından tevarüs edildiği şekliyle bilimsel açıklamanın ve *nedensel yasaların* (causal laws) *ampirik düzenliliklere* indirgenmesidir (Bhaskar, 2017, s. 46).

Bhaskar'a ve eleştirel realist geleneğe göre nedenselliğin ve nedensel açıklamanın yalnızca gözlemlenebilir ampirik düzenliliklere indirgenmesi sosyal hayatın ve toplumun açıklanmasında yetersiz kalmaktadır. Bhaskar'ın doğa bilimlerinde gerçekliğin farklı katmanlarını ve gerçekliği oluşturan mekanizmaları ihmal ettiği gerekçesiyle karşı durduğu bu pozitivist perspektif, sosyal bilimler ve toplum söz konusu olduğunda açıklama gücünü tamamen yitirmektedir. Zira toplum kendiliğinden meydana gelen ya da deneysel bir ortamda yaratılmış kapalı bir sistemin mahsulü değildir. Tam tersine toplum Bhaskar'ın *açık sistem* olarak ifade ettiği çok yönlü unsurların ve mekanizmaların işleyiş hâlinde olduğu karşılıklı bağımlılık esasına göre işleyen *tabakalaşmış* ve *beliren* (emergent) bir bütündür (Danermark vd., 2018). Bahsi geçen toplum tasavvuru eleştirel realist bir sosyal bilimin ve bu bilimin nesnesi olarak toplumun temel özelliklerine de ışık tutmaktadır. Bu hususa Bhaskar'ın hermenötik geleneğe yönelik eleştirileri aktarıldıktan sonra değinilecektir.

Eleştirel realizm hermenötik gelenekle sosyal gerçekliğin ve nedenselliğin yalnızca olgusal ve ampirik düzenlilikler ilkesi çerçevesinde anlaşılamayacağına ilişkin anti-pozitivist konumları itibarıyla ortak bir perspektife sahiptir. Zira her iki gelenek de bilimsel etkinliğin zamana ve mekâna bağımlı doğasına bağlı olarak kavram dolayımı olduklarını, bu nedenle bilimsel açıklamada bu hususun dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak, Bhaskar hermenötik geleneğin Kantçı bir idealizmi tevarüs

ettirmek suretiyle sosyal bilimsel etkinliği ve bilimin nesnesine yönelik tasavvuru *kavramsal dolaylımlılıkla* sınırlandırdığını ifade etmiştir. Onun terminolojisiyle hermenötik gelenek bilimsel etkinliği ve açıklamayı geçişli nesneye indirgemıştır. Bu bağlamda eleştirel realizmin toplumun açıklanmasına ilişkin hermenötik geleneğe yönelik eleştirileri iki temel noktada birleşmektedir:

- i. Hermenötik geleneğin sosyal fenomenlerin açıklanmasında sadece kavramsal/geçişli düzeyi esas alması onun gerçekliğin geçişsiz yapısını ihmal etmesine, bunun neticesinde gerçekliğin tabakalaşmış özelliğini görmezden gelmesine neden olmaktadır.
- ii. Diğer yandan sosyal fenomenlere ilişkin bilginin analizini kavramsal düzeye indirmek ilgili fenomenin kavram düzeyinde belirmemiş niteliklerinin veya ilgili fenomenleri ortaya çıkaran nedensel mekanizmaların gözden kaçırılmasına ya da ihmal edilmesine neden olmaktadır (Bhaskar, 2017, s. 92).

Bhaskar yukarıda değinilen eleştirilerin akabinde her iki geleneğin indirgemeciliğini aşmak suretiyle sosyal bilimlerde indirgemeci olmayan bir natüralizm geliştirmeye çalışmaktadır (Sunar, 2007). Bu amaca yönelik olarak ve daha önce dile getirilen “*Toplum ne ölçüde doğayla aynı biçimde incelenebilir?*” sorusunun bir türevi mahiyetinde, sosyal bilimlerin bilgi nesneleri olarak toplumların ne tür özelliklere sahip olmaları gerektiği sorusunu tartışmaya açmaktadır. Toplumların mahiyetine yönelik bu ontolojik sorunun akabinde Bhaskar, toplumların sahip oldukları bu özelliklerle bizim için nasıl bilgi nesnesi hâline gelebilecekleri sorusunu gündeme getirmektedir. Bhaskar bütün bu sorular etrafındaki tartışmalarda natüralist bir sosyal bilimin mümkün olabilmesi için nihai olarak toplumun reel oluşunu tesis etmenin gerekliliğini vurgulamaktadır (Bhaskar, 2015).

Toplumun reel zeminini tesis etmek için Bhaskar muhtelif eserlerinde sosyal bilim nesneleri ile doğa bilimlerinin nesneleri arasındaki farka işaret etmiştir. Sosyal bilimlerin bilgi nesneleri olarak sosyal yapıların ontolojik statüsünü şu şekilde ifade etmektedir:

- i. Eyleme bağımlılık: Sosyal yapılar doğal yapılardan farklı olarak yönettikleri, imkân tanıdıkları ve sınırlandırdıkları faaliyetler sayesinde mevcuttur.
- ii. Kavrama bağımlılık: Sosyal yapılar ve eylemler faillerin etkinliklerinde ne yaptıklarına dair inanç ve kavrayışlarından bağımsız değildir.
- iii. Zaman ve uzama bağımlılık: Sosyal yapılar doğal yapılardan farklı olarak zaman ve uzam bağımlıdır; bu manada doğal yapılarda olduğu gibi bir istikrar ve süreklilik söz konusu değildir (Bhaskar, 2017).

Sosyal yapıya dair bahsi geçen niteliklerden hareketle iki mesele ortaya çıkmaktadır. Birincisi sosyal yapının kavram ve ilişki bağımlı olması Bhaskar'ın genel felsefesinin en temel unsurlarından olan geçişsiz nesne kavramını gündeme getirmektedir. Zira sosyal yapı bahsedildiği şekliyle muhtelif bağımlılıklarla birlikte ortaya çıkıyorsa sosyal bilimlerin geçişsiz nesnelerinden bahsetmenin imkânını ortaya koymak gerekmektedir. Diğer yandan sosyal yapının eylem bağımlılığına yapılan vurgu eleştirel realizm için yapı-fail ilişkisinin nasıl konumlandırıldığı sorusunu da gündeme getirmektedir.

Eleştirel realistlere göre sosyal bilimin nesnesi olan sosyal yapı kavram bağımlı olsa da bu bağımlılık onun müstakil bir gerçekliğe sahip olmasına engel değildir. Zira toplumun nesnel gerçekliği doğa bilimlerinin bilgi nesnelerinde olduğu gibi bilimsel etkinlikten bağımsız bir şekilde kendine has bir varlık olarak tespit edilemese de etkileri bakımından tespit edilebilmektedir. Bunları tespit etmek üzere toplumsal yapıların eylemi icra eden faillerin niyetlerinden bağımsız olarak işleyen kuvvetlere ve mekanizmalarına yönelmek gerekmektedir (Danermark vd., 2018). Bu takdirde eleştirel realizmin tabakalaşmış gerçeklik argümanının da bir gereği olarak ampirik düzeyden geriye doğru gidilerek kuvvetlerin ve mekanizmaların varlıkları ve nedensellikleri keşfedilerek toplumsal yapının müstakil gerçekliği ortaya çıkmış olacaktır.

Eleştirel realist açıklama çerçevesinde yapıların söz konusu niteliklerini ortaya koyduktan sonra bu yapının bilimsel olarak nasıl incelenebileceği sorusu gündeme gelmektedir. Eleştirel realizmin bu bağlamdaki en temel vurgusu gerçekliğin katmanlı

niteliğini ortaya çıkarabilecek bir metodoloji ve bu metodolojiye uygun tekniklerin ortaya konulmasının gerekliliğidir. Bu bağlamda özellikle pozitivizm ve hermenötik geleneğin “ampirik ontolojiye” mensubiyetleri, onların gerçekliğin sadece ampirik düzeyde gözlemlenebilir olaylar arasındaki bağlantılara ya da anlamlara odaklanmalarına neden olmuştur. Fakat bu metodolojiler söz konusu tabakalaşmış gerçekliğin keşfi için yeterli değildir. Eleştirel realizm bahse konu tabakalaşmış gerçekliğin keşfine ilişkin alternatif bir metodoloji teklif etmektedir. Buna göre bahsi geçen geleneklerin benimsediği Popper-Hempel açıklama modelini terk edip bunun yerine *tikeldengelim* (abduction) ve *geri çıkarımsal* (retroduction) açıklama modellerinin ihdas edilmesi gerekmektedir. Onların *kavramsal soyutlama* olarak ifade ettikleri bu çıkarım/açıklama modelleri sayesinde herhangi bir nesneyi meydana getiren mekanizmaların ve kuvvetlerin keşfedilmesiyle nesnenin tabakalaşmış gerçekliğine dair bütüncül bir açıklama yapılmış olacaktır (Danermark vd., 2018). Eleştirel realist metodolojinin detaylarını aktarmak bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için konumuz bağlamında bu tasvir ile yetinilecektir.¹⁴

Eleştirel realist bir sosyal bilimin nesnesi olarak yapının kavram ve eylem bağımlı oluşu yapı-fail gerilimi olarak isimlendirilen problemin eleştirel realizmde nasıl çözümlendiği sorusunu gündeme getirmektedir. Bhaskar’ın ilk dönem yazılarından başlamak üzere eleştirel realist geleneğin yapı-fail ilişkisine dair kavramsallaştırmaları sosyal teoride önemli bir mecra oluşturmuştur.

Roy Bhaskar yapı-fail meselesine dair argümanlarını bu mesele etrafında gelişen üç ana modelin eleştirisi üzerine bina etmekte, eleştirel realizmi dördüncü model olarak ileri sürmektedir. Genel bilim felsefesi ve sosyal bilimler felsefesindeki perspektifini ortaya koyarken yaptığı gibi söz konusu meseleye ilişkin diğer geleneklerin açıkta bıraktıkları, indirgedikleri hususları öne çıkararak bunları aşacak şekilde kendi perspektifini inşa etmektedir. Bu bağlamda Bhaskar kendi pozisyonunu Durkheim, Weber ve Peter Berger’in yapı-fail modellerinin karşısında konumlandırmaktadır (Bhaskar, 1998a, s. XVI).

¹⁴ Eleştirel realist metodoloji ve yöntemlere dair detaylı bilgi ve araştırma örnekleri için bkz. Danermark vd., 2018 ve Blaikie ve Priest, 2017.

Bhaskar'a göre yapı-fail meselesinde pozitivizm en yetkin formuna Durkheimcılık vasıtasıyla ulaşmıştır. Buna göre sosyal yapı zorlayıcı ve belirleyici bir unsur olarak her şeyi belirlemekte, kişi/fail pasifleştirilerek *şeyleştirilmektedir* (reification). Durkheimcılığın tam karşısında yer alan Weber geleneğini *iradecilik* (voluntarism) olarak isimlendiren Bhaskar bu gelenekte de sosyal yapıya nedensel olarak etkin olabilecek bir imkân kalmadığını vurgulamaktadır (Bhaskar, 2009, s. 84; 2017, s. 60).¹⁵ Bhaskar, Berger modeli olarak isimlendirdiği üçüncü bakış açısının yapı-fail meselesinde her iki unsurun naif bir şekilde bir araya getirilmesinden ibaret olduğunu iddia etmektedir. Ancak, ona göre fail ve yapı diyalektik olarak bir araya gelmiş aynı sürecin iki anını/yüzeyini teşkil etmez, tam tersine iki farklı varlık kategorisine karşılık gelmektedir (Bhaskar, 2017, s. 62).

Roy Bhaskar'ın yapı-fail meselesine ilişkin bahsi geçen geleneklere yönelik eleştirilerinin akabinde kendi argümanları belirmektedir. Buna göre,

- i. Yapı-fail ilişkisi bu unsurlardan herhangi birisine indirgenmek suretiyle çözümlenemez.
- ii. Söz konusu indirgemeciliği ortadan kaldırmak için her iki unsuru tek bir sürecin iç içe geçmiş bileşenleri olarak görmek yapı-fail meselesini çözüme kavuşturmak için yeterli değildir.

Bhaskar, bahsi geçen geleneklerin yanılsamalarını ortadan kaldırmak ve yapı-fail meselesine eleştirel realist bir perspektiften çözüm üretmek amacıyla *Dönüştürücü Toplumsal Eylem Modelini* (Transformational Model of Social Activity, TMSA) geliştirmiştir. Bu modeldeki dönüştürücülük vurgusu Bhaskar'ın yapı-fail çözümlemesinin merkezinde yer almaktadır. Bu bağlamda Bhaskar, yapı ve failinin ayrı ontolojik gerçeklikleri olduğu kabulünü ön koşul olarak ifade ederek yapının

¹⁵ Bhaskar yapı-fail ilişkisi bağlamında Durkheim ve Weberci geleneklere yönelik eleştirilerine bir şerh düşmektedir. Ona göre ne Durkheim mutlak manada pozitivist ne de Weber mutlak manada bireycidir. Weber düşüncesinde bireycilik karşıtı, Durkheim düşüncesinde ise pozitivizm karşıtı eğilimler görmek mümkündür. Fakat özellikle yapı-fail meselesi bağlamında her iki düşünür ve temsil ettikleri geleneklerin baskın karakterlerini pozitivizm ve bireycilik oluşturduğu için bu geleneklere yönelik eleştirilerini bahsi geçen ana niteliklere yönelttiğini ifade etmektedir (Bhaskar, 2017, s. 59). Zira ona göre Durkheim'in kolektivist bir sosyolojiyi pozitivist bir metodolojiyle birleştirmesi, Weber'in ise yeni-Kantçı bir metodolojiyi özü itibarıyla bireyci bir sosyolojiyle birleştirmesi bu iki geleneğin temel özelliğidir (Bhaskar, 2015, s. 121).

insani eylemden/faillik icrasından önce var olduğunu ileri sürmektedir. Toplumun faile önceliği esas alındığında ise bu modele göre fail toplumu yaratmaz; ancak onu dönüştürür (transform) ve yeniden üretir (reproduce). Dolayısıyla faillik verili-nesnel bir zemin üzerinde icra edilmektedir. Bu yönüyle sosyal yapı insan eylemi ve failliği için zorunlu bir koşul hâline gelmektedir. Bhaskar'a göre bahsi geçen yaklaşım etrafında hem toplumun hem de failliğin ikili karakteri ortaya çıkmaktadır. Buna göre her ikisi de bir diğerrinin hem koşulu hem de neticesidir (Bhaskar, 2017).

Bhaskar'ın yapı ve fail ilişkisine dair fikirlerinden hareketle bu iki unsurun birbirlerinin tamamlayıcısı ve belirleyicisi olduğu varsayılmaktadır. Yapı-fail birlikteliğine ilişkin bu bakış açısı Anthony Giddens'in yapılaşma teorisindeki yapı-fail modelini akla getirmektedir. Ancak söz konusu yaklaşımlar arasındaki derin farkın tespiti önemlidir. Bhaskar ilk dönem çalışmalarında Giddens'in modeliyle kendi modeli arasında önemli ölçüde benzerlik olduğunu kabul etse de sonraki yıllarda - özellikle Margaret Archer'in çalışmalarının da etkisiyle-Giddens ile arasındaki farkı ortaya koymaktadır (Bhaskar, 1998b; Bhaskar ve Hartwig, 2010). Giddens'in yapılaşma teorisinde yapının ve failinin sürekli birlikteliği vurgusu bir müddet sonra yapının önceden verili oluşu fikrini ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla yapı ile failin ontolojik farklılıklarını ihmal eden bir *birleşme* (conflation) ortaya çıkmaktadır. Fakat Bhaskar'ın faillik teorisinde yapının ve failin ontolojik farklılıkları ve yapının faile önceliği vurgulanmaktadır (Buch-Hansen, 2005). Netice olarak bu ayrım ve özellikle yapının nedensel olarak etkin oluşuna dair argümanların, Bhaskar'ın faillik modelinin en önemli argümanlarının başında geldiği söylenebilir. Bu durum çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de inceleneceği üzere eleştirel realist gelenek ile Harré'nin mensubu olduğu inşacı gelenek arasındaki tartışmaların da merkezinde yer almaktadır. Bu bölümde ele aldığımız sosyal teori okullarının insanın failliğine ilişkin temel kavram ve önermeleri Tablo1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Sosyal Teori Geleneklerinde İnsanın Failliğine İlişkin Temel Kavram ve Önermeler

Fail	Merkezli	Yapısalcılık	Yapılaşma	Eleştirel Realizm
Teoriler			Teorileri	
Faillik kişilerin rasyonel yetenek ve kapasitelerinin bir sonucudur. Yönelimsellik, yorumlama ve öznellik algısı bunların başında gelmektedir.		Sosyal yapı karşısında bir faillikten bahsetmek mümkün değildir. Fail sosyal sistemin etki ettiği unsurlardan herhangi birisidir. Toplumsal pratiklerin üretiminde ve toplumsal değişimde bir etkisi yoktur.	Fail-yapı ilişkisi bu unsurlardan herhangi birine indirgenemez. Fail yapının hem koşulu hem de sonucudur. Bu yaklaşımla birlikte Anthony Giddens'ta düşünümsel nitelikleriyle öne çıkan fail, Pierre Bourdieu'de mensubu olduğu toplumsal arka plana tabidir.	Fail-yapı ilişkisi bu unsurlardan herhangi birine indirgenemez. Ancak bu unsurların ilişkiselliği birbirlerinin içinde buharlaşmaları anlamına gelmez. Fail ve yapı ayrı ontolojik varlıklardır. Dolayısıyla her ikisinin de ayrı nedensel güçleri söz konusudur.

Sosyal teori geleneklerinin faillğe ilişkin Tablo 1’de özetlenen temel kavram ve önermeleri doğrudan veya dolaylı olarak Harré’nin düşünceleriyle etkileşim halinde olmuştur. Söz gelimi, Harré’nin eleştirel realizme tabi olduğu ilk dönem çalışmalarda bir yandan düşünümsel nitelikleriyle öne çıkan bir fail anlayışı söz konusudur. Bu yaklaşım onu fail merkezli teorilere ve Anthony Giddens’a yaklaştırmaktadır. Aynı zamanda yine ilk dönem çalışmalarında yapının nedensel olarak etkililiğini kabul eden bir anlayış göze çarpmaktadır. Bu da onun eleştirel realizme doğrudan mensubiyetinin bir tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır.

Failin mahiyetine ve yapı-fail probleminin çözümüne ilişkin sosyal teorideki tartışmalar, benzer bir kategorik içerikle psikolojide de devam etmiştir. Failin bilişsel

ve fizyolojik kapasitelerini belirleyici olarak gören yaklaşımlar ya da faili kendisini kuşatan ve belirleyen kültür, evrim vb. yapıların bir unsuru olarak gören yaklaşımlar arasındaki çatışma psikolojide de kendisini göstermektedir. Ana akım psikoloji terkihiyle ifade edilen bu yaklaşımların ortak özelliği insanın failliğine ilişkin açıklamayı determinist bir şekilde kurgulamalarıdır. Buna mukabil sosyal teoride olduğu gibi psikolojide de söz konusu indirgemeci perspektifleri aşmak üzere ileri sürülen farklı teorik yönelimler mevcuttur. Bu bağlamda psikolojide söz konusu yaklaşımları ele aldığımız takdirde Harré'nin insanın failliğine ilişkin konumunu geniş bir bağlam içinde değerlendirip daha iyi bir şekilde ele alma imkânımız olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

PSİKOLOJİDE İNSANIN FAİLLİĞİ MESELESİ

2.1 Ana Akım Psikoloji ve İnsanın Failliği Meselesi

Psikolojide faillik tartışmalarının tarihi, alanın tarihiyle özdeştir denebilir. Zira psikolojik olguların açıklanmasında doğrudan ya da dolaylı olarak insan eyleminin mahiyetine ve kaynağına dair sorular hep tartışmaların merkezinde yer almıştır. İnsanların icra ettikleri eylemlerin doğasının ne olduğu, bu eylemleri ortaya çıkaran unsurların neler olduğu ve nasıl anlaşılacağına yönelik hususlar psikolojinin uğraş alanlarının başında gelmiştir.

İnsan eylemini anlamak söz konusu olduğunda bu eylemin icra edicisi olan failin anlaşılması da zorunlu hâle gelmektedir. Dolayısıyla felsefe ve sosyal teoride değinilen tartışmaların bir devamı olarak psikoloji için de faillik söz konusu olduğunda gündeme gelen temel problem kendisini kuşatan sosyokültürel ve nörobiyolojik/fizyolojik yapısal unsurlar arasında insanın failliğinin nasıl tanımlanacağı ve açıklanacağıdır.

Söz konusu problem etrafında faillığe ilişkin birey, bireyin nörobiyolojik/fiziksel altyapısı ve bireyi çevreleyen sosyokültürel yapı olmak üzere üç temel unsurdan söz etmek mümkündür. Dolayısıyla faillik meselesi, iç içe olduğu bahsi geçen yapısal unsurlarla olan irtibatı düşünüldüğünde çok yönlü bir mahiyete bürünmektedir. Bunun neticesinde sosyal teori ve felsefede olduğu gibi psikolojideki faillik tartışmalarında da insan eylemini ve failliğini açıklamada bu unsurların rollerini ya da birbirleriyle olan ilişkilerini ele alan muhtelif ekoller ortaya çıkmıştır.

Bahsi geçen ekoller insan eylemine ve bu eylemi icra eden failin ontolojik, epistemolojik ve metodolojik konumlarına ilişkin bakış açılarına göre farklılık göstermektedir. Buna göre söz konusu ekoller insan eyleminin ve mahiyetinin ne olduğu, insana dair bilginin ve bu bilginin meşruiyet kaynağının ne olduğu, son

olarak bu bilginin nasıl elde edileceği soruları etrafında farklılaşarak şekillenmiştir. Meseleye tarihsel süreklilik ve bütünlük içinden bakıldığında ise söz konusu ontolojik, epistemolojik ve metodolojik öncülleri de içine alan, bilimin ve bilimsel bilginin ne olması gerektiğine yönelik paradigma fikrinin asıl tayin edici unsur olduğunu söylemek mümkündür.

Buradan hareketle sosyal bilimlere bilimsellik hüviyetini kazandıran ve sosyal bilimlerin yönelimlerini tayin eden hususun Aydınlanma düşüncesine ana karakteristiğini veren düalist düşünce olduğu söylenebilir. Aydınlanma'nın mirası olarak tevarüs edilen bu düşünüş biçimi zihin-beden, ben-toplum, birey-kültür, yapı-fail ayrımı gibi tartışmalarda en belirgin formuna ulaşmıştır. Bir önceki bölümde detaylandırılmaya çalışıldığı üzere sosyal teoride geniş bir müktesebatın oluşmasına neden olan bahsi geçen düaliteler psikolojiye de kurumsal bir hüviyet kazandırmış, psikolojinin araştırma konularına ve nesnelere yönelik tavrını da belirlemiştir.

İnsanın failliği söz konusu olduğunda psikolojide *mutlak özgürlükçülük* (libertarianism) ve *mutlak determinizm* (hard determinism) şeklinde iki rakip ekolün bahsedilen düalizmi temsil ettiği görülmektedir (Martin vd., 2003, s. 47). Bu gerilimin bir neticesi olarak psikolojide faillik meselesinde mutlak belirlenimci kampın baskın olduğu görülmektedir. Zira psikolojinin bilimsel meşruiyetini temin etmesi için doğa bilimlerine ve pozitivist paradigmaya mensubiyetiyle benimsediği *mekanik nedensellik* (mechanical causality) ilkesi gereğince insan eylemi mekanik ilkeler çerçevesinde açıklanmıştır. Bu bağlamda pozitivistin en belirgin formu olarak öne çıkan davranışçılık ve deneysel psikoloji için insan eylemi sadece davranışlara indirgenmek suretiyle açıklanmıştır. Özellikle Watson ve Skinner'in davranışçılıklarında temsil edilen bu perspektife göre eylem dışsal etkenlerin/uyaranların zorunlu neticesi olarak kabul edilmiş, bu durumda insanın failliğinden söz etmenin imkânı kalmamıştır.

Sugarman ve Sokol, (2012) faillik meselesinde mutlak belirlenimcilik ve özgürlükçülük olarak ifade edilen teorik kampları daha detaylı bir şekilde inceleyebilmek için yeni bir kategorizasyon önermektedirler. Onlara göre psikolojiye Aydınlanma düşüncesinden miras kalan kartezyen düalist tasavvuru faillik

mesalesinde *bireyci/içselci* (individualistic/internalist) ve *dışsalci* (externalist) yaklaşımlar şeklinde sınıflandırılabilir. Buna göre bireycilik de kendi içinde bireyci materyalizm ve bireyci idealizm olmak üzere sınıflandırılmıştır. Benzer şekilde dışsalci yaklaşımlar biyo-fiziksel ve sosyokültürel dışsalcılık olmak üzere iki alt kategori altında tarif edilmiştir.

Yazarlara göre söz konusu yaklaşımların ortak özelliği failliği kendi açıklama çerçevelerine indirgemek suretiyle anlamlandırmaya çalışmalarıdır. Bu bağlamda içselci idealistler dış dünyadan yalıtılmış bir zihin tasavvur ederler. Bu tasavvur gereğince faillik insanların yönetici işlevler, metabiliş, öz düzenleme, öz denetim ve öz yetkinlik gibi psikolojik yapı ve süreçler sayesinde eylemlerinin yegâne nedensel kaynağı oldukları şeklinde açıklanır. Dolayısıyla insanın kendi varlığına ve kapasitesine yönelik bir aşkınlık atfı anlamına gelen bu yaklaşım insanın dış dünyasının failliği üzerindeki tesirlerini göz ardı eder (Sokol, Hammond, Kuebli ve Sweetman, 2015, s. 308).

Materyalist içselci görüşte insan eylemi ve seçimleri nörofizyolojik mekanizmaların yapısal ve işlevsel özellikleri esas alınarak açıklanmaktadır. Fizikalizme dayanan bu yaklaşıma göre psikolojik olgular temel fiziksel entitelerden oluşmaktadır. Fizik ve biyoloji bilimlerinin sağladığı kavramsal çerçeve dâhilinde insanın failliği de biyofiziksel bir durum ya da süreç olarak açıklanabilmektedir. Dolayısıyla onlara göre bireyci idealistlerin failliği açıklamak için atfı yaptıkları süreç ve mekanizmalar nörofizyolojik entiteleri temsil eden epifenomenlerden başka bir şey değildir (Sugarman ve Sokol, 2012, s. 2–3). Özellikle Paul Churchland'ın (2018) *eleyici materyalizm* (eliminative materialism) felsefesinde temsil edilen bu görüşe göre psikolojik ve zihinsel fenomenler bilimsel bir şekilde nörofizyolojik olarak açıklanabilmekte, dolayısıyla bu hususta *sağduyu bilgisine* (common sense knowledge) gerek kalmamaktadır.

Failliğin açıklanmasında karşı cepheyi temsil eden dışsalcılığın ilk versiyonu biyofiziksel dışsalcılıktır. Bu görüşe göre insan eylemi evrimsel süreçlerin bir uzantısı ve neticesi olarak anlamlandırılmaktadır. Bu bağlamda faillik de biyofiziksel dünyanın gerekliliklerini karşılamak için evrimsel süreç boyunca oluşan bir durum olarak

yorumlanmaktadır (Sugarman ve Sokol, 2012, s.5). Daniel Dennett ve Steven Pinker gibi düşünürlerin teorilerinde ön plana çıkan bu görüş psikolojide evrimsel psikoloji vasıtasıyla devam etmektedir. Dışsalıcı ekolün diğer ucunda yer alan *sosyokültürel dışsalcılık* insan eyleminin sosyokültürel yapıların bir neticesi olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla ortaya çıkan eylem, kişinin iradi ve yönelimsel bir müdahalesi olmaksızın sosyokültürel yapıların zorunlu sonucu olarak kabul edilmektedir. Özellikle Durkheimci sosyolojide kaynağını bulan bu yaklaşım psikolojide Burr'ün (2012) makro sosyal inşacılık olarak isimlendirdiği, bireyin sosyal yapıların ancak bir taşıyıcısı olduğunu savunan teorilerde kendini göstermektedir.

Psikolojinin faillik meselesindeki genel yönelimlerini anlamaya yönelik bahsi geçen sınıflandırmalarda belirlenimcilik ve içselciliğin iç içe geçmiş bir şekilde psikolojinin kuramsal ve metodolojik yönelimlerinin oluşmasında tayin edici oldukları söylenebilir. Psikolojinin ontolojik, epistemolojik ve metodolojik mensubiyetleri ikircikli bir tasavvur oluşturmuş, bu da psikolojinin çalışma konularının indirgemeci bir şekilde ele alınmasına neden olmuştur. Teo'ya (2012) göre insani durumları mekanik insan modelinin savunduğu haliyle indirgemeci bir şekilde ele almak, insanın somut ve bütüncül deneyimlerinin ıskalanmasının yanı sıra birey ve toplumun birbirlerinden ayrı unsurlar olarak ele alınmak suretiyle aralarındaki ilişkinin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Psikolojinin kurumsallaşmasından itibaren söz konusu ikircikli ve indirgemeci yaklaşımlara dönem dönem önemli eleştiriler yöneltilmiştir. Söz konusu eleştiriler, özellikle psikolojinin doğa bilimleri gibi mekanik bir tasavvurla anlaşılması ve bu tercihin doğurduğu teorik ve metodolojik sorunlar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu sorunlar etrafında “*kriz tartışmaları*” olarak isimlendirilen eleştirel bir literatür oluşmuştur (Teo, 2012). İlgili literatür psikolojinin kurumsallaştığı ilk yıllardan itibaren kendini göstermeye başlamış ve günümüze kadar genişleyerek varlığını sürdürmüştür.

Özellikle post yapısalcılık ve postmodernitenin etkilerinin alanda daha yoğun ve baskın bir şekilde hissedildiği 1960'lardan sonraki dönemlerde bahsi geçen eleştirel literatürün alanda önemli bir dönüşümü başlattığı görülmektedir.¹⁶ Fakat bu

¹⁶ Psikolojide bahsi geçen “kriz tartışmaları”nın detaylı bir analizi için bkz. Goertzen, 2008.

tarihlerden önceki kriz tartışmaları psikolojinin mekanik dünya görüşünü yerinden etmeye güç yetirememiştir. Bunda dönemin entelektüel ve sosyo-politik atmosferinin mekanik görüşün lehine işleminin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın ilk yarısında yapısalcılık, işlevselcilik ve davranışçılık alanın hâkim akımları olarak kabul görmüştür.

Batı düşüncesinde Aydınlanma'dan itibaren bireyin biricikliğine ve öznelliğine yapılan vurgu psikolojinin bahsi geçen disipliner yapısı içinde zihinsel süreçlerin yapısına ya da içeriğine indirgenmiş, mekanik dünya tasavvuru bu ekoller vasıtasıyla tahkim edilmiştir. Psikolojinin, alt alanı ne olursa olsun, söz konusu düalist mekanik dünya tasavvurunu, bunun bir bileşeni olarak ampirik metodolojiyi ve istatistiksel ölçme araçlarını bilim olmanın en temel kriteri olarak önceleyen yaklaşımlar psikoloji literatüründe “*ana akım psikoloji*” terkihiyle ifade edilmektedir.¹⁷

Ana akım psikolojinin ontolojik, epistemolojik ve metodolojik mensubiyetleri göz önünde bulundurularak işlevcilik ve dışsalcılık kavramları etrafında yorumlandığında buradaki faillik anlayışında işlevciliğin daha hâkim olduğu görülmektedir (Sugarman ve Sokol, 2012). Zira gerek zihin ve zihnin bileşenleri gerekse nörobiyolojik mekanizmalar bağlamında ana akım psikoloji için her hâlükârda “bireyde hapsedilmiş” bir faillik anlayışı belirleyici olmuştur.

Psikolojinin faillığe dair bahsedilen yaklaşımları aşma girişimleri özellikle post yapısalcı ve postmodern psikolojilerle daha yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir. Fakat ana akım psikoloji içinde kalarak faillik meselesini indirgemecilikten kaçınmak suretiyle çözmeye çalışan kuramcılar da olmuştur. Albert Bandura bu kuramcılarının başında gelmektedir. Bir sonraki bölümde Bandura'nın faillik perspektifinin mahiyeti ve bileşenleri ele alınacaktır.

2.1.1 Albert Bandura ve İnsanın Failliği Meselesi

Albert Bandura sosyal öğrenme teorisi ve akabinde sosyal bilişsel teori (social cognitive theory) kapsamında insanın öğrenme kapasitesi ve bu kapasitenin gelişmesi

¹⁷ Ana akım psikolojinin mahiyetine dair detaylı bilgi için bkz. Toomela, 2014.

başta olmak üzere öğrenmenin bileşenleri, ahlaki gelişim, *öz yetkinlik* (self-efficacy), *öz düzenleme* (self regulation), *öz düşünümsellik* (self reflectiveness) gibi kavramlar ve bu kavramların insan hayatındaki rolü üzerinde oldukça büyük bir yazın üretmiştir. Bandura söz konusu kavramlar etrafındaki çalışmalarını davranışçılıkla bilişselcilik arasında yeni bir form bulma çabası olarak okunabilecek sosyal öğrenme teorisinden, insani olgulara dair bireysel ve çevresel unsurların etkileşimine vurgu yaptığı sosyal bilişsel teoriye doğru genişletmiş ve geliştirmiştir. Bu değişim sürecinin en önemli tartışma alanlarının başında ise insanın failliğinin nasıl anlamlandırılacağı gelmektedir.

Bandura sosyal öğrenme kuramında özellikle öğrenme sürecinde gözlem ve taklidin ötesinde hafıza, muhakeme, *öz düşünümsellik* gibi bilişsel mekanizmaların daha belirleyici olduğunu vurgulamaktadır (Bandura, 1977). Sosyal bilişsel teoride ise söz konusu bilişsel mekanizmaların davranış ve çevreyle olan karşılıklı ilişkisini vurgulamaktadır. Bandura'nın *üçlü karşılıklı determinizm*¹⁸ (triadic reciprocal determinism) ya da *üçlü karşılıklı nedensellik* (triadic reciprocal causality) kavramlarıyla ifade ettiği bu etkileşim vurgusu sosyal bilişsel teorinin zeminini oluşturmaktadır. Bu kavramsallaştırmaya göre insani olgular ne hümanistlerin yaptığı gibi mutlak özerkliğe atıfla ne de davranışçıların vurguladığı gibi dışsal faktörlerin belirleyiciliğine ve kişinin buradaki edilgenliğine vurguyla açıklanabilir. Bandura, söz konusu yaklaşımların indirgemeciliğini bertaraf etmek için kişisel özellikler, çevre ve davranışın birbirleriyle karşılıklı etkileşim içinde kişisel ve sosyal olguları ortaya çıkardıklarını ileri sürmüştür. Burada bahsi geçen kişisel özellikler beklentiler, inançlar, kendilik algıları, hedefler, yönelimler gibi bilişsel unsurlarla biyolojik ve duyuşsal durumlara karşılık gelmektedir (Bandura, 1997). Buna göre karşılıklı üçlü nedenselliği oluşturan her unsur bir diğeri ile karşılıklı olarak etkileşerek insani olguları ortaya çıkarmaktadır. Böylece insanlar hem çevrelerini ve çevrelerindeki durumları inşa eden hem de çevrelerindeki durumlar tarafından inşa edilen bir şekilde anlamlandırılmaktadır. Aynı şekilde kişi-davranış ve davranış-çevre arasında da

¹⁸ Bandura (1997, s. 7) determinizm kavramını burada ıstılahî manada, bireyden bağımsız olarak sebepler dizisinin zorunlu bir şekilde eylemleri ortaya çıkarmasını değil, nedensellik şemasında bahsettiği karşılıklı etkileşim hâlindeki unsurların birbirlerine olan etkilerini ifade etmek için kullandığını belirtmektedir.

karşılıklı birbirlerine etki eden bir işleyiş söz konusudur. Bu kavramsal çerçeve bağlamında Bandura'ya göre insan ne tamamıyla izole edilmiştir ne de çevresel uyaranların edilgen ve zorunlu bir taşıyıcısıdır (Bandura, 2000, s. 2).

Sosyal bilişsel teorinin ayırt edici unsuru olarak ileri sürülen üçlü nedensellik kavramsallaştırması Bandura'nın faillik meselesine dair yaklaşımının da ana çerçevesini oluşturmaktadır. Zira ona göre faillik söz konusu kavramsal çerçevenin bir neticesi olarak üç unsurun karşılıklı etkileşimi neticesinde ortaya çıkar. Faillik anlayışını *beliren interaktif faillik* (emergent interactive agency) olarak isimlendiren Bandura bu yaklaşımını ana akım psikolojiyi dolaysız bir şekilde temsil eden otonom ve mekanik faillik yaklaşımlarının karşısına koymaktadır. Böylece bahsi geçen faillik tasavvurlarının indirgemeciliğini aşmaya çalışmaktadır (Bandura, 1989, s. 1175).

İnsanın failliğine dair kuramsal çerçevesini karşılıklı nedensellik kavramsallaştırması etrafında çizen Bandura, failliğin *yönelimsel* (intentional) bir şekilde yapılan *edimlere* (acts) gönderimde bulunduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda ona göre yönelimsellik, failliğin en önemli özelliklerinden birisidir. Zira yönelim gelecekte gerçekleştirilecek bir eylemin temsilidir. Bu temsil ise sadece bir beklenti olmanın ötesinde ilgili eylemleri gerçekleştirmeye yönelik proaktif bir taahhüt anlamına gelmektedir (Bandura, 2001). Bandura, yönelimsellikle birlikte *öngörü* (forethought), *öz düzenleme* (self regulation) ve *öz düşünümseelliğin* (self reflectiveness) failliğin diğer özellikleri olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu özellikler birbirleriyle ilişkili ve birbirlerini bütünleyecek şekilde failliği ortaya çıkarmaktadır.

Yönelimsellik gibi öngörü de bilişsel bir duruma karşılık gelir. İnsanlar icra etmeye niyetlendikleri eylemlere dair öngöründe bulunmak suretiyle gelecekteki eylemlerine bir yön vermeye ve anlam katmaya çalışırlar. Bandura (2001) geleceğe yönelik bilişsel temsiller olarak ifade ettiği öngörünün şu anki motivasyon ve eylemlerin sebebi olmasalar da bu temsillerin söz konusu motivasyon ve eylemlerin düzenleyicilerine dönüştürülebileceğini ifade etmektedir. Bandura'ya göre faillik niyet ve öngörüyle birlikte harekete geçmeyi içerir. Bu noktada düşünce ve eylemi birbirine bağlayan öz düzenleme süreci devreye girmektedir. Düşünce ve eylemin birbiriyle uyumu sağlandıktan sonra, en azından teorik olarak, Bandura'nın failliğin son özelliği olarak

ifade ettiği öz düşünömsellik devreye girer. Öz düşünömsellik kişinin düşünöceleri ve eylemleri üzerine tekrar tekrar düşünöüp muhakemede bulunmasıdır. Bandura'nın (2001, s. 10) metabilişsel bir kapasite olarak yorumladığı bu özellik sayesinde insanlar motivasyonlarını, değlerlerini ve hayat amaçlarını sürekli olarak değlendirmektedirler. Bahsi geöen özellikler, aralarında bir hiyerarşı ya da sıralama olmaksızın devingen bir şekilde işleyip failliği ortaya çıkarmaktadır.

Bandura failliği sadece bireysel düzlemde değil toplumsal düzeyde de icra edildiğini vurgulamak için genişletmiştir. Bu bağlamda bireysel faillige ilave olarak *vekil/vekâleten faillik* (proxy agency) ve ortaklaşa/kolektif faillik kavramlarını kullanmıştır. Bandura vekâleten failliği kişilerin bireysel olarak üstesinden gelemeyecekleri fakat kendi güvenlik ve iyi oluşlarını temin etme zaruretinden dolayı kendilerinden daha yetkin ve değışim gücüne sahip kişi ve kurumlara failliklerini devretmeleri olarak tarif etmektedir (Bandura, 1997, s. 17). Çocukların istedikleri şeylere sahip olmak için ebeveynlerini ikna etmeleri, çalışanların örgötsel uygulamalara müdahale etmek için sendikalar kurup onları yetkilendirmeleri veya toplumun geleceğine yön vermek için kamu idarecilerini seçmelerini vekâleten failliğe örnek olarak göstermektedir.

İnsanların sosyal hayata ve sosyal meselelere her zaman birilerini ya da bazı kurumları vekil tayin ederek dâhil olmaları Bandura'ya göre makul bir durum değildir. Zira ona göre vekâleten faillik bir müddet sonra kişisel yetkinliklerin gelişimini ve kişilerin hayata müdahil olmalarını engelleyebilir (Bandura, 2001, s. 13). Dolayısıyla kişiler için böyle bir riski ortadan kaldırmak ve grup olarak yapılması gereken eylemlere işaret etmek için *kolektif faillik* kavramını kullanmaktadır. Sosyo-ekonomik hayat genişleyip büyüyen bir yapıya büründüköe insanlar üzerinde etkisini daha fazla hissettirmektedir. Bu durum insanların da kolektif eylemler üretmelerini zorunlu hale getirmektedir. Dolayısıyla Bandura'ya göre kolektif faillik, sosyal hayatın karmaşık yapısı içinde belli durumlarda zorunlu hale gelmektedir. Kolektif faillik grup üyelerinin her birisinin ayrı ayrı yetkinliklerinin bir araya gelmesi değil, grubun tamamının sahip olduğu ortak bir yetkinliktir. Bu manada grup etkileşimi devam ettiköe *beliren* (emergent) bir niteliğe sahiptir (Bandura, 2000).

Gerek bireysel faillikte gerekse kolektif faillik söz konusu olduğunda Bandura düşüncesindeki en temel kavramların başında *yetkinlik inancı* (efficacy belief) gelmektedir.¹⁹ Ona göre kişinin eyleminde yetkin olduğuna dair inancı failliğin bileşenleri içinde en belirleyicisidir (Bandura 1997, s. 3). Zira insanlar hayatlarını kişisel yetkinliklerine olan inançları sayesinde yürütmektedirler. Yetkinliklerine dair inançları sayesinde düşüncelerini, yönelimlerini ve eylemlerini düzenleme imkânına sahiptirler (Bandura, 1997). Kolektif faillik söz konusu olduğunda da mensubu olunan grubun yetkinliğine dair inanç yine failliğin en belirleyici unsurudur. Dolayısıyla *paylaşılan yetkinlik inançları* (shared efficacy belief) insanların kolektif failliklerinin ortaya çıkmasını temin etmektedir. İnsanlar grup olarak kendilerine yönelik faillik algıları (perceived collective agency) ne kadar yüksekse kolektif failliğin ortaya çıkması o kadar nitelikli olacaktır.

Bandura'nın yönelimsellik, öz yetkinlik, öz düzenleme ve öz düşünömsellik gibi kavramlar etrafında şekillendirdiği faillik düşüncesinde bilişselciliğin (cognitivism) baskın bir yeri olduğu görölmektedir. Ancak o, bu yaklaşımını indirgemecilikten ve düalizmden özellikle ayırştırmaya çalışmakta, Sperry'nin (1993) *düalist olmayan zihincilik* (nondualistic mentalism) kavramsallaştırmaya dayanarak kendi pozisyonunu konumlandırmaktadır. Bunun göre, söz gelimi, failliğin ortaya çıkmasının en önemli bileşeni olan yetkinlik inancı duysal, algısal ve bilgi işleme eylemleri neticesinde ortaya çıkmakta, ortaya çıktıktan sonra da davranış biçimlerinin seçiminden duyuşsal tepkilere kadar pek çok psikolojik durumu düzenlemektedir (Bandura, 1997, s. 4). Bandura, bütün bu süreçte interaktif bir şekilde beliren failliği (emergent interactive agency) anlamlandırırken iki önemli hususun altını çizmektedir:

Bandura öncelikle, failliği açıklarken ontolojik olarak daha karmaşık yapıların basit olanlara indirgenmemesi gerektiğini ifade etmektedir. İkinci olarak da daha yüksek nöral merkezlerin daha düşük merkezleri kontrol ettiği hiyerarşik olarak yapılanmış bir sistem içinde etkileşimsel bir şekilde işleyen düzenleyici fiziksel alt sistemlerin

¹⁹ Yetkinlik kavramı etrafındaki tartışmalar sadece faillik meselesinde değil, Bandura'nın akademik çalışmalarının tamamında en merkezi konumda yer almıştır. Bandura'nın 1970'lerden itibaren çalışmalarını öz yetkinlik (self-efficacy) kavramı etrafında geliştirdiği görölmektedir. Bandura'nın genel olarak yetkinlik, daha özelde ise öz yetkinlik kavramı etrafındaki çalışmaları için bkz.

<https://www.uky.edu/~eushe2/Bandura/BanduraReferences.html>

çokluğunu vurgulamaktadır (Bandura, 1997, s. 4). Özellikle ikinci argümanın indirgemeci bir yaklaşım olarak algılanmaması gerektiğinin altını çizen Bandura, bu noktada Harré ve Gillett'e (1994) atıf yaparak duysal, serebral ve motor sistemlerin insanların gündelik eylemlerinin, amaçların gerçekleşmesi için birer araç olduklarını ifade etmektedir. Ancak Bandura için söz konusu sistemlerin Harré ve Gillett'te tasvir edildiğinden daha merkezî ve belirleyici bir konumunun olduğu açıktır. Zira Harré ve Gillett'in ilgili metafor etrafındaki çalışmalarından da anlaşıldığı üzere bahsi geçen sistemler yazarların teorik çerçevesi içinde sembolik/dilsel dünyanın fiziksel zeminini teşkil etmek suretiyle yalnızca ikincil unsurlar olarak yer almaktadır. Ancak Bandura'nın yaklaşımında söz konusu mekanizmalar birer araç olmanın ötesinde failliğin ortaya çıkmasında daha belirleyici bir şekilde ele alınmaktadır. Zira Bandura'da failliğin ortaya çıkmasında ve açıklanmasında kullanılan etkileşimsellik ve oluşum vurgusu aslında beyin, nörofizyolojik yapılar ve düşünce sistemleri arasındaki alana karşılık gelmektedir. Ancak daha sonra ilgili bölümde daha detaylı görüleceği üzere Harré'nin etkileşim ve ilişkisellik vurgusunun merkezinde sembolik dünyanın ve özellikle de dilin merkezde olduğu aşikârdır. Sonuç olarak Bandura ana akım psikolojinin düalist ve indirgemeci insan yaklaşımını aşmak üzere failliğin etkileşimsel ve beliren yönüne yaptığı vurguyla öne çıkmakta, ancak bu perspektifini baskın bir bilişselcilik dolayımıyla ortaya koyması nedeniyle de yine ana akım psikoloji içinde kalmaktadır.

Bu bölümde ana akım psikolojinin failliğin mahiyetine ve nasıl açıklandığına ilişkin yaklaşımlarının nihayetinde indirgemeci niteliklere sahip olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonraki bölümünde ana akım psikolojinin söz konusu niteliklerine yöneltilen eleştirel yaklaşımlar ele alınacaktır.

2.2 Ana Akım Psikolojiye Yönelik Eleştiriler ve Faillikte Yeni Arayışlar

Ana akım sosyal bilimlerin ve daha özel olarak psikolojinin Aydınlanma düşüncesinin bir neticesi olarak ortaya çıktığı bir önceki bölümde ifade edilmişti. Söz konusu

düşüncenin sosyal bilimlerin varlığını da mümkün kılan en önemli özelliklerinin başında düalizm ve determinizm gelmektedir. Zihin-beden, birey-kültür, yapı-fail vb. düaliteleri, söz konusu indirgemeci sürecin tezahürü olarak uzunca bir süredir Batı düşüncesinin gündemindedir (Kenny, 2010). Bir önceki bölümde ifade edildiği gibi bu düşünsel tarih psikolojiye özellikle bilişselcilik ve davranışçılık ekolleri üzerinden yine indirgemecilik ve düalizm şeklinde intikal etmiştir.

Batı düşüncesinde ve sosyokültürel hayatında Birinci Dünya Savaşı'nın ardından başlayıp özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra karşı konulamaz bir krize dönüşen gelişmeler söz konusu Aydınlanmacı düşünme biçiminin ve türevlerinin ciddi eleştirilere muhatap olmasına neden olmuştur. Hümanizmin, evrenselciliğin ve ilerlemeciliğin ciddi eleştirilere tabi tutulduğu bu dönemde Kıta Avrupası filozofları ve özellikle Frankfurt Okulu, Aydınlanma'nın ve Aydınlanmacı aklın insanlığı sürüklediği kaostan dem vurmuşlardır (bkz. Adorno ve Horkheimer, 2010). Batı düşüncesinin Aydınlanmacı karakterine yönelik Anglosakson dünya dışındaki Batılı eleştirileri temsil eden Kıta Avrupası Felsefesi bahsi geçen eleştirel duruşun bir kutbunu temsil etmektedir. Söz konusu eleştirilerin diğer kutbunda ise analitik felsefe geleneği yer almaktadır.

Batı düşüncesinde Aydınlanmanın ürettiği teorik ve pratik müktesebatın “sonu”na dair tartışmaların yoğunlaştığı bu süreçte özellikle felsefede oluşan yeni yönelimler ve ekoller bahsi geçen sonun hazırlayıcıları olmuştur (Delacampagne, 2012). Felsefede metafiziğin elenmesi şeklinde ifade edilen ve mantıkçı pozitivistler vasıtasıyla başlayan bu süreç Kantçı metafizik anlayışı başta olmak üzere bütün metafizik düşünme biçimlerinin Batı düşüncesinden dışlanması anlamına gelmektedir (Altuğ, 2006, Çitil,2016).

Söz konusu eleme sürecinin bir neticesi olarak “*Metafiziğin yerine ne gelmeli?*” sorusu gündeme gelmiştir (Delacampagne, 2012, s. 111). Bu soruya ilişkin cevaplar etrafında genişleyen tartışmalarda *dilin incelenmesinin* felsefesini birincil uğraşı haline gelmesine yönelik argümanlar belirleyici olmaya başlamıştır. Mantıkçı pozitivistler dilin mantıksal incelemesinin felsefenin birincil uğraşı olması gerektiğini vurgularken, özellikle Wittgenstein'in ikinci dönem felsefesinin etkisinde gelişen ve gündelik dilin

incelenmesinin felsefenin birincil uğraşı olması gerektiğini vurgulayan başka bir ekol ortaya çıkmıştır. John Austin (1911-1960) ve Peter F. Strawson (1919-2006) etrafında oluşan ve *Analitik Felsefenin İkinci Kuşağı* ya da *Oxford Gündelik Dil Felsefesi Ekolü* olarak isimlendirilen bu ekol için felsefe gündelik dilin imkânlarına yönelmelidir (Rossi, 2013).

Batı düşüncesinde *dile dönüş* olarak ifade edilen söz konusu düşünüş biçimi dilin mantıksal incelenmesi tartışmaları vasıtasıyla analitik felsefe, mantık ve matematik felsefesi alanlarında oldukça geniş bir literatür oluşturmuştur. Gündelik dilin incelenmesini esas alan Wittgenstein'in ikinci dönem felsefesi ile başlayan tartışmalar ise sadece felsefede değil sosyal bilimlerde de teorik ve metodolojik pek çok tartışmanın önünü açmıştır. Söz konusu tartışmalar ekseninde Aydınlanmacı mekanik ve indirgemeci dünya tasavvurundan kurtulma arayışında olan sosyal bilim disiplinleri için yeniden gündeme gelen *gerçekliğin ne olduğu ve nasıl ele alınması gerektiğine* ilişkin sorular “gündelik dilin” imkânlarına yönelmek suretiyle cevaplanmaya başlanmıştır.

Söz konusu yönelim tarihsel olarak birbirlerine rakip olarak konumlandırılan analitik felsefe ve kıta felsefesi geleneklerinin, özellikle bazı düşünürler üzerinden, kesişim noktasını oluşturmaktadır. Colebrook (2011) Wittgenstein'in ikinci dönem felsefesindeki *dil oyunları* (language games) ve *aile benzerlikleri* (family resemblance) kavramlarının bu kesişimi temin eden anahtar kavramlar olduğunu ifade etmiştir. Yazılı ya da sözlü olarak ifade edilen sözcükleri içeren bir etkinlik olarak dil oyunları, kullanımlarına göre farklı işlevleri olan ve değişim gösteren sözcükler sayesinde dinamik bir mahiyet arz etmektedir (Çitil, 2012). Dolayısıyla bu tanım çerçevesinde özellikle metafiziğin elenmesi meselesi bağlamında, dilin dışarıda bir yere/töze/hakikate karşılık gelmekten ziyade nasıl işlediğine ve kullanıldığına yapılan vurgu her iki düşünce geleneği üzerinde etkili olmuştur. Colebrook (2011, s. 282) Jean-François Lyotard'ın *The Differend* (1983) isimli eserinin Wittgensteinci dil oyunları kavramının Kıta Avrupası geleneğindeki alımlanmasının temsil edici bir örneği olduğunu ifade etmiştir.

Wittgenstein’ın her iki düşünce geleneği arasında köprü vazifesi gören ikinci kavramı aile benzerlikleridir (family resemblance). Aile benzerliklerinde, dil oyunlarında olduğu gibi anlamın ve gerçekliğin tek ve sabit bir töze indirgenemeyeceğine, tam aksine sözcüklerin içinde bulundukları bağlama göre farklı anlamlar alabileceğine gönderimde bulunur. Fakat farklı bağlamlarda icra edilen “oyunlar”ın oyun olmaları hasebiyle benzerlikleri/ortaklıkları söz konusudur (Wittgenstein, 2017).

Kıta Avrupası felsefesi ve Analitik Felsefe geleneklerinde yeni tartışmaların ve ekollerin ortaya çıkmasını temin eden bahsi geçen Wittgensteinci düşünüş biçimi sosyal bilimlerin teorik ve metodolojik tartışmalarına da yön vermiştir. Bu bağlamda sosyal bilimlerde post yapısalcılık ve postmodernizmin teorik müktesebatıyla da entegre olmak suretiyle Aydınlanmacı özne eleştirisi başta olmak üzere bilgi, gerçeklik, dil, zihin, benlik, faillik, toplum, kimlik, kültür vb. mesele ve olguların mahiyetine yönelik ciddi eleştiriler ortaya konmuştur (Hollinger, 2005; Sarup, 2004). Söz konusu eleştirilere irtibatlı olarak sosyal bilimler metodolojisinde nitel araştırma yöntemlerinin görünür hâle gelmeye başlaması da *insana ve topluma dair gerçekliğin nasıl elde edileceği* sorusuna verilecek cevabın radikal bir şekilde dönüşmesine neden olmuştur.

Batı düşüncesinde ve sosyal bilimlerde yaşanan dönüşümler, özellikle 1960’lardan itibaren, psikolojinin kuramsal ve metodolojik yönelimlerini de önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu bağlamda ana akım psikolojiye yönelik eleştirilerin merkezinde çeşitli ekoller ve metodolojik yönelimler oluşmuştur. (Martin vd., 2003, s. 39) psikolojinin mekanik ve indirgemeci dünya görüşü nedeniyle özellikle deneysel psikoloji ile özdeşleştirilmesi karşısında ortaya çıkan alternatif yönelimleri fenomenolojik, anlatısal (narrative), kültürel, feminist, eleştirel, pragmatik ve söylemsel psikolojiler olarak sıralamıştır. Bu yaklaşımların her birisi psikoloji teorisine kendi zaviyelerden kuramsal ve metodolojik teklifler sunmuştur. Aralarındaki çeşitli farklılara rağmen söz konusu teoriler bilginin ve anlamın dile ve bağlama içkin olduğu, evrensel bir gerçeklik iddiasının bir yanılsama olduğu, bireysel ve toplumsal gerçekliğin karşılıklı etkileşimler sonucu ilişkisel bir şekilde ortaya çıktığı vb. hususlarda ortaklaşmaktadır.

İnsanın failliği söz konusu olduğunda da ana akım psikolojinin failliği yorumlayış biçimine dair eleştiriler benzer noktalarda temerküz etmektedir. Bu bağlamda insanın failliği de kendisiyle ilişkili olan ve kendi varlığına zemin teşkil eden zihin, benlik ve öznelik gibi fenomenlerle birlikte etkileşimsel ve ilişkisel bir şekilde tasavvur edilmektedir.

Çalışmanın sonraki bölümünde söz konusu çerçeve esas alınarak Lev Vygotsky ve Vygotskyci yaklaşımlar, sosyal inşacılık ve hermenötik psikolojinin faillik meselesi etrafındaki argümanları tartışılacaktır. Bu ekollerin her birisi daha önce bahsedildiği gibi faillik meselesinde ilişkisellik ve etkileşimin önemini vurgulasalar da mensup oldukları gelenek ve teorik müktesebat dolayısıyla ilişkiselliği farklı yönleriyle ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla bu farklılıklar çerçevesinde ilişkiselliği ortaya koymak Harré'nin düşüncesinin mevcut yönelimler içindeki yerin daha belirgin kılmak adına önem arz etmektedir.

2.2.1 Vygotsky ve Çağdaş Vygotskyci Yaklaşımlarda İnsanın Failliği Meselesi

Psikolojide insanın failliğinin açıklanmasına ilişkin indirgemeci konumların eleştirisinde ve aşılma çabalarında Lev Vygotsky'nin merkezî bir yeri vardır. Vygotsky'nin çalışmalarında insan zihni başta olmak üzere benlik ve failliğin çocukluktan itibaren bir kültür içinde, dil dolayımıyla etkileşimsel bir şekilde oluştuğu düşüncesi esas alınmaktadır.

Lev Vygotsky'nin (1896-1934) insanın zihinsel ve düşünsel gelişimine dair yaklaşımları ölümünden epeyce sonra bir dönemde, 1960'lardan itibaren Batı psikoloji akademisinde keşfedilmeye başlanmıştır. Bu geç tanışıklığa rağmen Vygotsky'nin ahlak, zihin ve dil gelişimine dair teorilerinin ilgili dönemden itibaren psikolojide oldukça önemli etkileri olmuştur. Vygotsky'nin kendi meslektaşlarının vasıtasıyla da genişleyen bu literatür, günümüzde psikolojinin pek çok çalışma konusu ve alt alanında etkin bir teorik müktesebat üretmektedir. *Kültürel Tarihsel Eylem Teorisi* (Cultural Historical Activity Theory/CHAT) olarak isimlendirilen bu gelenek, Vygotsky'nin insan doğası ve gelişimine dair teorilerinin sosyal bilimler literatüründe

genişletilmesine ve derinleştirilmesine matuf çalışmalar yrtmektedir²⁰ (Stetsenko ve Arieviditch, 2010).

Vygotsky'nin çalışmaları insanın indirgemeci olmayan bir şekilde anlaşılması çabasıyla yürütülmüştür. Özellikle sosyokültürel çevresinden yalıtılmış, davranışa ya da zihinsel fakültelere indirgenmiş bir insan anlayışının eleştirisi üzerine bina edilen Vygotskyci düşünce, insanın tarihsel ve kültürel çevresiyle olan etkileşimini esas alan bir mahiyettedir.

Vygotsky'nin bahsi geçen eleştirel tavrı çerçevesinde zihin, dil, eylem, kültür ve tarih gibi hususlar birbirleriyle ilişkilendirilerek tekrar yorumlanmıştır. Bu bağlamda Vygotsky'nin gelişim teorisinde zihin ve dil birbirlerinden ayrışmış unsurlar değil, sosyokültürel dünya ile girilen etkileşimsel pratiklerin neticesinde i içe geçmiş ilişkisel bir bütün olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, bu ilişkiselliğin neticesinde insanların sosyokültürel ve tarih tecrübelerinin/pratiklerinin zihin, dil, bilinç gibi psikolojik fenomenlerin oluşmasında belirgin rolleri vardır. Dil ve söz (speech) bahsedilen pratiğin ve ilişkiselliğin dolayımlanması öncelikli bir konuma sahiptir (Sawyer ve Stetsenko, 2014).

Vygotsky, zihin ve bilinç başta olmak üzere insani fenomenlere dair yaklaşımını özellikle çocukluk dönemindeki etkileşimsel ortamdan başlayarak kurgulamıştır. Buna göre ocuk, bebeklikten itibaren çevresiyle/yetişkinlerle kurduğu ilişki ve ilgili bağlamdaki sosyal etkinliklere dâhil olarak çevreden kendisine doğru bir aktarımın içinde yer almaktadır. Böylece dilin sunduğu imkânların da etkisiyle çevresindeki kültürel dünyayı ve tarihsel tecrübeyi içselleştirmektedir. İçselleştirme (internalization) Vygotskyci teorik çerçevenin en önemli kavramlarından birisidir. Zira ocuğun benlik gelişimi, pratik eylemlerine dâhil olduğu yetişkinler dünyasını dil ve konuşmalar vasıtasıyla içselleştirmesine bağlıdır.

Bu bağlamda Vygotsky dil, konuşma ve pratik eylemi i içe geçmiş bir bütünlük içinde kabul etmiş, çocuğun dilsel ve zihinsel gelişimini söz konusu pratik aktiviteler içinde konumlandırmıştır. Stetsenko'ya göre (2016, s. 103) bu vurgu Vygotsky'yi diğer

²⁰ Kültürel Tarihsel Eylem Teorisi'nin mahiyeti, temel çalışma konuları ve bu alanda oluşan literatür hakkında detaylı bilgi için bkz. Stetsenko, 2005; Stetsenko ve Arieviditch, 2010.

gelişim teorisyenlerinden ayıran en temel husustur. Zira ona göre Vygotsky dili pratik eylemlerin içinde konumlandırarak zihinsel gelişimi salt rasyonel bir düşünümselliğin ürünü olmaktan çıkarmış, tarihsel ve bağlamsal bir forma büründürmüştür.

Vygotskyci düşüncede insan gelişiminin ve psikolojik fenomenlerin tarihsel ve bağlamsal olarak ele alınması, bunların tarihin ve kültürün pasif birer neticesi olarak değil, aktif bir parçası olarak yorumlanması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Vygotsky'nin projesinin bütünüyle ilişkisel bir dünya görüşü olarak okunabileceğini ifade eden Stetsenko'ya göre (2017, s. 115) bu ilişkisellik vurgusunun iki önemli kaynağı söz konusudur. Bunlardan ilki, gerçekliğin sürekli değişip dönüşen, hareket hâlinde olan diyalektik bir süreç olarak tanımlandığı Marksizm'dir.²¹ Diğer kaynak ise evrimsel değişimin itici gücü olarak organizma ve dünya arasındaki dinamik ilişkiyi vurgulayan Darwinci Evrim Teorisi'dir. Bu geleneklerden beslenerek ortaya koyduğu insan gelişimi yaklaşımı Vygotsky'yi Jean Piaget ve John Dewey ile birlikte sosyal bilimlere hâkim olan mekanik dünya görüşünü ve indirgemeciliğini aşmak üzere 20. yüzyıl psikolojisinde insan gelişimine dair ileri sürülen ilişkiselci yaklaşımların öncüleri arasına yerleştirmiştir (Stetsenko, 2017).

Vygotsky'nin insan gelişimi ve psikolojik fenomenlere dair ileri sürdüğü ilişkiselci teorik çerçeve faillik meselesini de kapsamaktadır. Vygotsky, ilişkisel yaklaşımın diğer öncüsü olan Piaget ile birlikte eylemi ve aktif organizmayı gelişimin temeli olarak kabul etmiştir. Fakat onları ayırıştıran ve bu ayırışma sonucu yeni ekollerin oluşmasına neden olan nokta ise eylemin organizasyonu ve failliğin gelişmesinde Piaget'in bilinçli düşünümselliğe (conscious reflection), Vygotsky'nin ise sosyal etkileşime vurgu yapmasıdır (Sokol vd., 2015) Bu bağlamda Piaget'in failliği ve ilişkiselliği, bilincin nitelikleri üzerinden yorumlaması onu *yapılandırmacı* (constructivist) düşüncenin öncülerinden kılmakta, Vygotsky ise aynı hususta sosyokültürel ve tarihsel tecrübeyi önceleyerek *sosyal inşacı* (social constructionist) düşüncede önemli bir konuma sahip olmaktadır. Sonuç olarak Vygotsky düşüncesinde

²¹ Vygotsky'ci psikolojinin Marksist kaynakları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ratner ve Silva, 2017.

failliğin benlik, zihin gibi diğer psikolojik fenomenlerde görüldüğü üzere bireylerle sosyo-tarihsel bağlam arasında inşa edildiğini söylemek mümkündür.

Vygotsky'nin Kültürel Tarihsel Eylem Teorisi çerçevesinde insan gelişimine ve bahsedilen psikolojik fenomenlere ilişkin görüşleri bu alana yeni teorilerin eklenmesiyle günümüzde de dinamizmini korumaktadır.²² Bu alanda özellikle Anna Stetsenko ve Igor Arieviditch gibi Vygotsky geleneğine mensup isimler tarafından zihin, benlik ve faillik başta olmak üzere pek çok psikolojik fenomen Vygotsky'nin fikirlerinin güncellenmesiyle yeniden yorumlanmıştır (Arieviditch, 2017; Stetsenko, 2017). Her iki düşünür insanın failliğinin sosyokültürel unsurlarla irtibatını vurgulayan sosyal inşacılığın ve kültürel tarihsel eylem teorisyenlerinin faillığe ilişkin ilişkisel perspektiflerinin yeterli olmadığını vurgulamışlardır. Onlara göre faillik söz konusu olduğunda esas olan *eylemselliktir* (activism). Bu görüş, özellikle Stetsenko'nun *Dönüştürücü Eylemsel Duruş* (Transformative Activist Stance) olarak isimlendirdiği yeni Vygotskyci perspektifinde daha belirginleşmiştir. Bu bakış açısına göre faillik yalnızca ilişkisel nitelikleriyle açıklanamaz. Esas önemli olan failin eylemselliğe dayalı dönüştürücü (transformative) niteliklerini ön plana çıkarmaktır (Stetsenko, 2008). Ona göre Vygotsky geleneğindeki bu vurgu, kendilerini özellikle Deweyci pragmatizmden bir adım öteye taşımaktadır. Zira Dewey'in temsil ettiği pragmatizm, değişen dünyada eylemde bulunmayı, "yapmayı" esas alsa da, çağdaş Vygotskyci teorisyenler dünyayı değiştirip dönüştürme gücüne, dönüştürmeye matuf eylemlerine öncelik vermektedir (Stetsenko, 2017; 2019).

Lev Vygotsky ve onun çağdaş temsilcileri tarafından ortaya konan varsayımlar psikolojide ana akım psikolojinin hâkimiyetinin sonlandırılmasına yönelik önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Vygotsky geleneği dışında söz konusu eleştirilerin ivme kazanıp genişlemesinde farklı psikoloji ekollerinin de önemli katkısı olmuştur. Sosyal inşacılık bu ekoller arasında öne çıkmaktadır. Zira sosyal inşacılık, sosyal bilimlerin geneline ilişkin bir bilgi sosyolojisi yaklaşımı olmanın ötesinde insanın failliği de dâhil olmak üzere pek çok meseleye ilişkin geniş bir müktesebat üretmiştir. Bir sonraki

²² Vygotsky'nin Kültürel Tarihsel Eylem Teorisi etrafında genişleyen tartışmalara dair detaylı bilgi için bkz. Yasnitsky, van der Veer ve Ferrari (2014).

bölümde insanın failliği ile sınırlı kalmak suretiyle sosyal inşacılığın varsayımları değerlendirilecektir.

2.2.2 Sosyal İnşacı Psikolojide İnsanın Failliği Meselesi

Sosyal inşacılık, kaynakları felsefe ve sosyal teoriye gitmekle birlikte psikolojide ana akım psikolojiye yönelik muhtelif eleştirel yaklaşımların/okulların bir araya geldiği genel bir perspektif olarak kabul edilmektedir. Bu geniş perspektiften dolayı sosyal inşacılığın sınırları net olarak çizilmiş bir tanımını vermek mümkün değildir. Ancak bu genel yaklaşımların tarihsel müktesebatı da hesaba katılarak hangi temel ilkeler etrafında bir araya geldiği incelendiğinde sosyal inşacılığın mahiyeti ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda sosyal inşacılığın kendisini hangi argümanlara dayanarak konumlandığı ve ana akım psikolojiden hangi hususlarda ayırttığı önem arz etmektedir.

Burr (2012) sosyal inşacılığın düşünsel kaynaklarının sembolik etkileşimciliğe, özellikle de George H. Mead'ın dilin ve gerçekliğin anlamına dair fikirlerine dayandığını ifade etmektedir. Mead'ın özellikle *ferdî ben* ve *sosyal ben* kavramları etrafında kurguladığı fikirlerine göre sosyal hayat insanların ötekilerle birlikte etkileşimsel olarak inşa ettikleri bir anlama sahiptir. Bu bağlamda dil ve etkileşim çocukluktan itibaren benliğin ve diğer bireysel fenomenlerin oluşumunda merkezî bir role sahiptir. Dolayısıyla benlik başta olmak üzere insani fenomenlerin hiçbirisi sabit ve determinist bir şekilde ele alınamaz (Elliott, 2007). Bununla birlikte sembolik etkileşimciliği dayanak noktası olarak toplumsal olguların sosyal pratikler vasıtasıyla inşa edildiğine yönelik Berger ve Luckman'ın (2008) argümanları bilgi sosyolojisi bağlamında sosyal inşacılığın kaynaklarından bir diğeridir (Burr, 2012). Aynı zamanda Foucault, Derrida ve Saussure gibi düşünürler, sosyal gerçekliğin inşasında dilin önemine ilişkin vurguları ile sosyal inşacılığa kaynak teşkil etmektedirler.

Sosyal inşacılığın psikolojideki tarihi 1970'lere kadar götürülmektedir. Sosyal inşacı fikriyat bu dönemden itibaren günümüzde kendilerini *eleştirel psikologlar* ve *söylemsel psikologlar* olarak tarif eden düşünürler etrafında, ana akım psikolojinin ontolojik, epistemolojik ve metodolojik tercihlerine yönelik eleştirileri gündeme

getirmek suretiyle ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Kenneth Gergen'in 1973'te yayımladığı *Tarih Olarak Sosyal Psikoloji* (Social Psychology as History) çalışması sosyal inşacı hareketin psikolojideki ilk metinlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Gergen bu çalışmasında psikolojinin ve daha özelde sosyal psikolojinin doğa bilimlerine dayandırılmak suretiyle kurumsallaşmasıyla irtibatlı olarak evrensel ilkeleri vazeden bir bilim dalı kabul edilmesinin ortaya çıkardığı problemleri ele almıştır. Ardından sosyal psikolojinin tarihe ve kültüre gömülü tarafına vurgu yaparak bahsi geçen problemleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Böylece sosyal psikoloji bilgisinin “inşacı” bir perspektifle kurulmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Gergen (1985) *Modern Psikolojide Sosyal İnşacı Hareket* (The social constructionist movement in modern psychology) çalışmasında ise sosyal inşacılığın kuramsal ve metodolojik iddialarını, ana akım psikolojiye yönelik eleştirileri ve tekliflerini doğrudan ortaya koymuştur. Daha önce ifade edildiği gibi psikolojideki kriz tartışmalarının tekrar yoğun bir şekilde gündeme geldiği bu dönemde söz konusu tartışmaların daha da yoğunlaşmasında sosyal inşacılık etkili olmuştur. Bahsedilen kriz ortamının bir tezahürü olarak Harré ve Secord (1972) sosyal psikoloji çalışmalarında gündelik dilin (ordinary language) ihmal edilmesini eleştirerek gündelik dili esas alan bir sosyal psikoloji kurmaya çalışmışlardır. Benzer şekilde psikolojinin ideolojik angajmanlara ve bunların neden olduğu problemlere odaklanan bir yazın da belirmiştir (Burr, 2012). Dolayısıyla bahsedilen tarihsel müktesebat ve tartışmalarla birlikte genişleyen sosyal inşacı literatür, psikolojide ana akım psikolojinin otoritesinin sarsılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Ana akım psikolojiye yönelik eleştirilerin önemli bir mecrası olan sosyal inşacılık içinde farklı yaklaşımlar olsa da bu yaklaşımların tamamının benimsediği bazı ilkeler söz konusudur. Buna göre sosyal inşacılık ilk olarak insan eylemlerinin açıklanmasında manaya (meaning) ve anlamaya (understanding) odaklanmaktadır. Dolayısıyla sosyal inşacı psikolojinin ana uğraşının, gündelik tecrübede ortaya çıkan anlamın anlaşılması olduğu ifade edilmektedir (Lock ve Strong, 2010). Bununla ilişkili olarak sosyal inşacı psikoloji, ana akım psikolojinin en temel vurgularından olan, kesin gözüyle bakılan (take for granted) bilgiye karşı eleştirel bir tavır takınmaktadır. Ana akım psikolojinin kendisini doğa bilimlerine dayandırarak savunduğu bu görüş

öngörülebilir ve genellenebilir yasalar üretmeye matuf bir açıklama (explanation) çabasının ürünüdür. Sosyal inşacı psikolojide, dayandığı teorik zemin gereği, bu iddianın bir yanılısamadan ibret olduğu fikri hâkimdir. Zira, bilginin tarihe ve kültüre içkin oluşu ve bu bağlamda devingen ve etkileşimsel olduğu fikri, kesin gözüyle bakılan bilginin imkânını ortadan kaldırmaktadır (Burr, 2012).

Sosyal inşacı psikolojinin kendisini dayandırdığı bahsi geçen ilkeler onu aynı zamanda ana akım psikolojiden ayırt eden hususları da ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda gerçekliğin ve bilginin etkileşimsel bir şekilde elde edildiğine yönelik argüman, sosyal inşacılığı özcülük karşıtı bir konuma sevk etmektedir. Özellikle kimlik ve benlik gibi bireysel fenomenler bir öze karşılık gelecek şekilde değil, etkileşime ve ilişkiselliğe atıf yapılarak açıklanmaktadır. Bu bakış açısı sosyal inşacı ontoloji ve epistemolojinin ayırt edici taraflarını da belirginleştirmektedir. Zira psikolojinin insani fenomenlerin bilgisini elde etmek için ne(re)ye yönelmesi gerektiği sorusunun cevabı tarihsel ve kültürel bağlamlarda ilişki ve etkileşimsel bir şekilde ortaya çıkan bilgide aranmaktadır. Bu bilginin nasıl elde edileceği sorusu gündeme geldiğinde ise karşımıza gündelik dil çıkmaktadır.

Sosyal inşacılar için dil, ana akım psikolojide olduğu gibi zihindeki gerçeklik alanıyla dış gerçeklik arasında aracılık eden bir unsur değil, düşünmeyi de önceleyen ve bu yönüyle sosyal bir eylem olarak anlamlandırılan bir özelliğe sahiptir. Sosyal inşacı psikolojinin bilginin dil ve diğer sembolik unsurlar vasıtasıyla ilişki ve etkileşimsel doğasına yaptığı vurgu aynı zamanda bireysel ve toplumsal fenomenlere ilişkin anlamın nasıl ortaya çıktığına dair bakış açısını da göstermektedir. Buna göre anlam, dışarıda keşfedilmesi gereken sabit bir tözün bilgisi değil, süreç içinde ortaya çıkan ve sürece tabi olarak değişip dönüşen bir niteliğe sahiptir.

Anlamın ve gerçekliğin sürece tabi oluşu fikri, sadece sosyal inşacılar için değil, ana akım psikolojiye muhalif neredeyse tüm yaklaşımların ortak argümanlarının başında gelmektedir. Gündelik hayatın etkileşimsel ve ilişki doğası neticesinde ortaya çıkan ve sürekli ileriye taşınan anlam fikri, ana akım psikolojinin gerçekliğe ve anlama ilişkin indirgemeci ve özcü perspektifini ortadan kaldırmanın en temel unsurlarından

birisidir. Söz konusu yaklaşımların failliğe ilişkin bakış açılarında da ilişkisellik, etkileşim ve süreç kavramlarının merkezîliği görülmektedir.

Sosyal inşacı psikoloji ekolleri yukarıda bahsi geçen fikirler etrafında ortaklaşsalar da çeşitli hususlarda aralarında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Burr (2012, s.20-22) literatürdeki muhtelif isimlendirmeleri değerlendirdikten sonra sosyal inşacı teorileri mikro sosyal inşacılar ve makro sosyal inşacılar olarak tasnif etmiştir. Bu tasnifte söz konusu teorilerin bireysel ve sosyal fenomenlere dair gerçekliğe ilişkin teorik ve metodolojik öncelikleri belirleyici olmuştur. Ona göre mikro sosyal inşacılar gündelik etkileşimde dil vasıtasıyla kurulan mikro söylemsel yapılara odaklanırken, makro sosyal inşacılar ise gündelik etkileşimsel tecrübeyi aşkın bir şekilde işleyen dilsel ve sosyal yapılara odaklanmaktadır. Mikro sosyal inşacılık söylemsel psikoloji ve konuşma analizi olarak iki alt kategoride temsil edilirken, makro sosyal inşacılık Foucaultcu söylem analizi ya da eleştirel söylem analizi çalışmaları olarak tasnif edilmektedir.

Sosyal inşacı psikolojide gerçekliğin nasıl elde edilebileceğine ilişkin sorular etrafında ayrışan bahsi geçen yaklaşımlar sadece bu hususta değil, metodolojik tercihler noktasında da farklılaşmaktadır. Söz gelimi konuşma analizi, sınırları belirlenmiş daha yapısal kriterler çerçevesinde gündelik dilde inşa edilen gerçekliği incelerken, söylemsel psikoloji ise özellikle “*kültürel olarak paylaşılan anlam kaynakları olarak açıklayıcı repertuarlar*” (Billig, 2012, s. 126) kavramı etrafında araştırmalarını yürütür. Eleştirel söylem analizi ise daha çok sosyal-yapısal problemleri makro düzeyde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda yazılı ve görsel pek çok kaynağın analiz edilmesini içermektedir (Wood ve Kroger, 2000).

Mikro ve makro inşacıların gerçekliğin doğasına dair yaklaşımlarındaki ve bununla irtibatlı olarak metodolojik tercihlerindeki farklılıkların zemininde insanın söz konusu inşa sürecindeki rolünün ne olduğunu anlamaya odaklandığını söylemek mümkündür. Billig’in (2012) de ifade ettiği gibi gündelik etkileşimlerde ve ilişkiyel bağlamlarda ortaya çıkan gerçekliğin inşasında bireyin ya da yapının rolünün ne olduğu, dolayısıyla insanın failliğinin nasıl anlamlandırılacağı bahsedilen farkı ortaya çıkaran temel husustur. Bahsi geçen fark bağlamında makro sosyal inşacılıkta failliğin dilsel ya da

sosyal yapıların birer taşıyıcısı olmaktan ibaret olduğu fikir hâkimdir. Buna göre insanın failliği söylemin kendisine tanıdığı imkânlar ve sınırlar çerçevesinde tanımlanmaktadır. Bu perspektif makro sosyal inşacılığı yapısalcılığa yaklaştırmaktadır.

Mikro sosyal inşacılığın iki önemli temsilcisi Rom Harré ve Kenneth Gergen'in faillige yükledikleri anlam değişmektedir. Ancak Harré'nin faillik tasavvuru bu çalışmanın ana konusu olduğu için bu bölümde Harré'nin faillik anlayışı tartışılmayacaktır.

Kenneth Gergen'in bilimin ve bilimsel gerçekliğin anlamı ve niteliği başta olmak üzere toplumsal ve psikolojik meselelere dair yaklaşımının merkezinde ilişkiseli bir bakış açısı yer almaktadır. Gergen için bilim başta olmak üzere herhangi bir meselede kendisine referansta bulunulabilecek kurucu bir temel fikri ya da referans noktası söz konusu değildir. Söz konusu meseleleri anlamlandırmanın tek yolu bu meselelerin ya da fenomenlerin içinde yer aldıkları ilişkiselliği anlamaktır (Gergen, 2009). Faillik söz konusu olduğunda da bahsi geçen perspektife başvuran Gergen, bireyin eylemlerinin ve failliğinin ilişki örüntülerinin içinde yerleşik olduğunu vurgulamaktadır (Gergen, 1997).

Gergen'in bu tasavvuru özellikle hermenötik yaklaşımı benimseyen araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir (Sugarman ve Martin, 2010, 2011). Bu araştırmacılara göre Gergen'in perspektifi psikolojide mutlaklaştırılmış atomist bireyciliğin tasfiyesi açısından oldukça önemlidir. Fakat onlara göre Gergen'in psikolojik var oluşu (psychological being) ilişkiselliğin bir yan ürünü olarak görmesi tüm bu ilişkiselliği tecrübe eden, anlamlandıran kişinin de buharlaştırılması anlamına gelmektedir. Bu tavır faillik başta olmak üzere psikolojik fenomenlerin anlatsal uzlaşımlara ve retorik unsurlara indirgenmesine sebep olmaktadır (Sugarman ve Martin, 2010, s.160). Dolayısıyla psikolojik varlığın sadece ilişki olmanın ötesinde müstakil bir varlık olduğunu ve bu şekilde anlaşılması gerektiğini vurgulamışlardır. Söz konusu hermenötik yaklaşım ve bu yaklaşımın faillik anlayışı bir sonraki bölümde tartışılacaktır.

2.2.3 Hermenötik Psikoloji ve İnsanın Failliği Meselesi

Hermenötik psikoloji Kıta Avrupası düşüncesinin en önemli mecralarından birisi olan hermenötik geleneğe dayanarak psikolojiyi bu minvalde okuma çabası olarak isimlendirilebilir. Bu yönüyle o, modernist ve postmodernist psikolojilerin indirgemeciliğini bertaraf etmek gayesiyle hermenötik düşünceden beslenmektedir.

Hermenötik psikoloji insan eylemi başta olmak üzere bütün psikolojik olguların biyolojik, fiziksel ve sosyokültürel bileşenlerin herhangi birine indirgenmesinin, ilgili fenomenlerin anlaşılmasında oluşturacağı mahzurları ortaya koyarak bu hususta daha bütüncül bir anlam ve yorumlama çerçevesi ortaya koymaya çalışmaktadır.

Hermenötik psikoloji, William Dilthey'in insan bilimleri ve doğa bilimleri ayrımına dayanarak teorik çerçevesini oluşturur. Dilthey'in analitik ve bireysel psikolojisinin zihin-beden, benlik-dünya gibi ayrımları aşmaya yönelik bir çaba olarak yaşam tecrübesine odaklanması hermenötik psikolojinin epistemolojik yönelimlerini tayin etmiştir(Martin ve Sugarman, 2001). Bununla birlikte Heidegger'in *dünyada bulunma* (being in the world) kavramı etrafında kurguladığı realist ontolojisi benzer şekilde modern dikotomilerin aşılması noktasında hermenötik psikolojinin referans noktalarından bir diğeri olmuştur. Bu bağlamda hermenötik psikolojide Diltheyci yaşam tecrübesi vurgusunun Heideggerci realist ontoloji içinde kurgulanarak anlamlandırıldığını söylemek mümkündür. Heideggerci realizme göre dünyada bulunma benlik/kendilik ve dünyanın birbirlerinden koparılamayacak şekilde bir arada olmalarına karşılık gelir. Bununla birlikte Heidegger'ci varlık tasavvurunda dünyaya fırlatılmış olmak, dünya ve kendilik arasındaki ayrılmaz ve devingen bir ilişkiyi zorunlu kılmaktadır (Martin, vd., 2003).

Bahsi geçen ilişkisellik vurgusu hermenötik psikolojinin ana akım psikolojiyle arasına koyduğu mesafenin de kaynağını oluşturmaktadır. Zira, ana akım psikoloji daha önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi psikolojik fenomenleri kendilerini oluşturan herhangi bir bileşene indirgeyerek açıklamaktadır. Hermenötik psikolojinin günümüzdeki en önemli temsilcilerinden Jack Martin ve Jeff Sugarman söz konusu indirgemeciliği aşmak üzere *amelî/pratik hermenötik* (agentic hermeneutics) ismini verdikleri hermenötik yönelimli bir psikoloji teorisi geliştirmişlerdir (Sugarman ve

Martin, 2010). Bu teoriye göre psikolojik fenomenler fizyolojik, biyolojik, sosyokültürel ve psikolojik gerçeklik düzeylerinin birbirleriyle etkileşimleri neticesinde ortaya çıkar ve ancak bu etkileşim dikkate alındığında bu fenomenler hakkında anlaşılabilir. Bu açıklama çerçevesinde her birisi iç içe geçmiş bahsedilen gerçeklik düzeylerinden biyolojik ve fizyolojik gerçeklik düzeylerine zemin teşkil eder. Bununla birlikte biyofiziksel gerçeklik düzeyiyle birlikte sosyokültürel gerçeklik düzeyi de psikolojik gerçekliğin oluşmasını mümkün kılar. Dolayısıyla hatırlama, unutma, sevinç, üzüntü gibi psikolojik fenomenlerin ortaya çıkması için biyofiziksel bir maddi zeminin /gerçeklik düzeyiyle birlikte belli bir topluluğun paylaştığı inanç ve pratiklerden oluşan sosyokültürel gerçeklik alanının da etkisi altındadır. Psikolojik gerçekliğin oluşmasına zemin teşkil etmelerine rağmen bu gerçeklik alanlarının hiçbirisi bir diğerine indirgenemez (Martin ve Sugarman, 1999, s. 184).

Yazarlar psikolojik fenomenlerin anlaşılmasında bahsi geçen gerçeklik katmanlarına dair yaklaşımlarını insanın failliğinin anlaşılması hususunda da kullanırlar. Buna göre insan eyleminin standart olmayan ve belirsiz pek çok özelliğinin olması bu eylemlerin tek başına kültürel ya da biyolojik faktörlerle açıklanmasını imkânsız kılmaktadır. Bu noktada failliğin *eksik belirlenimi* (underdetermination) problemi ortaya çıkmaktadır (Martin vd., 2003).

Failliğin eksik belirlenimi, failliğin makul bir açıklamasını yapmak için bahsedilen biyolojik, fizyolojik sosyokültürel ve psikolojik gerçeklik alanlarının hiçbirisinin tek başına yeterli olmadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte yazarlar eksik belirlenim vurgusunun faillğe dair bir *müphemlik/belirlenmemişlik* (undetermined) iması içermediğini de özellikle vurgulamaktadırlar. Bu manada faillik biyofiziksel ve sosyokültürel yapılara/gerçeklik alanlarına içkin olmakla beraber kendi eylemi üzerinde tasarrufta bulunan, hangi eylemi yapacağını seçen, ilgili eylemi biçimlendiren ve nihai olarak icra eden insanın düşünümsel (reflective) ve kasıtlı (deliberative) eylemleri olarak tanımlanmaktadır (Martin vd., 2003). Bu durumda faillik, bahsi geçen gerçeklik düzeyleri içinde ve gelişim süreci boyunca *beliren* (emergent), özellikle sosyokültürel unsurlara *içkin olan* (embedded) ve bütün bunların

bütünleyicisi olarak *düşünümsel* (reflexive) ve *öz belirlenim* (self determination) gücüne sahip bir kişinin eylemine karşılık gelmektedir (Martin vd., 2003, s. 90).

Yazarlar bahsi geçen çerçeveyi esas alarak katı determinist ve mutlak özgürlükçü faillik anlayışlarının ihmal ettikleri tarihsel ve sosyokültürel unsurları teorik sistemlerinin içine dâhil etmeye çalışmışlardır. Bu yaklaşım hermenötik psikolojinin üçüncü temel bileşeninin dayanak noktasıdır. Buna göre benliğimiz ve kişiliğimiz psikolojik varlıklar olarak bizi yönlendiren ve biçimlendiren tarihsel ve sosyokültürel anlamlara dayanarak gerçekleşen *yorumlayıcı eylem* (interpretative action) ürünleridir. Dolayısıyla bu çerçeveye göre insan psikolojisi yorumlayıcı, tarihsel, sosyal, kültürel ve insanların ilgileri ve değerleriyle tabakalaşmış bir bütünlüğe sahiptir. Sonuç olarak insanın psikolojik gelişimin zemininde yorumlayıcı, tarihsel ve sosyokültürel olarak donanmış bir *kendilik anlayışı* (self understanding) yer almaktadır (Sugarman ve Martin, 2010, s. 164-165).

Hermenötik psikolojinin failliğe dair argümanlarının sonuncusu, gelişimin sürekliliği ve ilişkisellik esasıyla uyumlu olarak benlik ve failliğin de bu süreçte beliren (emergent) bir niteliğinin olduğudur (Sugarman ve Martin, s. 167). Kişinin sosyokültürel çevresiyle girdiği sürekli ve dinamik ilişki, benlik ve failliğin de bu süreçte dinamik olarak oluşumuna işaret etmektedir (Martin, vd. s. 116). Bu yaklaşıma göre toplumun ilişkisel ve dilsel pratikleri, söz konusu gelişimin ve dolayısıyla benlik ve failliğin oluşunun en temel dinamiklerindendir. Zira insanlar failliklerine dair farkındalıklarını ve kendilerine dair anlayışlarını sosyokültürel dünyada diğer insanlarla olan sürekli etkileşimler neticesinde geliştirmektedirler (Sugarman ve Martin, s. 167). Mutlak özgürlükçülük ve katı determinist yaklaşımların indirgemeciliğini hermenötik düşüncenin kavramsal imkânlarına dayanarak çözmeye çalışan hermenötik psikoloji, failliğin eksik belirlenimliliğine ve farklı gerçeklik katmanları arasındaki etkileşimsel bütünlüğe yaptığı vurgu ile ana akım psikolojinin indirgemeciliğine karşı önemli bir mecra olmuştur.

Bu bölümde ele alınan yaklaşımlar ana akım psikolojinin insan eylemlerine ve failliğine ilişkin tek yönlü/indirgeyici varsayımlarının yerinden edilmesi hususunda

önemli birer aşamayı temsil etmektedir. Bu bağlamda söz konusu yaklaşımlar psikolojide teorik ve metodolojik olarak önemli ölçüde karşılık bulmuştur.

Aşağıdaki tabloda ana akım psikolojiden başlamak üzere bu bölümde ele aldığımız düşünce geleneklerinin failliğe ilişkin yaklaşımları, her teorinin temel kavram ve önermeleri özetlenerek sunulmuştur.

Tablo 2: Psikoloji Ekollerinde Failliğin Anlamı

Ana akım Psikoloji	Vygotsky ve Çağdaş Vygotskyci Yaklaşımlar	Sosyal İnşacılık	Hermenötik Psikoloji
Faillik <i>içsel/bireysel</i> ve <i>dışsal</i> faktörlerden herhangi birisine indirgenerek açıklanmaktadır.	Faillik, sosyokültürel çevre içinde dilin ve diğer sembol sistemlerinin dolayısıyla icra edilir. Çağdaş Vygotskyci yaklaşımlarda faillik, ilişkiselliğin ötesinde dönüştürücü (transformative) nitelikleriyle tarif edilmektedir.	Makro sosyal inşacılık için faillik dilsel ya da sosyal yapıların taşıyıcısı hükmündedir. Mikro inşacılık için ise faillik dilin aracılık ettiği ilişkisel bir niteliktir.	Faillik, farklı gerçeklik katmanlarının birbirlerine indirgenmeksizin etkileşimi neticesinde beliren (emergent) bir niteliktir.

Tablo 2 psikolojide insanın failliğine ilişkin indirgemeci olmayan arayışları özetlemektedir. Burada özetlenen yaklaşımlarla Harré'nin failliğe ilişkin varsayımları arasında ortaklaşan ve ayrışan noktaların olduğunu söylemek mümkündür. Söz gelimi, Vygotsky'nin dili ve sosyokültürel çevreyi önceleyen perspektifi Harré'nin faillik çerçevesinin dayanaklarından birini oluşturmaktadır. Buna mukabil çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı bir şekilde ele alınacağı üzere hermenötik düşüncedeki

belirimcilik (emergentism) kavramı insanın failliğine ilişkin önemli bir kavramsal zemin sunmuştur. Eleştirel realizmde de benimsenen bu kavramsal şema Harré'ye yönelik eleştirilerin köşe taşlarından birisi olarak kullanılmıştır.

Söz konusu benzerlik ve farklılıklarla birlikte Rom Harré insanın failliğini, diğer psikolojik olguları da içine alacak şekilde, daha geniş bir düzlemde anlamaya çalışmaktadır. Faillik ve diğer psikolojik olgulara dair tartışmaları bilimsel devrimler ve paradigma kayışları çerçevesinde yorumlayan ve buna paralel olarak dilin icra ediciliğini esas alan bir paradigma fikri teklifiyle Harré, 1970'lerden itibaren özellikle sosyal psikolojideki tartışmalarda yön verici bir aktör olarak kendine yer bulmuştur. Çalışmanın bir sonraki bölümünde Harré'nin hayatından başlamak üzere, faillik meselesine ilişkin fikirleri bu mesele etrafında yürüttüğü diğer tartışmalarla birlikte ele alınacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ROM HARRÉ VE İNSANIN FAİLLİĞİ MESELESİ

Çalışmanın bu bölümünde Harré'nin kısa yaşam öyküsü ve düşünce sistemi genel hatlarıyla ele alınacaktır. Burada ele alınacak hususlar Harré'nin faillik meselesine ilişkin düşünceleriyle doğrudan irtibatlıdır. Bu nedenle söz konusu hususlar çalışmanın ilerleyen bölümlerinde faillik meselesiyle ilişkilendirilerek detaylı bir şekilde tartışılacaktır.

3.1 Rom Harré'nin Hayatı, Düşüncesi ve Metodolojisinin Genel Çerçevesi

Horace Romano (Rom) Harré 1927 yılında Apiti, Yeni Zelenda'da dünyaya gelmiştir. Matematik ve felsefe alanlarında lisans eğitimini Yeni Zelenda'da alan Harré, akabinde King's College London, Auckland ve Penjab üniversitelerinde matematik ve fizik dersleri vermiştir (Lock ve Strong, 2010). Lisansüstü eğitimini Oxford'da tamamlayan Harré, 1965 yılında Oxford'da Linacre Koleji'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaya başlamıştır. Oxford'daki görevinin yanında çeşitli üniversitelerde misafir ya da yarı zamanlı öğretim üyeliği görevlerinde bulunmuştur. Bu minvalde 1978 yılından itibaren uzunca bir müddet Binhamton Üniversitesi'nde bilgisayar bilimleri ve felsefe programında misafir öğretim üyeliği yapmış, 1989 yılından geçtiğimiz birkaç yıla kadar da Georgetown Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde öğretim üyeliği görevlerinde bulunmuştur (Christensen, 2019). Bununla birlikte 2007-2013 yılları arasında Londra Ekonomi Okulu'nda (LSE) Lakatos Doğa Bilimleri ve Sosyal Bilimler Felsefesi Merkezi'nin yöneticiliğini yürütmüştür.

Harré'nin Oxford'da lisansüstü eğitiminin başlangıcından itibaren geçirdiği yaklaşık 35 yıllık süre onun düşünsel serüvenini ve akademik hayatının yönelimlerini tayin eden en önemli mecra olmuştur. Özellikle danışmanı John Austin ve yine bu süreçte birlikte çalıştığı analitik felsefenin diğer önemli isimlerinden Gilbert Ryle ve Peter

Strawson'un Harré'nin düşünceleri üzerinde önemli etkileri olmuştur. Harré'nin 1970 sonrasında sosyal bilimleri ve özellikle sosyal psikolojiyi dili merkeze alarak ve 1980'lerin ortalarından itibaren de *dilin icra ediciliğini* (performativity of language) vurgulayarak yorumlama çabasında özellikle Austin'in *söz edimleri teorisinin* (speech act theory) kayda değer bir tesiri vardır. Bu etki sadece Austin'le sınırlı kalmaz. Özellikle Wittgenstein ve Strawson'un da Harré'nin özellikle 1980 sonrası çalışmalarında önemli etkileri olmuştur.²³

Harré'nin çalışmaları bütüncül bir şekilde değerlendirildiğinde, ilgili çalışmaların doğa bilimleri ve sosyal bilimlerin felsefesi, dilbilim, bilişsel bilimler ve sosyal teorinin çeşitli meseleleri etrafında temerküz ettiği görülmektedir. 1960'ların sonuna kadar daha çok doğa bilimleri felsefesine dair eserler kaleme alan Harré 1970'lerin başından itibaren çalışmalarını çoğunlukla sosyal bilimlerin felsefesi, özellikle de psikoloji felsefesi üzerine yoğunlaştırmıştır. Onun 1960'ların sonuna kadar doğa bilimlerinde sunmaya çalıştığı "realist bilim" anlayışı, 1970'lerden itibaren sosyal bilimlere dair çalışmalarında da belirleyici olmuştur. 1960 yılında yayımladığı *Bilimlerin Mantığına Bir Giriş* (An Introduction to the Logic of the Sciences) kitabı pozitivist olmayan ve realist bir doğa bilimleri felsefesine yönelik ilk çalışmasıdır. Daha sonra neşrettiği *Teoriler ve Şeyler* (Theories and Things, 1961) ve *Bilimsel Düşünmenin Prensipleri* (The Principles of Scientific Thinking, 1970) kitapları Harré'nin özellikle doğa bilimleri bağlamında realist bir bilim anlayışını savunduğu önemli eserlerdir.

1970'li yılların başında sosyal bilimlerin felsefesi ve özellikle de sosyal psikoloji dolayısıyla psikoloji felsefesine dair eserler kaleme almaya başlayan Harré'nin bu minvaldeki ilk eseri *Sosyal Davranışın Açıklanması*'dır (Explanation of Social Behaviour, 1972). Harré ile yapılan bir röportajda onun hem bu kitabın yazılışı hem de sosyal psikolojiye dair üretmeye başlayışı hakkında anlattıkları ilgili dönemdeki sosyal psikoloji akademisinin tasviri açısından oldukça manidardır.

Harré 1970'lerin başında Oxford'da görev yaptığı sırada Stephan Toulmin sosyal psikologlara ders vermek üzere Oxford'a gelir ve Harré'den bu konuşmada kendisine eşlik etmesini ister. Harré, toplantıdaki ilk tecrübesini buradaki sosyal psikologların

²³ Söz konusu etkileşim daha detaylı bir şekilde bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

konuşmadan hiçbir şey anlamadıklarını ve konuşmacıya çok naif sorular sorduklarını ifade ederek tasvir eder. Bu toplantının ardından bir dönemini sosyal psikoloji okumalarına hasreden Harré'nin bu okumalar neticesinde literatürde gördüğü de toplantıdaki tecrübesinden farklı değildir. Yine aynı dönemde Davranış (Behaviour) dergisinin editörü ve Skinner'in bir öğrencisi olan Willard Day'in Oxford'daki araştırma sürecinde danışmanı olarak atanan Harré, Day'in perspektifinin ve verili olarak kabul ettiği şeylerin de kendisini hayrete düşürdüğünü ifade eder. Bu ziyaretin akabinde Day'in daveti üzerine Nevada Üniversitesi'ne giden Harré, burada sosyal psikoloji için yeni bir yol/yöntem arayan Paul Secord ile bahsi geçen meselelere dair verimli tartışmalar yürütür. Harré, bu süreçte hiçbir sosyal psikoloğun çoğu sosyal etkileşim biçimlerinin dil ve sembollerin kullanımı ile ortaya çıkarıldığını hesaba katmadıkları gerçeğinin kendisini hayrete düşürdüğünü ifade etmiştir. Söz konusu problemleri gidermek için Oxford'daki danışmanı John Austin, Gilbert Ryle ve Peter Strawson sayesinde edindiği dil felsefesi alt yapısını kullanarak sosyal psikolojide yeni bir açılım sağlayabileceğini düşünmüştür. Bu bağlamda sosyal kolaylaştırma (social facilitation), arkadaşlık, atıf hatası gibi fenomenlerle uyumlu bir yöntem ve metafiziğe sahip, uygun/makul bir psikoloji bilimi oluşturabilmek için analitik felsefe bilgisini sosyal psikolojiye taşımanın kolay olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla bu beklenti ve hedeflerin akabinde Paul Secord ile birlikte söz konusu perspektifi ortaya koyan bir ders kitabı çıkarmaya karar vermiştir (Belli, Aceros ve Harré, 2015, s. 760). *Sosyal Davranışın Açıklanması* bu sürecin sonucunda bahsi geçen eksiklikleri gidermek üzere yayımlanmıştır. Kitap aradan geçen sürede de literatürde bir “*alıntı klasiği*” haline gelmiştir (Lock ve Strong, 2010, s. 309). Bununla birlikte Harré ve Secord yine ana akım sosyal bilimler ve psikolojiye yönelik eleştirileri ve yeni bir sosyal bilimin imkânına dair benzer amaçlar neticesinde 1971'de *Sosyal Davranışın Teorisi Dergisi*'ni (Journal for The Theory of Social Behaviour) neşretmeye başlamışlar ve uzun yıllar bu derginin editörlüğünü yürütmüşlerdir. Dergi bugün de sosyal teori, sosyal psikoloji ve teorik psikoloji/psikoloji felsefesi alanlarındaki sayılı dergiler arasında yer almakta ve bahsedilen amaçları doğrultusunda kayda değer bir müktesebat üretmektedir. Derginin 1971 yılında yayımlanan ilk iki sayısındaki editör notları Harré ve Secord'un sosyal bilimler ve psikoloji için öngördüğü yeni teorik ve

metodolojik açıklama çerçevesini açığa çıkarmaktadır. Sosyal psikoloji ve ilgili alanların teorik meselelere önceki dönemlerde olduğundan daha fazla ihtimam gösterildiği bir döneme girdiklerini ifade eden yazarlar, bu yönelimde felsefi psikoloji, antropoloji ve belirli sosyoloji ekollerinin sosyal psikolojide gelişmekte olan yeni kavram ve yöntemlerine önemli katkılarının olduğunu vurgulamışlardır. Bu yönüyle, dergide bilim felsefesinden beslenen kavramsal ve metodolojik tartışmalara yer verileceği vurgulanmıştır. Özellikle ikinci sayının editör notları derginin temel yönelimlerini çok daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre dergide *insan davranışına, özellikle de sosyal davranışa ilişkin terimlerin kavramsal analizini yapan, bilim felsefesi ışığında teori ve yöntem tartışmaları yürüten, yeni yöntem teklifleri öneren, yeni insan modelleri teklif eden, sosyal davranışa dair mevcut teorileri eleştirel bir şekilde analiz eden, sosyal davranış hakkında davranış bilimcilerin temel faraziyelerini tartışan, laboratuvar deneylerinden yaşam durumlarına yönelik genellemeler yapma, davranış bilimi bulgularının günlük yaşamla uyumluluğu ve davranış tasvirinin mantığı gibi meseleleri analiz eden* metinlere yer verileceği belirtilmiştir. Buna mukabil dergide *istatistiğe dair teknik hususlar, psikolojik testler veya diğer ölçümler ve deney tasarımının teknik detaylarına dair yayınlara yer verilmeyeceği belirtilmiştir. Aynı zamanda derginin odağını daha aşikâr kılacak şekilde sosyal olmayan davranışla (nonsocial behaviour) alakalı yazıların yayımlanmayacağı ve bir şekilde kişinin davranışlarıyla alakalı olmayan sosyolojik ve antropolojik teori ile ilgilenilmeyeceği* vurgulanmıştır (Harré ve Secord, 1971, 1972).

Derginin temel yönelimlerini ortaya koyan ikinci kısımda da açıkça ifade edildiği gibi yazarlar ana akım psikoloji ile aralarına katı bir mesafe koymuşlardır. Bu tavır Harré'nin neredeyse bütün çalışmalarının en önemli bileşenlerinden birisidir. *Sosyal Davranışın Açıklanması*'nda (1972) bu hususu daha geniş bir çerçevede paradigma meselesi olarak ele alan Harré, eski ve yeni paradigma olarak tasnif ettiği dünya görüşlerinin merkezine iki zıt insan modelini koyar. Bunlardan birincisi ana akım psikoloji ve sosyal bilimlerin bir tezahürü olan “mekanik insan modeli” iken, diğeri yeni paradigma kavramsallaştırması etrafında kurguladığı “antropomorfik insan

modeli”dir.²⁴ Harré mekanik insan modeli eleştirisini, psikolojinin doğa bilimleri paradigmasıyla özdeşleştirilen pozitivist karakterine yöneltmektedir.

Tablo 3: Rom Harré’ye Göre Mekanik İnsan Modeli ve Antropomorfik İnsan Modelinin Temel Özellikleri

Mekanik İnsan Modeli	Antropomorfik İnsan Modeli
Pozitivizmin insan anlayışının bir türevidir. İnsan çevresel faktörlerin ve uyanların pasif bir icracısıdır. İnsan, farklı olay dizileri arasındaki nedensel ilişkilerin taşıyıcısıdır. İnsan eylemi ancak gözlemlenebilir davranışlardan ibarettir.	İnsanlar mekanik bir şekilde işleyen bir organizma olarak kabul edilemez. İnsanlar çevresel koşulların pasif taşıyıcıları değildir. İnsanlar gündelik hayattaki gibi dil kullanmak, bir eylemi başlatıp bitirmek, eylemini denetlemek, bu denetiminin farkında olmak gibi güçlere (powers) sahiptir.

Harré’nin Tablo 3’te antropomorfik insan modelinden hareketle mekanik insan modeline yönelik eleştirilerin hedefinde çağdaş psikolojinin bilimcilik (scientism), bireycilik (individualism), evrenselcilik (universalism) ve nedenselcilik (causalism) olmak üzere dört dayanağı vardır (Harré, Clarke, ve Carlo, 1985, s. 2):

- i. **Bilimcilik:** Fizik ve biyoloji bilimlerinin, daha kuşatıcı olarak doğa bilimlerinin, kavram ve yöntemlerin doğrudan psikolojiye nakledilmesi anlamına gelmektedir.
- ii. **Bireycilik:** Her bir kişinin/bireyin bütün önemli süreçlerin ortaya çıktığı psikolojik bir birim olarak algılanması şeklinde değerlendirilir. Buna göre psikolojinin araştırma konusu sadece bireyin düşünce ve eylemlerinden oluşmaktadır.
- iii. **Evrenselcilik:** Belirli bir grubu içine alan çalışma sonuçlarının bütün insanlar için doğru olacağı yönünde bir temayüldür.

²⁴ Harré’nin, paradigma meselesi ve bu bağlamda farklı insan modelleri etrafındaki görüşleri yazının ilerleyen bölümlerinde daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

- iv. Nedenscilik: Bütün psikolojik fenomenler, belirli sebeplerin sonuçları (the effects of causes) olarak ortaya çıkar. Buna göre psikolojik fenomenlerin ortaya çıkışında, tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi, standart ve mekanik nedensel mekanizmaların etkisi söz konusudur (Harré vd., 1985, s. 2-12). Harré bu durumu özellikle David Hume'un nedensellik anlayışının bir uzantısı olarak yorumlamıştır.

Eski paradigma, mekanik insan modeli vb. kavramlarla tarif ettiği ana akım sosyal bilim yaklaşımlarının merkezine Humecu nedensellik yaklaşımını koyan Harré söz konusu yaklaşımlara yönelik eleştirilerini ve bunları aşmaya yönelik alternatif arayışlarını nedensellik (causality) meselesini esas alarak temellendirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Harré “yeni insan modeli” ve bu modeli uygun bir sosyal bilim ve psikoloji anlayışını nedensellik tartışmalarıyla birleştirmek suretiyle geliştirmeye çalışmıştır.

Bahsi geçen nedensellik tartışmaları bağlamında E.H. Madden ile 1975'te kaleme aldıkları *Nedensel Güçler: Bir Doğal Zorunluluk Teorisi* başlıklı eser Humecu nedensellik eleştirisi ve buna alternatif olarak nedensellik meselesi bağlamında realist bir bilim felsefesinin temel ve öncü kitaplarından birisi olmuştur. Bu kitapta *Sosyal Davranışın Açıklanması*'nda (1972) çoğunlukla sosyal psikoloji çerçevesinde ele alınan meseleler, daha geniş bir bağlamda, bilim felsefesinin genel tartışmaları içinde analiz edilmiştir.

Harré'nin eleştirilerinin odağında yer alan Hume'a göre doğada iki olay/durum arasında zorunlu bir nedensellik yoktur. İlgili olaylar arasında nedensel ilişki varsaymamızı sağlayan şey bu olayların sürekli olarak bir arada olmaları ve bu birlikteliğin bizde psikolojik bir nedensellik izlenimi oluşturmalarıdır. Dolayısıyla doğada kendinden menkul olayların (events) düzenli ve *sürekli birlikteliklerinden* (constant conjunction) başka bir durum söz konusu değildir. Harré bahsi geçen Humecu nedensellik perspektifini aşmak için nedensel güçler teorisini ortaya koymuş, bu teoride muhtelif kavramsal teklifler üretmiştir. Nedensel güçler teorisinde hayatta zorunlu bir nedenselliğin olduğunu temellendirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda hem *Sosyal Davranışın Açıklanması*'nda hem de *Nedensel Güçler Teorisi*'nde Harré'nin zorunlu nedensellik tezini tahkim etmek için kullandığı kavramların başında *güç-lü*

tikeller gelmektedir. Buna göre nedensellik bir şeyi üreten ve meydana çıkaran tekilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla güç-lü tikeller doğaları gereği sahip oldukları güçler sayesinde maddi dünyada bir değişim ve dönüşüm yaratan *nedensel faillerdir* (causal agents) (Harré ve Madden, 1975, s.5). Bu bağlamda Harré'nin bu dönemde öne sürdüğü faillik anlayışı insanların sahip oldukları güçlerini kullanıp sosyal hayatta bir etki yaratmalarını kapsamaktadır.

Harré ve Madden (1975, s. 86) bu durumu şu şekilde sembolleştirmektedirler:

X'in A ile alakalı bir gücünün olması demek, X'in A'yı uygun koşullarda, *kendine özgü/içkin doğası sayesinde (in virtue of its intrinsic nature)* yapması/yapabilmesi anlamına gelmektedir.

Varela (1999, s. 394) da nedensel güçler, güç-lü tikeller ve faillik arasındaki irtibatın dört önerme ile ortaya konulabileceğini ifade etmektedir:

- i. Nedensellik ilkesi eylemin ve onun sonuçlarının esaslı bir kavramsallaştırmasıdır.
- ii. Nedensellik etkin bir iş yapan güç-lü tikellerin eylemidir.
- iii. Etkin bir iş yapmak failliğin işaretidir.
- iv. Böylece, faillik tekilerin doğasını oluşturan güçler sayesinde eylemlerin üretilmesi, ortaya konmasıdır.

Harré, söz konusu teorik bağlamı çağdaş psikolojinin teorik dayanaklarını eleştirmek ve aşmak için de kullanır. Bahsedilen Humecu nedensellik eleştirisi bu çabanın en önemli mecralarından birisi olmuştur. Bu bağlamda Sosyal Davranışın Açıklanması'nda ileri sürdüğü antropolojik insan modeline göre insan ana akım psikolojinin mekanik tasavvurunun reddedilmesi ile sosyal hayatın birincil *güç-lü tikeli* olarak tasavvur edilmiştir. Harré ve Secord'un (1972) Peter F. Strawson'u (1959) takip etmek suretiyle ileri sürdükleri bu insan modelinde insan artık mekanik bir şekilde uyaranlara tepki veren bir canlı değil, aktif bir faildir. Yazarlar, söz konusu insan tasavvurunun bir neticesi olarak insanların bu hususiyetini araştırmanın yolunun deney desenleri oluşturmak değil, *rol-kural modeli* (role-rule model) olarak tarif ettikleri çerçevede onların *ifadelerini* (accounts) analiz etmek olduğunu vurgulamışlardır. Harré'nin *etojenik* (ethogenics) metodoloji olarak isimlendirdiği bu

çerçevede insanlar yerel kurallar ve uzlaşılara göre eylemler icra etmek için diğerleri ile irtibat halinde olan aktif faillerdir (Harré, 2004, s. 334). İnsanın dil kullanmak, eylemlerini izlemek, eylemlerini izlediğini izlemek ve eylemlerine dair yorumlar yapmak gibi güçleri kural yönelimli sosyal eylemlerde ortaya çıkar. Yani bu güçleri açıklamak için ilgili bağlamdaki kurallara vakıf olmak gerekmektedir (Harré ve Secord, 1972). Dolayısıyla, etojenik yöntem ile gündelik hayattaki epizotların (sosyal hayatın herhangi bir parçası) analizi için günlük hayatın aktif failleri olan insanların takip ettikleri kurallar, anlamlar analiz edilmelidir (Harré ve Secord, 1972, s.208). Sosyal davranışın anlaşılmasında kurallar ve uzlaşılara yaptığı vurgu ile etojenik yaklaşım realist bilim felsefesinin sosyal bilimlere aktarılması çabası olarak da değerlendirilmektedir (Stockman, 1983, s. 189).

Harré yeni insan modelinde insani bir güç olarak dil kullanımına ve bunun zemini olarak analitik felsefeye atıf yapsa da (Harré ve Secord, 1972, s.87) söz konusu çerçevede dili kuşatan bağlam ve toplumsal kurallar daha belirleyici bir mahiyet arz etmektedir. 1980'lerin ortalarına kadarki yayınlarında görülen söz konusu realist perspektif bu tarihlerden itibaren yerini sosyal inşacılığa bırakmıştır. Bu dönüşüm hem teorik/kavramsal hem de metodolojik düzeyde açık bir şekilde kendini göstermektedir. Harré rol-kural modelinin gündelik hayatın dinamizmi ve akışkanlığını açıklamada yetersiz kaldığını, dolayısıyla daha dinamik bir açıklama ve uygulama çerçevesine ihtiyaç duyulduğunu vurgulamıştır (Harré ve Gilet, 1994). Böylece *ikinci bilişsel devrim* (second cognitive revolution) ve *söylemsel dönüş* (discursive turn) şeklinde teorikleştirilen ve söylem, anlatı, konuşma ve gramer gibi kavramların daha merkezde olduğu bir yönelim ortaya çıkmış, konuşmanın insana dair birincil/asli gerçeklik olduğu iddia edilmiştir (Harré ve Van Langenhove, 2010). Bahsi geçen teorik dönüşümü metodolojik bileşenleri de dâhil ederek genişletmeye çalışan Harré, bu minvalde Konumlandırma Teorisi dolayısıyla psikoloji ve sosyal bilimler için metodolojik bir öneri de getirmiştir.

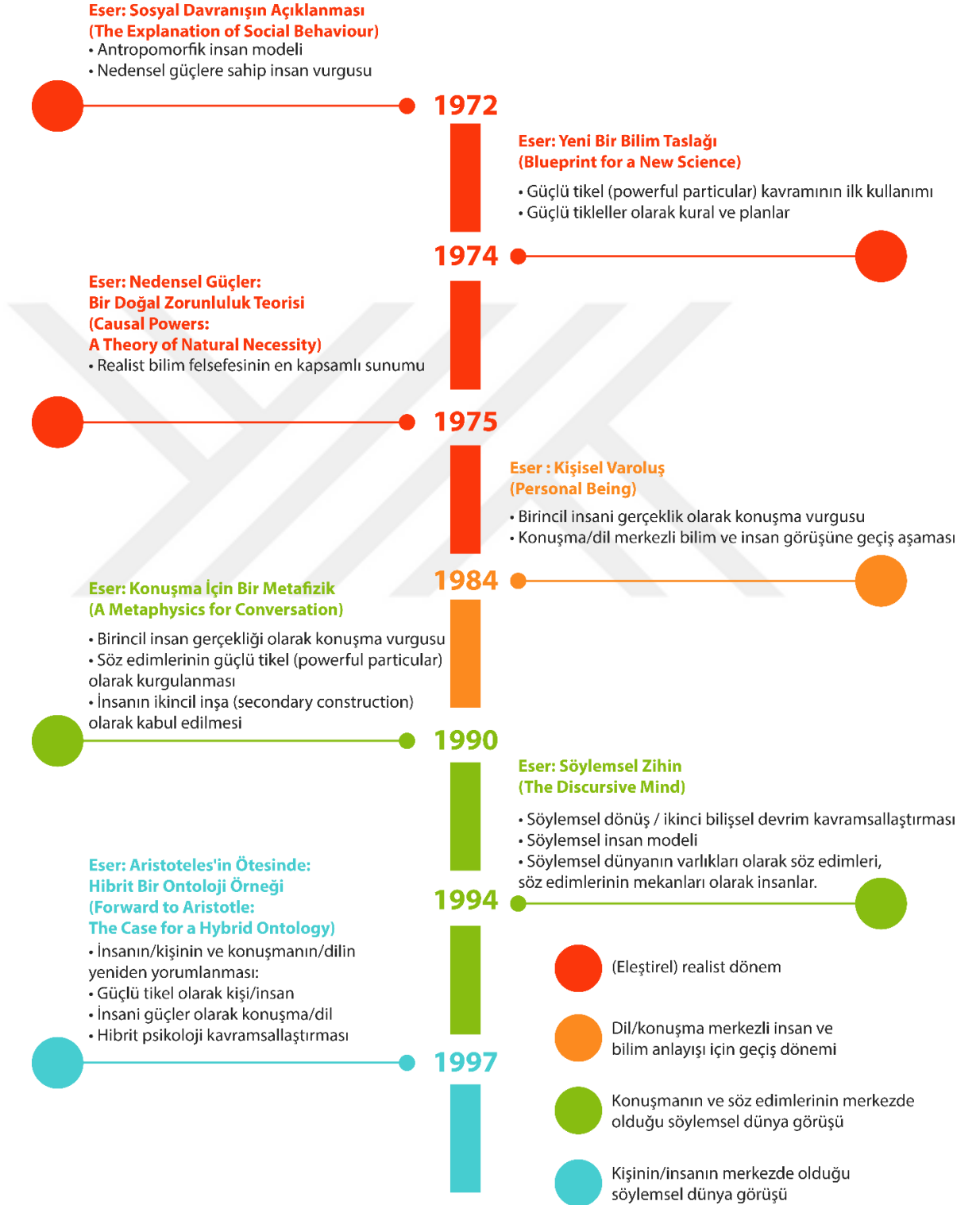
Harré'nin fikrî yönelimlerindeki genel hatlarıyla serimlenmeye çalışılan değişim ve dönüşümün iki önemli mecrası vardır. Bunlardan ilki *dilin icra ediciliğine* (performativity) yapılan vurgudur. Harré ilk dönem çalışmalarında gündelik dilin

sosyal davranışını açıklamadaki konumuna işaret etse de 1980'lerin ortalarından itibaren yürüttüğü çalışmalarda artık dil teorik ve metodolojik olarak Harré düşüncesinin en asli unsuru haline gelmiştir. Çalışmanın ilerleyen kısmında ilgili bölümde daha detaylı olarak ele alınacağı üzere burada özellikle Wittgenstein'in ikinci dönem felsefesi ve John Austin'in *Söz Edimleri Kuramı* belirleyici olmuştur.

Bahsedilen değişimin ikinci önemli mecrası nedensellik tartışmalarında görülür. Başından itibaren nedensel güçler ve güç-lü tikeller kavramları etrafına *nedensel zorunluluk* (causal necessity) ilkesini savunan Harré, ilk dönem çalışmalarında eleştirel realizmin de gereği olarak yapıya karşılık gelen unsurların *nedensel etkililiğini* (causal efficacy) ön plana çıkararak ikinci dönem çalışmalarında bu tip yapısal unsurların etkililiğini tamamen reddetmiştir. Bunların yerine dil odaklı-söylemsel bir nedensellik yaklaşımı ortaya koymuştur. Harré, her ne kadar 1990'ların sonundan itibaren nedensellik dizgesinde kişiyi tekrar teorisinin merkezine yerleştirse de söylemsel dünya görüşüne sadık kalmıştır. Bu minvalde söz konusu bu değişim teklifinin bir öncekinden ne kadar farklılaştığı belirsiz kalmaktadır. Ancak her hâlükârda Harré'nin söylemsel dönüşü, başta Roy Bhaskar olmak üzere eleştirel realist gelenekle arasındaki tartışmaların temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte eleştirel realizm ve sosyal inşacılık arasındaki gerilim, sosyal teorisinin en temel tartışma alanlarından birisi olan yapı-fail tartışmalarına müdahil olmuştur. Harré düşüncesindeki bu değişim aşağıda Grafik 1'deki zaman tüneline kronolojik olarak gösterilmiştir. Zaman tüneli hazırlanırken üç husus gözetilmiştir. İlk olarak Harré'nin ilgili dönemde fikrî dönüşümüne kaynak teşkil eden eser ifade edilmiştir. Diğer yandan ilgili eserde dile getirilen temel kavramlar ya da önermeler vurgulanmıştır. Son olarak Harré'nin entelektüel çalışmalarının tarihi dört ana döneme ayrılarak her dönem homojen bir şekilde renklendirilmiş ve bu dönemlerin ana vasıfları vurgulanmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümleri zaman tüneline Harré'nin insanın failliğine ilişkin burada genel ve bütüncül bir resmini sunmaya çalıştığımız çalışmalarının detaylı bir şekilde değerlendirilmesine ayrılacaktır.

Grafik 1: Rom Harré'nin İnsanın Failliği Meselesine Bağlamındaki Çalışmalarının Tarihsel Seyri

3.2 Harré'de Faillik Probleminin Teorik ve Metodolojik Bileşenleri

Rom Harré eserlerinin çoğunda insanın failliği meselesini geniş bir teorik tartışmalar manzumesi içinde ele almıştır. Harré, akademik çalışmalarında sosyal bilimlerin temel meselelerine odaklandığı 1970'lerden itibaren, sosyal bilimlerin ve psikolojinin insana yaklaşımına, paradigmatic tartışmaların ve akabinde bunlarla irtibatlı olarak nedensellik meselesine yönelmiştir. Son olarak analitik felsefe ve özellikle Wittgenstein ve Austin'le irtibat kurmak suretiyle sosyal inşacılık ve söylemsel psikoloji etrafında yürüten tartışmalara müdahil olmuştur. Bu süreçte çalışmalarının odağında insan eyleminin ve failliğinin nasıl anlaşılacağı sorusu yer almıştır.

3.2.1 “Eski Paradigma”-“Yeni Paradigma” Tartışmaları

Rom Harré'nin sosyal psikolojiyi merkeze almak suretiyle ana akım psikolojinin teorik ve metodolojik yaklaşımlarına yönelttiği eleştirilerin merkezinde ilgili yaklaşımların zeminini teşkil eden insan tasavvurları ve bu tasavvurların dayandığı paradigma tartışmaları yer almaktadır.

Harré ve Secord *Sosyal Davranışın Açıklanması* 'nda (1972) söz konusu tartışmaları ele alıp sosyal bilimlere ve özellikle sosyal psikolojiye yeni teorik ve metodolojik öneriler getirmişlerdir. Yazarlar bu eserde Thomas Kuhn'un *paradigma değişimi/kayışı* (paradigm shift) kavramsallaştırmasına dayanmak suretiyle “eski paradigma”dan yeni paradigmaya geçişin teorik ve metodolojik zeminini oluşturmuşlardır. Dolayısıyla, Harré'nin sonraki çalışmalarında ilgili mesele etrafında geliştirerek yürüttüğü tartışmaların başlangıcını *Sosyal Davranışın Açıklanması* oluşturur.

Harré ve Secord'a göre (1972, s. 20) eski paradigmanın hâkimiyeti altındaki sosyal bilimin amacı ampirik çalışmaların yürütülmesini kolaylaştıran operasyonel tanımlar üretmek, bu tanımlar çerçevesinde genelleştirilebilir çıkarımlarda bulunmak ve bağımlı-bağımsız değişkenler arasındaki *nedensel yasalara* ulaşmaktır. Bu bağlamda onlar hem sosyal bilimlerin genelinde hem de psikolojide söz konusu amacın tahakkuk etmesi ve ilgili bilimlerin insan tasavvurlarının ve metodolojik yönelimlerinin

oluşmasında birbiri ile irtibatlı üç temel yönelimin etkisi olduğunu ifade ederler. Bunlar *mekanik insan modeli* (mechanistic model of man), Humecu nedensellik (causality) tasavvuru ve mantıkçı pozitivistizmdir (Harré ve Secord, 1972, s. 27).

Mekanik insan modeline göre, insan çevresel faktörlerin pasif bir alıcısı kabul edilmektedir. Dolayısıyla insan davranışı, dışsal nedensel süreçlerin bir neticesi olarak dışsal uyaranların etkisinde ve bu uyaranlara verdiği tepki bağlamında anlaşılmaktadır.

Yazarlara göre söz konusu insan tasavvuru Humecu nedensellik yaklaşımının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Zira Hume’a göre *nedensellik bir olay ile onu takip eden başka bir olayın düzenli sıralanışından ibarettir*. Neden-sonuç ilişkisinin kendisinde gerçekleştiği, ortaya çıktığı şeyler ise söz konusu nedensel ilişkilerin taşıyıcısı olarak ele alınır. Dolayısıyla nedenselliğe aracılık eden şeylerde herhangi bir kendiliğindenlik ya da üretici güç olması söz konusu değildir (Harré ve Secord, 1972, s. 31). Bu bağlamda mekanik insan modelinin tasavvur ettiği insan da birbirinden bağımsız olay dizilerinin, uyaran ve tepkilerin aracısı olmanın ötesinde bir mahiyete sahip değildir. Bu nedenle insana herhangi bir şekilde faillik atfetmenin de bir anlamı yoktur.

Harré ve Secord’a göre eski paradigmayı var eden üçüncü bileşen mantıksal pozitivistizmdir. Mantıksal pozitivistizmin bir tanımlama teorisi olarak operasyonalizme ve bir anlam teorisi olarak *doğrulamacılığa* (verification) yaptığı vurgu ana akım sosyal bilim tasavvurunu belirleyen en önemli iki etkindir. Buna göre *önermesel savlar* (propositional assertions) temel bileşenlerine ya da “atomlarına” indirgenmek suretiyle tanımlanır ve bu önermelerin basit, gözlemlenebilir gerçeklere karşılık geldiği düşünülür (Harré ve Secord, 1972, s. 32).

Eski paradigmaya temel formunu kazandıran bu üç bileşen, psikolojinin de özellikle kurumsallaşma sürecinde pozitivistizm ve davranışçılık ekseninde gelişmesine neden olmuştur. Zira insanı anlamak sadece gözlemlenebilir davranışı anlamaya indirgenmiş, davranış ise birbirini takip eden hareket dizilerine indirgenmek suretiyle laboratuvar ortamında birbiri ile ilişkili ve basit parçalarına ayrılmış bir şekilde incelemeye tabi tutulmuştur (Harré ve Secord, 1972, s. 33). Bu durumda araştırmacının ya da deney yapan kişinin görevi değişkenler arasındaki temel yönelimleri belirlemek için

istatistiksel analizler ile temel uyaran-davranış ilişkisini araştırmaktır (Harré, 1993, s. 14). Daha karmaşık bir mahiyet arz eden sosyal davranış anlamak söz konusu olduğunda araştırmacının görevi, basit/sıradan davranış açıklayan yasaların bir araya getirilmesiyle sosyal davranışa dair çıkarımda bulunmaktır. Stockman'ın (1983, s. 171) *pozitivist natüralizm* kavramıyla tarif ettiği söz konusu tasavvura göre, doğa bilimlerinin pozitivist yöntemleri aynı pozitivist ilkelere tabi bir şekilde sosyal bilimlere aktarılmakta, bireysel ve sosyal davranış bu ilkeler çerçevesinde anlaşılıp açıklanmaktadır.

Ana akım sosyal psikoloji de eski paradigmaya mensubiyeti dolayısıyla sosyal eylemi, onu icra eden failerin açıklamalarından, eylemin meydana geldiği kültürel ve sosyal çevreden soyutlamak suretiyle ele almıştır. Bu yaklaşım Harré'nin eski paradigma eleştirilerinin ve yeni paradigma olarak sunduğu teklifin de merkezini teşkil etmektedir. Zira Harré (1993, s. 95) eski paradigmaya mensup sosyal psikoloji ile yeni paradigmaya mensup sosyal psikoloji arasındaki en büyük çatışmanın sosyal hayatın karmaşıklığını dikkate alıp almama hususunda ortaya çıktığını belirtmiştir. Harré'nin yeni paradigma tasavvurunun temel motivasyonunu da gündelik hayatın söz konusu karmaşıklığı içinde bireysel ve toplumsal davranışın anlaşılması oluşturmaktadır.

3.2.1.1 Harré'nin Yeni Paradigma Teklifi ve Bu Teklifin Mahiyeti

Harré eski paradigma olarak tarif ettiği ampirist ve pozitivist sosyal bilim ve psikoloji anlayışı yerine ikame etmeye çalıştığı “yeni paradigma”da alternatif bir insan modeli ve bu modelin tamamlayıcısı olarak yeni bir metodoloji önermektedir. *Sosyal Davranışın Açıklanması* bu önerinin teorik ve metodolojik olarak başlangıcını teşkil etmektedir. Bununla birlikte *Sosyal Davranışın Açıklanması* eleştirel teori ve eleştirel rasyonalizmle birlikte pozitivism eleştirilerinin önemli bir ayağını oluşturan eleştirel realizm içinde de önemli bir yere sahiptir. Söz konusu aynı zamanda sosyal psikolojide hüküm süren pozitivist natüralizmin daha özel olarak da davranışçı deneysel sosyal psikoloji eleştirisinin önemli bir parçası konumundadır (Kaidesoja, 2007, s. 70).

Harré mekanik insan modelinin teorik ve metodolojik yetersizliklerini ve indirgemeciliğini aşmak adına ortaya koyduğu modeli *antropomorfik insan modeli*

(anthropomorphic model of man) olarak isimlendirir. Yeni paradigmanın hedefini neden-sonuç ilişkileri etrafında şekillenen bir bilim ve insan tasavvuru yerine aktif ve kabiliyetli varlıkların ortaklaşa yürüttükleri işler hakkında bir faillik çevresini benimsemek olarak belirten (Harré, 2001b, s. 697) antropomorfik insan modelini bahsedilen tasavvurun çerçevesini çizmek için kullanır. Bu bağlamda antropomorfik insan modelinin temel vurgusu insanların, çevresel koşullara pasif bir şekilde maruz kalan mekanik varlıklar olmayıp tıpkı günlük hayattaki bildiğimiz ve anladığımız manasıyla insanlar (human beings) olduklarıdır. Bunun anlamı, insanın dil kullanan, bir eylemi başlatan, kendi eylemini denetleyen/gözlemleyen (monitoring) ve daha da önemlisi denetliyor oluşunu denetleyen, farkında olduğunu idrak eden bir varlık olduğudur. Söz konusu hususiyetleri güç (power) kavramı etrafında açıklayan yazarlar, bunlardan dil kullanma/konuşma ve farkında olduğunun idrakinde olma güçlerinin insanı diğer varlıklardan ayıran en temel nitelikler olduğunu ifade etmişlerdir (Harré ve Secord, 1972, s. 84-90). Bu noktada dilin önemini daha ön plana çıkararak insanın dilsel gücü (linguistic powers) sayesinde eylemlerini yorumlama ve bu eylemlere açıklama getirme imkânına sahip olduğunu ifade ederler.

Yazarlar söz konusu çerçeveyi esas alarak psikolojiyi de bu teorik ve metodolojik bağlamda tasavvur etmeyi teklif etmişlerdir. Buna göre, psikolojinin, daha özeldi ise sosyal psikolojinin laboratuvar ortamında üretilmiş “yapay” bilgiden gündelik hayat durumlarına yönelik bilgiye yönelmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Sıradan/gündelik dile (ordinary language) odaklanmak, bahsedilen yönelimin en önemli merhalesi olarak görülmüştür. Zira sosyal davranışın açıklanmasında bu davranışın altında yatan kuralların ve yine bu davranışların yorumlanma biçimlerinin elde edilmesi önem arz etmekte, sıradan dil de bunun en önemli aracı olarak görülmektedir. Harré ve Secord etojeni olarak isimlendirdikleri bu metodolojinin, sosyal hayattaki herhangi bir davranışsal fenomeni ortaya çıkaran üretici mekanizmaların (kurallar, planlar, uzlaşımlar, simgeler vb.) keşfedilip ortaya çıkartılması ve sosyal davranışın eylemi icra eden aktörün kendi bakış açısı vasıtasıyla açıklanmasının yöntemi olduğunu ifade

etmişlerdir.²⁵ Etojenik metodolojiye yüklenen bu anlam, Harré'nin ilk dönem düşüncesine hâkim olan realist perspektifin de açık bir göstergesidir. Zira görünür olan davranışın ve bunun ifadesinin ardında yer alan ve bunların dışında müstakil bir varlığa sahip muhtelif *üretici mekanizmaların* (generative mechanisms) var olduğu ve bunların keşfedilmesinin zaruretine yapılan vurgu, hem bilimsel realizmin hem de eleştirel realizmin temel iddialarına karşılık gelmektedir. Etojenik metodolojinin söz konusu dışsal bilgiyi elde etme biçiminin özellikle *keşif kavramı* ile ifade edilmesi realist bilimsel yöntemin mahiyetinin ve hedefinin ne olması gerektiğinin önemli bir göstergesidir.

Etojenik metodolojide bahsi geçen üretici mekanizmaların ortaya çıkarılması ve sosyal davranışın açıklanması epizotların analiz edilmesiyle mümkün olmaktadır. Harré ve Secord (1972, s. 147) epizotu sosyal hayatın herhangi bir doğal parçası şeklinde tarif eder. Epizotları formal epizotlar ve nedensel epizotlar olarak ikiye ayıran yazarlar formal epizotlarda icra edilen eylemlerin tür ve sıralamalarının açıklanmasında/yorumlanmasında açık kurallara atıf yaparlar. Yani formal epizotlar açık bir şekilde ortaya konmuş kurallara referansla karakterize edilir. Bir düğün merasiminin ayinsel yönüne referansla açıklanmasını bu duruma örnek olarak göstermişlerdir. Nedensel epizotlarda ise olayların türü ve sıralaması açıklanırken fizyolojik, kimyasal ya da fiziksel mekanizmalara atıf yapılır. Yazarlar burada hamilelik ya da doğum gibi durumları nedensel epizotlar olarak örneklendirmektedirler. Bu tasnif bağlamında mekanik insan modelinin ve bu modelin ürettiği metodolojinin nedensel epizotlara odaklandığını, antropomorfik insan modeli

²⁵ Harré ve Secord (1972, s. 152) ve Harré and Gillett (1994, s. 7) etojeni kavramının biyoloji bilimindeki dönemin yeni metodolojik yaklaşımlarının bir tezahürü olarak hayvan davranışını doğal çevresinde incelemek üzere kullanılan *etoloji* (ethology) kavramına dayanarak ürettiklerini ifade etmişlerdir. Buna göre, etologların hayvan davranışını laboratuvar ortamında ya da hayvanat bahçesinde incelemek yerine doğal yaşamlarında incelemeye başlamaları biyoloji biliminde yeni bir metodolojik tercihin göstergesidir. Bu dönüşümden ilham alan yazarlar psikoloji bilimi için *etojenik* kavramını ihdas ederek, sosyal davranışın doğal ortamında, insanların gündelik ilişkilerinde incelenmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Ancak, etojenik yaklaşımın sosyal davranışı açıklamada insanların kendi ifade ve açıklama biçimlerine yaptıkları vurguyla etolojiyle özdeş kılınamayacağını ve hatta etolojiyi aşan bir tarafının olduğunu belirtmişlerdir. Yazarlar ayrıca, etojenin insanların kendi bakış açısına yaptığı vurgu sayesinde fenomenoloji geleneğiyle de birleştiğini ifade etmişlerdir.

ve etojenik metodolojinin ise formal epizotları açıklamaya yöneldiklerini ifade ederler (Harré ve Secord, 1972 s, 11; s,150).

Yazarların antropomorfik insan modelini ve etojenik metodolojiyi kavramsallaştırırken kullandıkları kurallar, epizotlar ve gündelik ifadelerin kendi içinde hiyerarşik bir şekilde yapılandıkları görülür. Buna göre belli kural ve düzenler vasıtasıyla ortaya çıkan epizotlar aktörlerin/faillerin kendi açıklamaları ile açığa çıkar ve bu açıklamalar bağlamında analiz edilir. Burada sosyal eylemin açıklanmasında kurallara ve uzlaşımlara hususi bir önem atfedilir. Zira sosyal eylem ve insanların belli epizotlara dâhil olmaları, ilgili kuralların dolayımlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Ayrıca söz konusu metodolojik yaklaşımla antropolojik insan modeli arasındaki irtibatın ana faktörünün yine kurallar olduğu açıkça görülür. Zira antropomorfik insan modeline göre insanların sahip olduğu *üreten güçler* (generic powers) anlamlı ve kural yönelimli sosyal eylemde kullanılmakta/tatbik edilmektedir (Kaidesoja, 2015).

Bu manada kurallar hem önermeler hem de kuralın ve kuralın salık verdiklerinin/tavsiye ettiklerinin (prescribe) farkında olan aktörler vasıtasıyla eylemi yönlendiren unsurlar olarak düşünülür. Aynı zamanda gelecek yönelimli olan kurallar, eylemi yönlendirmenin yanı sıra diğer kişilerin eylemlerine dair beklentileri de belirler.

Harré 1974'te yayımlanan *Yeni Bir Bilim Taslağı (Blueprint for a New Science)* başlıklı çalışmada kural ve uzlaşımlara yüklediği anlamları daha da belirginleştirerek realist bilim perspektifini güçlendirmiştir. Bahsi geçen çalışmada Harré, yine pozitivist, davranışçı geleneğin mekanik insan tasavvurunun problemlerinden bahsederek anti-pozitivist tavrını devam ettirmiştir. Dolayısıyla buradaki amacının insanı salt bir davranış yığını olarak değil, anlamlı davranış örüntüleri gösteren bir varlık olarak ele almak ve bu örüntülere odaklanmak olduğunu ifade etmiştir. Yazar, realist bir bilimsel çabada bilim insanlarının gözlemledikleri/inceledikleri olguları neyin ürettiğini, bu olguların ortaya çıkmasında hangi mekanizmaların sorumlu olduğunu araştırdıklarını vurgulamıştır. Bu fikre dayanan sosyal psikolojinin de çalışma konusu olan olguları üreten mekanizmalara odaklanacağını ifade etmiştir. Bu perspektife sadık kalarak *sosyal eylemin nasıl*

üretildiği sorusunu gündeme getiren yazar, bahsi geçen soruya cevap teşkil etmesi bakımından nedensellik tartışmalarına odaklanmıştır. Harré (1974, s. 244) söz konusu tartışmada insan eyleminin kaynağının ne olduğuna dair iki muhalif nedensellik kavramsallaştırmasının olduğunu ifade eder. Bunlardan ilki daha önceki çalışmalarında mekanik insan modeli şeklinde tasvir ettiği pozitivist geleneğin bir uzantısı olarak Skinnerci davranışçılığın nedensellik yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre bilimsel psikolojide aranması gereken tek neden türü etkin nedendir (efficient cause).²⁶ Yazar buradaki etkin nedeni maruz kalınan ve tepkileri tetikleyen uyaranlar olarak yorumlar. Söz gelimi, Skinnerci çerçevede bir dinleyici kitlesi önünde konuşan birisinin konuşmasını devam ettirmesini sağlayan nedenin dinleyicilerin olumlu pekiştireçleri, ödülleri olduğunu ifade eder. Dolayısıyla, etkin nedenler olarak çevresel koşullar, davranışı tayin eden en önemli unsurlardır.

Harré, sosyal eylemin nasıl üretildiği sorusuna cevap teşkil eden ikinci nedensellik şemasının ise *güç-lü tikeller* kavramı etrafında şekillendiğini belirtir. Yazar kavramı burada *biçimsel neden* (formal cause) fikrine failliğin de dâhil edilmesi şeklinde tarif eder. Dolayısıyla “*sosyal eylem akışındaki maddi unsurları (material) kontrol eden, biçimlendiren ve organize eden şeyin ne olduğunu açıklamak için güç-lü tikeller fikrini kullanabileceğimizi*” ifade eder (Harré, 1974, s. 245). Bu bağlamda Harré, sosyal hayattaki plan ve kuralların sosyal eylemi biçimlendiren güç-lü tikeller olduğunu ileri sürmüştür. Söz konusu unsurlar eş zamanlı bir şekilde yapılanmış, düşünce ve eylem akışını ardıl olarak kontrol eden ve uygun olan zamanda bu sürekli akışa formunu veren bir mahiyeti haizdirler (Harré, 1974, s.247). Bu nedensellik şemasını başlangıçta verdiği örnek için uygulayan Harré, buna göre bir konuşmacının konuşmasını sürdürmesini sağlayan nedenin daha önceden hazırladığı konuşma planı olduğunu ifade eder. Planın buradaki rolü başlangıçta hazırlandıktan sonra, konuşmanın her bir adımını biçimlendirmesi ve konuşmacının buna riayet etmesini sağlamasıdır. Böylece düşünce ve eylemin akışını ardıl bir şekilde kontrol edip onlara istenen formu kazandırmaktadır. Dolayısıyla sosyal eylemin anlaşılması, bir kere üretildikten sonra

²⁶ Harré etkin neden (efficient cause) kavramına sonraki çalışmalarında, özellikle sosyal inşacı, söylemsel psikoloji perspektifini benimsediği dönemde, burada kullandığı anlamdan çok farklı bir anlam yüklemiştir.

artık sosyal eylem üzerinde biçimlendirici ve kontrol edici bir etkiye sahip olan kural ve planların anlaşılmasına bağlıdır. Bu Harré'nin ilk dönemki fikriyatına hâkim olan realist bilim felsefesinin ve özellikle de eleştirel realizmin çok açık bir göstergesidir. Zira söz konusu perspektif görünür davranışların ötesindeki yapılara, örüntülere ve ilkelere atıf yapması hasebiyle realist, bu yapıların nedensellik bakımından etkin olmasına (causal efficacy of social structure) yaptığı vurgu ile de eleştirel realisttir. Eleştirel realizmin diğer realist geleneklerle arasındaki farkı oluşturan husus da yapının nedensel etkililiğine yaptığı bu vurgudur (Lewis, 2000). Sosyal yapının daha önceki bireylerin eylemlerine tabi ve bağımlı olduğu fakat ortaya çıktıktan sonra sosyal eylem üzerinde nedensel bir etkisinin olduğu iddiası, eleştirel realizmin en temel nedensellik tezidir. Bu bağlamda Harré'nin (1974) kural ve planların öncelikle failler tarafından icat ve inşa edildiklerine, akabinde güç-lü tikele dönüştüklerine ilişkin argümanları onun eleştirel realist perspektifinin tezahürleridir.

Nedensellik meselesi ve nedenselliğin sosyal eylemi yorumlarken neye atfedileceği hususu Harré'nin sonraki çalışmalarının da en önemli bileşenlerinden birisi olmuştur. Ayrıca Harré'nin düşünsel değişimlerinin izlerini bu tartışmalar ve bu tartışmaların temel kavramları etrafında görmek mümkündür. Zira Harré'nin düşünse sisteminde etkin nedenin kime atfedileceği, bununla irtibatlı olarak güç-lü tikelin kim/ne olduğu, rol ve kuralların mahiyetinin ne olduğu gibi sorular etrafında teşekkül eden kavramsal, kuramsal ve metodolojik bir dönüşüm görülmektedir. Özellikle ikinci bilişsel devrim olarak isimlendirdiği süreçle birlikte söz konusu kavramların anlamında ve içeriğinde kayda değer değişimler olmuştur.

Nedensellik problemi yukarıda bahsi geçen tartışmaların ve faillik probleminin merkezinde yer almaktadır. Zira, sosyal eylemi anlamaya ve bir teori oluşturmaya matuf bir gayret aynı zamanda failliğin konumunu tayin etmekle de yükümlüdür. Dolayısıyla insanın failliğini anlamlandırma ve konumlandırma hususuyla ilişkin olarak Harré'nin nedenselliği nasıl yorumladığı ve kavramsallaştırdığının incelenmesi elzem görünmektedir.

3.2.2 Nedensellik (Causality) Tartışmaları ve Faillik

Harré düşüncesinde faillik tartışmalarına zemin teşkil eden bir diğer teorik mecra nedensellik kavramı etrafında oluşmuştur. Nedensellik özgür irade, insanın imkânı, potansiyelleri ve failliği meselelerine zemin teşkil edecek şekilde felsefede, sosyal yapının ve failin karşılıklı ilişkisinin mahiyetini ele alırken de sosyal teoride geniş bir tartışma alanına sahiptir. Sosyal psikolojide ise sosyal eylemin anlaşılmasında etkin oluşu atfedebileceğimiz mercinin neresi olacağı problemi etrafında ortaya çıkan bir dizi soruda karşımıza çıkar.

Bu problem etrafında nedensellik meselesinin onun fikrî serüveni ve değişen yönelimlerinin en belirgin hâliyle görüldüğü bir mecra olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda Harré, ilk olarak doğada olduğu gibi sosyal hayatın da zorunlu bir nedensellik barındırdığını vurgular. Bu esasa dayanarak ilk dönem çalışmalarında eleştirel realist pozisyonuyla örtüşecek biçimde nedensel güçleri ile etkin neden/fail olarak insanı öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte kural, plan ve rollerden ibaret olduğunu düşündüğü yapıya da etkin nedensellik atfetmektedir. Bu perspektifini 1990'ların başında eleştirip dilin güç-lü tikel ve etkin neden olarak kabul edildiği yeni bir aşamaya geçmiştir. 1990'ların ortalarından itibaren ise tekrar etkin neden/güç-lü tikel olarak insana (human being) ve kişiye (person) işaret etmiştir. Dil ise failin bir gücü olarak kabul edilmiştir (Harré, 1997, 1998). Failliğin ya da etkin nedenselliğin kime atfedileceğine ilişkin bu son değişim, Harré düşüncesinin en muğlak ve çelişkili noktalarından birisi olarak kabul edilmektedir. Bu durum onun söylem temelli faillik anlayışı incelenirken detaylı bir şekilde tartışılacaktır.

Nihai olarak Harré, bir yandan eleştirel realist geleneği karşısına alarak sosyal hayatta asli failin kim olduğu tartışmasına girerken bir yandan da bu tartışmayı besleyecek şekilde analitik felsefe geleneğini dilin icra ediciliğine atıf yaparak tartışmaya dâhil etmiştir. Böylece sosyal psikoloji için bir sentez oluşturmaya çalışmıştır. Harré'nin nedensellik ve faillik meselesine dair fikirlerindeki bahsedilen dönüşümlere rağmen her dönemde değişmeyen en önemli husus Hume'un nedensellik yaklaşımının eleştirisi olmuştur. Bu süreçteki ana gaye Humecu nedensellik yaklaşımını aşarak

sosyal bilimler için yeni bir nedensellik çerçevesi oluşturmak ve yeni bir faillik yaklaşımı sunmaktır.

3.2.2.1 Harré'nin Humecu Nedensellik Yaklaşımına Yönelik Eleştirileri

Harré'nin *Sosyal Davranışın Açıklanması*'ndan başlamak üzere ana akım sosyal bilimlere ve daha özelde sosyal psikolojiye yönelttiği eleştirilerin odağında David Hume'un nedensellik yaklaşımı vardır. Harré, *Sosyal Davranışın Açıklanması*'nda eski paradigma olarak ifade ettiği, sosyal bilimlere ve sosyal psikolojiye temel niteliklerini katan pozitivist paradigmanın temelinde Hume'un nedensellik teorisinin tezahürlerinin yer aldığını ifade eder. Dolayısıyla hem *Sosyal Davranışın Açıklanması*'nda hem de 1975'te H. Madden ile yayımladığı *Nedensel Güçler* isimli çalışmalarında Humecu nedenselliğin aşılp yerine yeni bir teorik yapı inşa etme amacı güdülmüştür. Humecu nedensellik eleştirisi Harré'nin insan doğasının ve sosyal davranışın açıklanmasına yönelik çalışmalarının neredeyse tamamında merkezî bir konumu haizdir.

Hume'un nedensellik bağlamındaki temel görüşü iki olay arasındaki ilişkinin zorunlu bir nedensellik doğurmadığı şeklinde özetlenebilir. İki nesne ya da olay arasında bizce nedensel ilişkiyi var eden şey temelde kişinin tecrübesine dayanmaktadır. Zira nedensel ilişkilerin apriori olarak bilinmesinin imkânı yoktur. Ancak tecrübenin bizatihi nedenselliği doğurması da mümkün değildir. Hume bu ilişkiyi açıklamak için bazı aracı kavramlar ve ilkeler kullanmaktadır. Buna göre, aralarında nedensel ilişki olduğunu varsaydığımız iki olay arasındaki bu ilişkiyi ortaya çıkaran temel dinamiklerden birisi bu olayların/şeylerin sürekli ve düzenli olarak birlikte olduklarını (constant and regular conjunction) tecrübe etmemizdir. İki nesne/olay arasındaki sürekli birlikteliğin tecrübe edilmesi tecrübe eden kişide bu iki durum arasında nedensel ilişki olduğuna yönelik zihinsel bir alışkanlık oluşturur. Alışkanlık ise iki olay arasında zorunlu bağlantı olduğuna dair bir öngörü/tahmin gücü oluşmasını mümkün kılar (Hume, 2019, s. 74-76). Buradaki zorunlu bağlantı salt akli/soyut bir bağlantı olmaktan ziyade, duyuşal izlenimler neticesinde elde edilen tecrübeden

hareketle ortaya çıkan, tecrübe olmaksızın kurulamayan bir bağlantıdır (Hume, 2019, s. 61). Nihai olarak Hume'un *nedenselliğe dair düzenlilik teorisi* (regularity theory of causation), nedensellik konusunda olaylar arasında sürekli birliktelikleri/bitişiklikleri esas almakta ve doğadaki fiziki kanunların bu birliktelikten başka bir şey olmadığını ileri sürmektedir.

Söz konusu tasavvur modern sosyal bilimlerin ampirik ve deneysel karakterini önemli ölçüde belirlemiştir. Bu tasavvur, psikolojide davranışçılık, deneyselcilik ve bunların metodolojik yansıması olarak (inceleme konusu olaylar arasında nedensel yasalar kurmak üzere ihdas edilen ve kullanılan) istatistiksel yöntemin ana karakterini oluşturmuştur (Cartwright, 1998). Zira değişkenler arasındaki ya da uyaran tepki arasındaki korelasyonları keşfetmeye yönelik bilimsel çabada söz konusu korelasyonlar -zayıf da olsa- nedensel yasalar olarak kabul edilirler (Harré ve Secord, 1972, s. 27, 125). Dolayısıyla bu bakış açısı nedenselliğin korelasyonel ilişki ve birliktelikten ibaret yorumlandığı Humecu görüşe denk gelmektedir.

Harré'nin de mensubu olduğu realist gelenek, Humecu nedensellik yaklaşımının özellikle iki hususta mahzurlu olduğunu ileri sürer. İlk olarak Humecu yaklaşımın ileri sürdüğü şekilde bir düzenlilik fikri doğada ve sosyal hayatta oldukça nadirdir. Bu sistematik düzenliliği belki Güneş Sistemi gibi kapalı sistemlerde müşahade etmek mümkün olabilse de doğada ve toplumda bu şekilde sistematik ve sürekli bir düzenlilik bulmak mümkün değildir. İkinci olarak da realist gelenek Humecu nedensellik yaklaşımının betimleme ve açıklamayı birbirine karıştırdığını ileri sürmektedir. Zira nedenselliği yalnızca gözlemlenebilir düzenli birliktelikler üzerinden tasavvur etmek incelenen fenomenlerin/olguların yalnızca betimsel yönlerini esas almak anlamına gelmektedir. Ancak, nedensel bir araştırmanın gözlenen süreçlerin arkasındaki mekanizmaları da *açıklamaya* matuf olmasının gerekliliği onlara göre Humecu nedenselliğin ötesinde bir nedensel açıklama biçimini gerektirmektedir (Baert, 2017).

Bahsi geçen eleştirilerle bağlantılı olarak Harré'nin psikolojide eski paradigmaya yönelttiği en önemli eleştiri, eski paradigmanın ve yöntemsel uzantılarının Humecu karakterinin, insanın sosyal dünyanın aktif bir icra edicisi olduğu fikrini engellediğidir (Harré ve Secord, 1972). Benzer şekilde Varela, (1999, s. 390) Harré ve Bhaskar'ın

muhtelif çalışmalarında Humecu ampirizmin *amelî/pratik* (agentive) nedenselliği maddi dünyadan (natural world) tasfiye ettiği yönünde eleştirdiğini göstermektedir. Aynı zamanda Harré ve Madden, (1975) olaylar arasında nedensel ilişki olduğunu vurgulayan bir iddianın ampirik içeriğinin tecrübe edilen neden, tecrübe edilen sonuç ve bunların *bir aradalığından/birlikte görünümünden* (co-appearance) daha fazla bir şey olması gerektiğini vurgulamışlardır. Onlara göre burada eksik kalan en önemli bileşen ise aktif bir faillik perspektifidir.

Harré, Humecu nedensellik yaklaşımının bahsedilen kısıtlarını aşmak ve nedensel açıklamada faile daha fazla yer açmak amacıyla yeni bir nedensellik kuramı geliştirmiştir.

3.2.2.2 Harré'nin Nedensel Güçler (Causal Powers) Teorisi Bağlamında İnsanın Failliği

Rom Harré'nin E. H. Madden ile kaleme aldığı *Nedensel Güçler: Bir Doğal Zorunluluk Teorisi* çalışması *Sosyal Davranışın Açıklanması*'nda (1972) ortaya koyduğu realist bilim felsefesinin daha sistematik ve bütüncül bir versiyonunu içerir. Nedensel güçler teorisi eleştirel realizmin kurucu isimlerinden Roy Bhaskar başta olmak üzere eleştirel realizm geleneğindeki nedensellik meselesi etrafında ortaya çıkan tartışmalara ve kuramlara önemli ölçüde tesir etmiş ve yön vermiştir.

Nedensel güçler teorisine göre nedensellik, güç-lü tikellerin sahip oldukları *içkin doğaları* (intrinsic nature) ve *etkinleştirici/sağlayıcı koşullar* (enabling conditions) sayesinde etki ettikleri durum ya da nesne üzerinde değişiklik yapmalarıdır. Bu tanımda geçen kavramların her biri, hem nedensel güçler teorisinin mahiyetinin anlaşılması hem de Harré'nin çalışmalarının genelindeki insanın mahiyetine ve insanın sosyal yapıyla olan irtibatına dair ortaya koyduğu fikirleri anlamak açısından önem arz etmektedir. Güç-lü tikeller, doğaları gereği etki ettikleri nesne ya da durumlar üzerinde zaruri bir etki yaratır; maddi dünyada bir değişim meydana getirir. Etkinleştirici koşul ise bir *güç-lü tikelin temel doğasına ya da yapısına* (essential nature or constitution of the powerful particular) karşılık gelmektedir (Harré ve Madden, 1975, s.107).

Nedensel zorunluluk (causal necessity) teorisinin bir diğer önemli kavramıdır. Nedensel güçler teorisine göre bir güç-lü tikel ile onun etki ettiği olay, nesne vs. arasında nedensel bir zorunluluk (causal necessity) vardır. Harré ve Madden (1975) bu durumu “*bir tekilin doğası ile güçleri, kapasiteleri ve eğilimleri arasında nedensel bir zorunluluk vardır*” şeklinde ifade ederler. Söz gelimi yazarlara göre ateşin yakması ya da suyun 100 derecede gerekli basınç şartları altında kaynaması bizim tecrübemiz dışında bir güç-lü tikel olan ateşin içsel doğası sayesinde yakma eylemini icra etmesinden kaynaklanmaktadır.

Harré’nin bahsi geçen kavramsal çerçevesinde nedensellik her zaman bir şeyi üreten ve oluşturan tekileri ihtiva eder. Nedenselliğin ortaya çıkmasında herhangi bir eylemi sebep (cause) yapan şey güç-lü tikellerdir. Bu nedenle Harré dünyayı güç-lü tikellerin etkileşim hâlindeki sistemi olarak tasavvur eder (Harré ve Madden, 1975, s. 7). Bu yaklaşımı konumuz bağlamında yapı-fail meselesine uyguladığımızda yapı güç-lü tikeller olarak failerin eylemlerine bağlıdır. Harré’nin düşüncesinde güç-lü tikelin karşılığı dönem dönem değişse de yapının nedensel olarak etkin oluşundan söz edilemez. Yapı her hâlükârda anlamını da içeriğini de güç-lü tikellerin eylemlerinden elde eder.

Güç-lü tikellerin bu öngörülemeyen fakat gizemli de olmayan güçleri neden ve sonuçları birbirine bağlayan ontolojik bağdır ve nedensel ifadelerin kavramsal gerekliliklerini yansıtır (Harré ve Madden, 1975, s. 11). Bu bakış açısına göre nedensel güç bizatihi kendisinde bir varlığa sahip bir kuvvet ya da güç (force and power) değildir. Aksine, nedensel güç *işleyiş halindeki nesnelere/şeylere* (forceful objects at work) karşılık gelir. Dolayısıyla nedensel güçler teorisine göre kendinden menkul bir nedensellik ya da bu nedenselliğe sahip şey yoktur; nedensel olarak aktif şeyler vardır (Harré ve Madden, 1975). Bu ayrım herhangi bir durumda bir nedenselliğin ortaya çıkması için aktif, güç-lü tikellerin zarureti oraya koymakta ve Harré’nin Humecu nedensellik eleştirisi bağlamındaki en önemli hususlardan birine karşılık gelmektedir. Zira nedenselliğin oluşması için iki olayın ya da nesnenin sürekli birlikteliğini tecrübe etmek değil, bizatihi etki ettiği nesne ya da durum üzerinde doğal ve zorunlu bir etki

oluşturmak suretiyle maddi dünyada değişim meydana getirecek bir güç-lü tikele ihtiyaç vardır.

Nedenselliği ortaya çıkaran en önemli faktör olarak güç-lü tikellere yapılan vurgu nedensel güçler teorisinin Aristotelesçi nedensellik şemasının, özellikle de fail neden (efficient cause) kavramsallaştırmasının ayrıntılandırılmış bir versiyonu olarak değerlendirilmektedir²⁷ (Harré ve Madden 1975, 57; Kaidesoja, 2007, s. 81; Lewis 2000, 257–258). Buna göre Harré'nin güç-lü tikeller olarak atıf yaptığı varlıklar Aristotelesçi fail neden ile eşdeğer bir anlamda kullanılmaktadır. Zira Lewis'in de (2000, s. 257) belirttiği gibi nedensel güçler teorisine göre bir varlığın nedensel güce sahip olduğunu ancak o varlık bir eylemin kaynağı olduğunda söyleyebiliriz. Dolayısıyla nedensel gücün taşıyıcısı olmak için ilgili varlığın bir değişimi başlatabilmesi ve ortaya çıkan eylemin ameli/pratik (agentic) olarak kaynağı olması gerekir. Bu da ilgili varlığın Aristotelesçi anlamda fail neden olması, nedensel güçler teorisi bağlamında da güç-lü tikel olması anlamına gelmektedir.

Harré, söz konusu Aristotelesçi nedensellik şemasını son dönem çalışmalarına kadar bir açıklama çerçevesi olarak kullanmıştır. Bu bağlamda ilgili çerçevenin kapsamının daha da genişletilebileceğini ifade eden Moghaddam ve Harré, (2016, s. 37) Aristotelesçi nedensellik şemasının herhangi bir değişim mekanizmasının sadece maddi bileşenlerini ve biçimsel yapısını analiz etmek için değil, sosyal ve psikolojik fenomenlerin ve süreçlere bütüncül bir açıklama getirmek için de kullanılabileceğini ifade eder. Böylece, bu şemadan hareketle kendi zamanımız ve problemlerimiz için yeni açıklama yolları oluşturulabileceğini ileri sürer.²⁸

Harré'nin nedensellik meselesi etrafındaki çalışmalarını bahsedilen yeni alan ve problemlere yeni açıklama biçimleri getirmeye çalışmak olduğunu söylemek mümkündür. Bunların başında da insanın sosyal eylemlerinin anlamlandırılarak toplum içinde konumlandırılması gelmektedir. *Sosyal Davranışın Açıklanması*'ndan

²⁷ Aristotelesçi nedensellik şemasında maddi neden (material cause) bir şeyin neden yapıldığına, fail neden (efficient cause) kim tarafından yapıldığına, gâyi neden (final cause) hangi gerekçe ile/niye yapıldığına ve biçimsel neden (formal cause) ilgili şeyi o şey yapanın ne olduğuna karşılık gelmektedir.

²⁸ Harré (2016) özellikle Bhaskar ile sosyal yapının nedensel olarak etkinliğine/etken oluşuna dair yürüttüğü tartışmada Aristotelesçi nedensellik şemasını toplumsal yapı-birey ilişkisini anlamada bir kavramsal çerçeve olarak güncelleyerek sunmaktadır.

(1972) itibaren 1980'li yılların ortalarına kadarki süreçte söz konusu çabanın (eleştirel) realist bir perspektifle gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu süreçte her ne kadar insan antropomorfik insan modeli çerçevesinde muhtelif güçlere sahip olarak tasavvur edilse de sosyal eylemin açıklanması, eylemin arkasında yatan çeşitli yapısal unsurlara (kurallar, roller, planlar) tabi kılınmıştır. Çünkü söz konusu yapısal unsurlar, Harré (1974) tarafından güç-lü tikeller olarak sosyal gerçekliğin birincil üretici aktörü şeklinde kabul edilmiştir.

Harré'nin nedensellik meselesine dair argümanlarındaki en temel değişiklik bahsi geçen yapısal unsurlara yönelik atfin ortadan kalkmasıyla olmuştur. Buna göre kurallar, roller gibi unsurların artık sosyal eylemin anlaşılmasında *üretken/üretici* (generative) bir rolü kalmamıştır. Bu noktada artık sosyal gerçekliğin ve psikolojik fenomenlerin üretiminde çeşitli kabiliyetlerini icra eden kişiler güç-lü tikeller olarak kabul edilmiştir (Harré, 1998).

Harré, muhtelif çalışmalarında insanın bu yeni anlam dünyasındaki konumunu etkin fail (efficacious agent) (Harré, 2001a) ya da nedensel fail (causal agent) kavramlarıyla ifade etmiştir (Harré ve Tisaw, 2005). Böylece kurallar ya da diğer yapısal unsurların etkin oluşları ortadan kaldırılmış, bunlar insanların kamusal ya da bireysel eylemlerini yönetirken kullandıkları aletler (tools) olarak değerlendirilmiştir. Bu durum sosyal hayattaki eylemlerin kaynağını kurallara mı yoksa bu kuralları kullananlara mı atfedileceği sorusuyla da yakından alakalıdır. Harré, (2001a, s. 47) kurallar nedensel olarak etkin bir şekilde düşünülseydi, onları feshetmenin ya da reddetmenin mümkün olmayacağını, bunu yapmak için de yeni bir kuralın bu güce sahip olması gerekeceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde kuralların nedensel olarak etkin oldukları durumda başka bir kurala tabi olunmadıkça insanların bir kuralı takip edip etmemeye dair kendi kararlarının olamayacağını vurgulamıştır. Dolayısıyla ona göre sadece kuralların nedensel etkililiği üzerine bir psikoloji inşa etmenin imkânı yoktur.

Söz konusu argümanlar *Sosyal Davranışın Açıklanması*'nda belli güçlerle donanmasına rağmen sosyal kurallar ve düzenlerin nedensel etkililiğine tabi olarak tasavvur edilen insan anlayışında yeni bir dönüşüm anlamına gelmektedir. Zira antropomorfik insan modelinde sahip olduğu muhtelif güçlerin aracılık etmesiyle

kural, plan ve rollerin belirleyiciliğinde failliğini icra eden insan, bu yeni durumda bizzat aktif bir icra edici olarak kabul edilmiştir. İnsanın bu özelliğini nasıl kazandığı ve icra ettiği sorusunun cevabı dile ve konuşmaya atıfla cevaplandırılmaktadır. Bu durum bizi Harré'nin *ikinci bilişsel devrim* ya da *söylemsel dönüş* olarak kavramlaştırdığı sürece götürmektedir. Her ne kadar Harré'nin ilk dönem çalışmalarında, özellikle *Sosyal Davranışın Açıklanması*'nda, dile insanın sahip olduğu bir güç olarak atıf yapılsa da söz konusu yeni dönemdeki atıf daha radikal bir mahiyet arz etmektedir. Zira Harré dili artık yalnızca kural ve düzenlerin dolayımlayıcısı olan bir unsur olarak değil, bizatihi gerçekliği inşa edici rolüne vurgu yaparak sosyal inşacı ve söylem odaklı bir perspektif ortaya koymuştur. Her ne kadar bazı araştırmacılar (Baert, 2017, s. 127) Harré'nin *Sosyal Davranışın Açıklanması* başta olmak üzere erken dönem çalışmalarında realist felsefi görüşleri Wittgensteinci bir sosyal psikolojiyle birleştirmeye çalıştığını ileri sürseler de bu girişimin tam olarak dillendirilmesi ve sistematik bir forma büründürülmesi onun sosyal inşacılığı mutlak manada benimsediği dönemde olmuştur. Bu dönem ayrıca onun eleştirel realizmle arasına ciddi bir mesafe koymasına sebep olmuştur.²⁹ Harré, söz konusu tercihi ile sadece eleştirel realizmin ilk kuşağıyla ayrılmamış, Analitik felsefeyi ve bunun bir uzantısı olarak sosyal inşacılığı benimseyerek sosyal teorisinin en önemli problemlerinden birisi olan sosyal gerçekliğin oluşmasında ve sosyal eylemin açıklanmasında yapı-fail tartışmalarına müdahil olmuştur. Eleştirel realistler ve büyük oranda Harré'nin temsil ettiği sosyal inşacı gelenek arasındaki bahsi geçen tartışmayı ele almadan önce, Harré'nin dil-konuşma merkezli faillik tasavvurunun mahiyetini ortaya koymak meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

²⁹ Harré sosyal inşacılığı benimsediği süreçte ilk dönemki eleştirel realist bakış açısından vazgeçse de mutlak manada realizm karşıtı bir pozisyonu olmamıştır. Bu tavrını, ilgili bölümde ele alınacağı üzere, özellikle psikolojiyi bilim olarak kavramsallaştırdığı ve zihni söylemsel psikolojiyi esas alarak yöneldiği çalışmalarda görmek mümkündür. Aynı zamanda sosyal yapının nedenselliği mevzu olduğunda da Harré'nin söz konusu tavrı daha da açığa çıkmaktadır.

3.2.3 Yeni Paradigma Arayışının İkinci Dönemi: İkinci Bilişsel Devrim/Söylemsel Psikoloji

Harré'nin 1970'li yıllardan itibaren “eski paradigma”ya yönelik eleştirilerinin ve yeni paradigma tasavvurunun son merhalesini sosyal inşacılığı esas olarak odaklandığı söylemsel psikoloji çalışmaları oluşturur. İkinci bilişsel devrim olarak tarif edilen bu süreçte insanın anlamlandırılması ve sosyal hayatın oluşumu gündelik dilin icra edici niteliklerine dayandırılmıştır (Harré, 1998, Harré ve Gillett, 1994).

1960'larda Bruner ve Miller'in öncülük ettiği birinci bilişsel devrim her ne kadar pozitivist bilim anlayışını aşmak suretiyle yeni paradigmaya geçişin önemli bir merhalesini temsil etse de kartezyen ve natüralist doğaları nedeniyle indirgemecilikten kurtulamamıştır (Harré ve Gillett, 1994). İkinci bilişsel devrim kavramlaştırması sosyal bilimleri ve özellikle psikolojiyi söz konusu indirgemecilikten kurtarmak ve insan eylemini açıklarken bilişsel mekanizmalara yapılan özcü atfın tasfiyesine yönelik bir çabayı içermektedir. Harré söz konusu dönüşüm çabasını çalışmalarının çoğunda söylemsel dönüş olarak ifade etmiştir.

Bahsi geçen yeni yönelimin dayandığı sosyal inşacılık Berger ve Luckman (1966) tarafından yeni bir bilgi sosyolojisi denemesi olarak ihdas edilmiş, sosyal bilimlerin pek çok alanında etkili olmuştur. Harré'nin ve Kenneth Gergen'in psikolojide 1980'lerden itibaren geliştirdikleri sosyal inşacılık ise bir bilgi sosyolojisi denemesi olmaktan ziyade dünyanın niteliklerinin/hususiyetlerinin nasıl bilinebileceğine yönelik epistemolojik bir çaba olarak değerlendirilmektedir (Stam, 2014, s. 761). Sosyal inşacılığı bu şekilde tasavvir etmek dilin ve konuşmanın esas alındığı metodolojik açılımları da beraberinde getirmiştir.

Harré ve Gillett (1994, s. 27) ikinci bilişsel devrimin temel prensiplerini şu şekilde tasvir etmişlerdir:

Pek çok psikolojik fenomen özel ya da kamusal olabilen söylemin özellikleri ya da nitelikleri olarak yorumlanmalıdır. Bu söylem, kamusal olduğunda davranış, özel olduğunda düşünce olarak yorumlanır.

Sembol sistemlerinin düşünceyi oluşturan bireysel ve kamusal kullanımları insanî ortamın/çevrenin temel özelliği olan söylemsel süreçlerden kaynaklanmaktadır.

Söylemdeki duygular, kararlar, tutumlar gibi psikolojik fenomenler aktörlerin kabiliyetlerine, topluluktaki göreceli ahlaki duruşlarına ve ortaya çıkan olay örgülerine(storyline) bağlıdır.

Yazarlar psikolojik fenomenlerin tanımlanmasına ilişkin olarak gündelik dile öncelik verilmesini de ikinci bilişsel devrimin en önemli prensiplerinden birisi olarak ileri sürerler. Böylece biliş başta olmak üzere daha önce bir töze karşılık gelecek şekilde yorumlanan fenomenlerin soyut temsilleri üzerinden anlaşılması yerine gündelik dil vasıtasıyla anlaşılıp ortaya konulduğunu ifade etmişlerdir. Harré'nin gündelik dile bu şekilde hayati bir önem atfetmesinde Rossi'nin (2013) analitik felsefenin ikinci kuşağı olarak isimlendirildiği, Oxford ekolü olarak da bilinen ve dilin pragmatik tarafını esas alan felsefeciler kuşağının, özellikle John Austin'in etkisinin olduğu aşikârdır. Analitik felsefenin ikinci kuşağının gündelik dile olan bu ilgisinin oluşumunda bazı hususlar belirleyici olmuştur. İlk olarak ona göre gündelik dil teknik dil, yani özel terim üretme faaliyetlerinin ve onları açıklayan araştırmaların kuramsal temelinde yer almaktadır. İkinci olarak yazar gündelik dilin bir topluluğun her türden deneyimini yansıttığını, böylece onun sayesinde dünya hakkında bir şeyler öğrenebileceğimizi ifade eder. Ve nihai olarak gündelik dil, pragmatik veçhesi sayesinde bir şeyler gerçekleştirdiğimiz vazgeçilmez bir araçtır (Rossi (2001, s. 63-64). Gündelik dilin bahsedilen imkânları "sıradan insan eylemleri"nin anlamlandırılması ve yorumlanması için de psikoloji araştırmacılarına önemli bir kapı aralamıştır. Dolayısıyla Harré'nin gündelik dil vurgusunun bu imkânlardan mülhem bir mahiyet arz ettiğini söylemek mümkündür.

Harré'nin burada gündelik dili konumlandırmasıyla 1970'lerdeki gündelik dile yönelik ilk dönem yaklaşımı arasında mahiyet itibarıyla önemli farklılık vardır. İlk dönem çalışmalarında gündelik dil, kişilerin bakış açılarının ortaya çıkması için bir aracı konumundayken, ikinci bilişsel dönüşle birlikte artık bizatihi gerçekliğin icra edicisi olarak anlamlandırılmaktadır. Böylece konuşma artık sosyal etkileşimin diğer karmaşık formlarını çalışmak için bir model olarak kabul edilmektedir (Harré, 1992). Konuşmaya sağlanan bu öncelik, kamusal olarak ifade edilen ya da kendisi hakkında konuşulan, psikolojiyle alakalı herhangi bir fenomenin inşacı yöntemlerle araştırılmasına elverişli hale gelmesi demektir (Scott ve Stam, 1996, s. 347).

Harré yeni paradigma projesinin en güncel aşamasına tekabül eden söylemsel dönüş/ikinci bilişsel devrim tartışmalarıyla birlikte ilk dönem çalışmalarındaki kavram ve metodolojileri de güncellemiştir. Buna göre etojenik kavramı ve yöntemini kullanmayı bırakmıştır. Ayrıca Harré, 1970'lerdeki realist perspektifinin bir tezahürü olarak kullandığı insan gücü (human power), insan doğası gibi kavramlar yerine konuşma, söylem, gramer, anlatı gibi kavramları ihdas etmiştir (Kaidesoja, 2007, s. 73). Ancak, nedensel güçler teorisinde icat ettiği güç-lü tikeller gibi bazı temel kavramları içeriklerini değiştirmek suretiyle kullanmaya devam etmiştir. Böylece teorik ve metodolojik olarak yeniden kurguladığı düşünce sisteminde insanın failliği de bu doğrultuda yeniden kurgulanmıştır.

3.2.3.1 Söylemsel Psikoloji, Konuşma ve Yeni Faillik Çerçevesi

Harré, söylemsel psikolojiyi yorumlarken ve konumlandırırken onu doğrudan Wittgenstein ile irtibatlandırmaktadır. Buna göre söylemsel psikolojiye kuramsal ve metodolojik olarak öncülük eden Wittgensteinci üç temel önermenin olduğunu ifade eder: Öncelikle dil başta olmak üzere bütün semboller zorunlu olarak sosyaldır (özel dil argümanı). İkinci olarak psikolojik araştırmaları tasarlamak için zihin-beden ikiliğini terk edip bunun yerine özel-kamusal, bireysel-sosyal gibi alternatifler geliştirmek gerekir. Son olarak yapay anlamlar icat etmek yerine niyet, hatırlama, üzüntü gibi anahtar terimlerin anlamlarının bağlamsal bağımlılığını hesaba katmamız gerekir (aile benzerlikleri-family resemblance argümanı) (Harré, 2012b, s. 318).

Bahsi geçen Wittgensteinci argümanlar söylemsel psikolojinin uzlaşımsal, bağlamsal, dil ve konuşma esaslı faraziyelerinin temelini oluşturur. Bu bağlamda Harré söz konusu teorik çerçeveyi esas alarak 1980'lerin ortalarından itibaren yürüttüğü çalışmalarda dil ve konuşmanın sosyal dünyanın anlaşılmasındaki ve daha da önemlisi üretilmesindeki rolünü vurgulamıştır. Ayrıca burada dikkat çeken en önemli hususların başında dilin ve konuşmanın dışsal gerçekliğin elde edilmesinde bir aracı veya zihinde ya da beyinde olup biten süreçlerin temsili olarak değil, psikolojik fenomenlerin bizzat üreticisi olarak kabul edilmesi gelmektedir (Harré, 1992). Konuşmanın gerçekliği *icra ediciliğine* (performativity) ve gerçekliğin

üretilmesindeki rolüne ilişkin tasavvur Harré'nin "analitik felsefenin ikinci kuşağı"yla, özellikle de John Austin'in söz edimleri teorisiyle olan ilişkisinin de temelini oluşturur.

Harré konuşmaya yüklediği anlamı genişleterek muhtelif çalışmalarında konuşmayı daha geniş bir anlama gelecek şekilde kullanır. Ona göre (1984, s. 65) konuşma sadece söz alışverişi değil, kamusal gösterge sistemlerinin (public semiotic system) kullanımı ile ortaya çıkan etkileşim akışıdır. Bu yönüyle konuşmayı bütün sembolik etkileşim biçimleri için kuşatıcı bir kavram olarak değerlendirmiş, dolayısıyla sosyal eylemin dilsel olmayan taraflarının da açıklanması ve analiz edilmesi için verimli bir model olarak kabul etmiştir (Harré, 1992; 1997, s. 184).

Harré konuşmaya ilişkin bu söylemsel perspektif vasıtasıyla 1970'lerden itibaren sosyal bilimlerde ve özellikle sosyal psikolojide ihdas etmeye çalıştığı yeni paradigmanın da en yetkin formunu oluşturmuştur. Burada konuşmaya yüklenen anlamla birlikte kural ve rol gibi daha önce güç-lü tikel olarak nedensel faillik atfedilen unsurların konumları da yeniden tarif edilmiştir. Harré (1990a) özellikle Wittgenstein'a tekrar geri döndüğünde aslında önceki çalışmalarında kurallara yüklediği anlamın oldukça sabit ve sınırlandırıcı olduğunu fark ettiğini ifade eder. Dolayısıyla ona göre kurallar güç-lü tikel kavramına yüklediği dinamik, değişimi ve dönüşümü tetikleyici özelliklere sahip değildir. Bu durumda kuralların nasıl konumlandırılacağı ve sosyal gerçekliğin inşasında neyin güç-lü tikel olarak kabul edileceği sorusu tekrar gündeme gelir. Ona göre kurallara artık nedensel bir güç isnat edilemez. Kurallar birinin ne yapacağını tayin etmekten ziyade yapılan şeyin doğru olup olmadığını ya da insanlara gündelik hayatın rutinlerinin öğretilmesini sağlar. Bu yönüyle kurallar etkin nedenler değil biçimsel nedenlerdir (formal causes) (Harré, 1990b, s. 203).

Söz konusu yeni modelde artık kural ve rollerin yerine inşa edici, dinamik, akışkan ve uzlaşımsallığıyla konuşma ön plana gelmiştir. Bu sadece metodolojik bir yer değiştirme değil psikolojinin insan tasavvuruna, ontolojik tercihlerine yönelik daha temelden bir dönüşüm teklifidir. Harré (1990a, s. 352) bu bağlamda konuşmanın esasında birincil insan gerçekliği olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda insanların

dünyalarını şekillendiren *güç-lü şeyler* (potent things) insanlar değil, onların söz edimleridir. Bu yeni kurguda insanlar artık *ikincil inşalardır* (secondary constructions). Harré antropomorfik insan modelinde öne çıkardıkları insan anlayışının özü itibarıyla insanın merkezde olduğu klasik metafiziğe dayandığını ifade ederek bu tasavvurdan vazgeçmek gerektiğini ifade etmiştir.³⁰

Bu ifadelerin Harré'nin konuşmanın ve insanın mahiyeti hususundaki en açıklayıcı ve 'radikal' görüşlerini temsil ettiğini söylemek mümkündür. Zira konuşmaya kişi karşısında ontolojik olarak bir üstünlük tahsis edilmiş, kişi ise konuşmanın, bir anlamda sadece taşıyıcısı/mekânı olarak ikincilleştirilmiştir. Konuşmaya ontolojik üstünlük verilmesi, onun birincil insan gerçekliği olması ise onun güç-lü şeyler olarak tarif edilmesi şeklinde izah edilmiştir. Bu tabir Harré'nin güç-lü tikeller kavramıyla aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Dolayısıyla konuşma, edimsel gücü sayesinde, bir değişimi başlatan, yaratan ve başlamış bir değişimi sürdüren bir varlık (entity) olarak kabul edilmiştir.

Harré, bahsi geçen bölümde genel bir taslak olarak ifade ettiği argümanlarını sonraki çalışmalarında daha sistematik şekilde geliştirmiştir. Bu bağlamda özellikle *Söylemsel Zihin* (Discursive Mind) çalışması yeni paradigmanın söylemsel aşamasının sistemleştirilmesi olarak kabul edilebilir. Söylemsel psikolojinin ontolojisi olarak tasvir ettiği bu çalışmada Newton'un mekanik dünyanın bileşenlerini tasnif ederken kullandığı şemayı model alarak söylem dünyasını tasvir etmek için Vygotskyci psikoloji ontolojisini kullanır (Harré ve Gillett, 1994, s. 29).

³⁰ Bahsi geçen radikal dönüşümün en önemli argümanlarını içeren bu metnin orijinal hâli Harré'nin iddialarının daha net bir şekilde görünmesini sağlayacaktır:

"We share the view that *ontologically the Conversation is the primary human reality. The potent 'things' in the human world are not people but the things they say, the component speech-acts of the conversations* that are the tesserae of the mosaic of human converse. *People are secondary constructions.* Their powers are both given to them and delimited by the range of speech-acts (and other potent social displays) available to them, not as unique individual people, but by virtue of their locations in this or that moral order or orders. *In our book of 1972 Secord and I were still thinking in terms of the traditional metaphysics, in which the ontology of human studies is grounded in human beings.*" (Metindeki vurgular bana aittir).

Tablo 4: Rom Harré'ye göre Newtoncu ve Söylemsel Ontolojilerin Mukayesesi

Ontoloji	Yerleşiklik Sistemleri (Locative systems)	Varlıklar (Entities)	İlişkiler (Relations)
Newtoncu	Uzam ve zaman	Şeyler ve durumlar	Nedensellik
Söylemsel	İnsanlar	Söz edimleri	Kurallar ve olay örgüleri

Tablo 4, Harré'nin bahsi geçen mukayeselerini göstermektedir. Buna göre söylemsel dünya, maddi dünya gibi *yerleşiklik sistemleri* (locative systems), varlıklar (entities) ve ilişki sistemlerinden oluşmaktadır. Bu tasnifte varlık kategorisi keşfedilmesi gereken noktalardan ziyade dünyanın karmaşıklığı içinde bilim insanlarının nerelere odaklanacağına, hangi noktaların onların dikkatlerini çekeceğine dair bir tercihtir. Yerleşiklik sistemleri ise ilgili ontolojinin incelediği varlıkların nerede yerleşik olduğuna karşılık gelir. Son olarak ilişki sistemleri ontolojinin temel varlıklarını bir dünya yaratırken birbirine bağlayan sistemdir.

Bu tasnif ve tarifi esas alarak söylemsel dünyanın kendisine yöneldiği ve her defasında yeni gerçekliklerin yaratılmasını sağlayan varlıklar söz edimleridir. Söz edimlerinin yerleşik olduğu, Harré'nin *mekânsal noktalar* gibi tarif ettiği ve temel varlıklar söylemsel dünyayı yaratırken onlara aracılık eden unsurlar da insanlardır. Harré, Vygotskyci ontolojide ilişki sisteminin de kural ve olay örgülerinden (storylines) oluştuğunu vurgular. Ancak o, daha önce de belirtildiği gibi kural ve rollerin durağan ve sabit içerimlerinin olması nedeniyle dünyanın daha dinamik dönüşümlerinin ve çoklu anlamlarının anlaşılmasına ve yorumlanmasına imkân tanımadığını ifade ederek yeni bir ilişki çerçevesi ihdas etmeye çalışmıştır (Harré ve Gillett, 1994, s.34).

Harré 1990'ların sonlarına kadar vurguladığı bu düşüncelerinde bu dönemde yeniden bir kavramsal değişim yaşamıştır. Burada görülen en bariz değişim onun daha önce dile ve söz edimlerine atfettiği güç-lü tikel niteliğini tekrar insana atfetmesidir (Harré, 1997; 1998). Harré'nin bu değişimi ilk etapta onun daha önce eleştirerek reddettiği ilk

dönem insan anlayışına geri döndüğü izlenimi vermektedir. Fakat Harré'nin çalışmalarında bu yeni geçişin neden yapıldığına dair gerekçelendirilmiş bir izah bulunmamaktadır. Bu bağlamda kişi aynı anda hem *ikincil inşa* hem de güç-lü tikel olarak kabul edilmiştir. Bu durum sadece bir belirsizlik değil aynı zamanda Kaidesoja'nın (2007) da ifade ettiği gibi nedensel güçler teorisinde fail için belirlenen kriterle bağlamında da problem teşkil etmektedir. Zira ikincil bir inşa ya da mekân (location) olarak tarif edilen insanın aynı anda bir değişim ve dönüşümü başlatacak niteliklere nasıl sahip olduğu hususu belirsiz kalmaktadır.

Harré'nin faillik hususunda konuşma ve kişi arasında belirsiz bir tavır takındığı görülse de onun sonraki çalışmaları konuşmanın, dilin ya da söz edimlerinin öncelendiğini göstermektedir. Özellikle konumlandırma teorisiyle (positioning theory) birlikte günlük hayatın dinamik işleyişi söz edimlerinin bir neticesi olarak öne çıkarılmıştır.

Harré, konumlandırma teorisi ile çizdiği bu yeni çerçeveye göre statik anlamı barındıran rol kavramı yerine daha dinamik ve sürekli bir anlam ihtiva eden *konum* kavramını, söylemsel etkileşimin yapısını anlamak için de kural kavramı yerine *anlatısal uzlaşım* (narrative convention) kavramını yerleştirmiştir. Harré anlatısal uzlaşımı kültürümüzdeki hikâyeleri anlatma biçimlerimizin bir ifadesi olarak tanımlar. Bu uzlaşımın konuşmamıza içkin olan gramer kuralları gibidir. Bu yönüyle konuşmayı bizzat ortaya çıkaran değil, konuşma başladıktan sonra ilgili bağlama uygun bir şekilde devam etmesini sağlayan izlekler olarak değerlendirilmektedir (Harré ve Gillett, 1994, s.34). Anlatısal uzlaşım kavramı bu yönüyle Harré'nin daha önceki çalışmalarında biçimsel neden olarak yorumladığı “kural”ları daha sistematik bir şekilde ifade etmek için ürettiği bir kavram olarak değerlendirilebilir.

Harré bu perspektifi sonraki çalışmalarında da devam ettirerek söylemsel psikolojiyi süreç metafiziği (process metaphysics) şeklinde isimlendirdiği kuramsal yapı içinde konumlandırmıştır (Harré, 2013, s. 141). Süreç metafiziği ifadesiyle psikolojik fenomenlerin ve sosyal hayatın dinamik, devingen ve akışkan niteliklerine vurgu yapan Harré, psikolojik fenomenlerin ve sosyal gerçekliğin de söz konusu niteliklere tabi olarak konuşma pratikleri/söylemsel aktiviteler ile inşa edildiğini

vurgulamaktadır. Bu bağlamda aynı zamanda benlik, kimlik ve faillik gibi insani hususiyetler de birer “süreç” olarak kabul edilmektedir.

Harré (2013) özellikle sosyal hayatın bahsedilen şekilde bir süreç olarak kurgulanmasının nasıl olup da insanların eylemlerinde bir kaosa yol açmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Ona göre böyle bir kaos ortamının oluşmasını engelleyen, kendisi de bir sürece tabi olan, en önemli mekanizma, kural ve uzlaşımlardan oluşan ortak bilgi müktesebatlarıdır (shared body of knowledge). Söz konusu uzlaşımsal alan, insanlar arasındaki hak, görev ve sorumlulukların söylemsel olarak dağıtılmasını da temin etmektedir. Bu noktada insanlar belli konuşmalarının edimsözleri (illocutionary force) sayesinde kendilerini ve muhataplarını bir dizi hak, görev ve sorumluluklar çerçevesinde konumlandırırlar.

Harré, konum ve konumlandırma kavramları etrafında oluşturduğu kavramsal çerçeveyi salt teorik bir yaklaşım biçimi olmaktan çıkarıp gündelik hayatın devingenliğini ve akışkanlığını anlamak için bir metodoloji olarak da ortaya koyar. Bu bağlamda konumlandırmayı *söylemsel failler olarak davranışlarımızı etkileyen ve açıklayan çeşitli ve değişmekte olan hak ve sorumluluklarımızı anlamak için* ihdas ettiğini vurgulamıştır (Harré ve Gillett, 1994, s.35). Bir metodoloji olarak konumlandırma teorisi de bahsedilen hak ve sorumlulukların anlatsal uzlaşımlar çerçevesinde nasıl dağıtıldığının ve bu esnada failliğin nasıl inşa edildiğinin araştırılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Harré ve Langenhove, 1997).

Bahsi geçen çerçevede konumlandırma kişilerin konuşma esnasında belli hak ve sorumlulukları üstlenerek uzlaşımsal bir niteliğe sahip ahlaki bir düzen (moral order) içinde gerçekleşmektedir. Bu yönüyle kişilerin üstlendikleri konumlar, içinde bulundukları söylemsel ve uzlaşımsal olarak inşa ettikleri yerel ahlaki manzaranın nitelikleri olarak yorumlanmaktadır (Harré, Moghaddam, Cairnie, Rothbart ve Sabat, 2009). Konumlandırma teorisi söz konusu çerçeveyi esas alarak sosyal bilimlerin, daha özelde ise psikolojinin, araştırma nesnesinin bu dinamik, söylemsel etkileşim ortamında ortaya çıkan anlamlar olduğunu iddia etmekte, psikolojinin birincil olarak bu anlamların çalışılması olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Harré vd., 2009, s. 7). Bahsedilen manaları ortaya çıkarmanın yolu da Harré'nin gündelik

hayatı inşa eden söylemsel pratikler/söz edimleri olarak kabul ettiği konumları ve konumlandırmaları incelemekten geçmektedir (Harré, 2012a, s. 205). Bu bağlamda konumlandırma teorisini hem teorik hem de metodolojik bir dayanak olarak kullanan pek çok çalışma yapılmıştır.

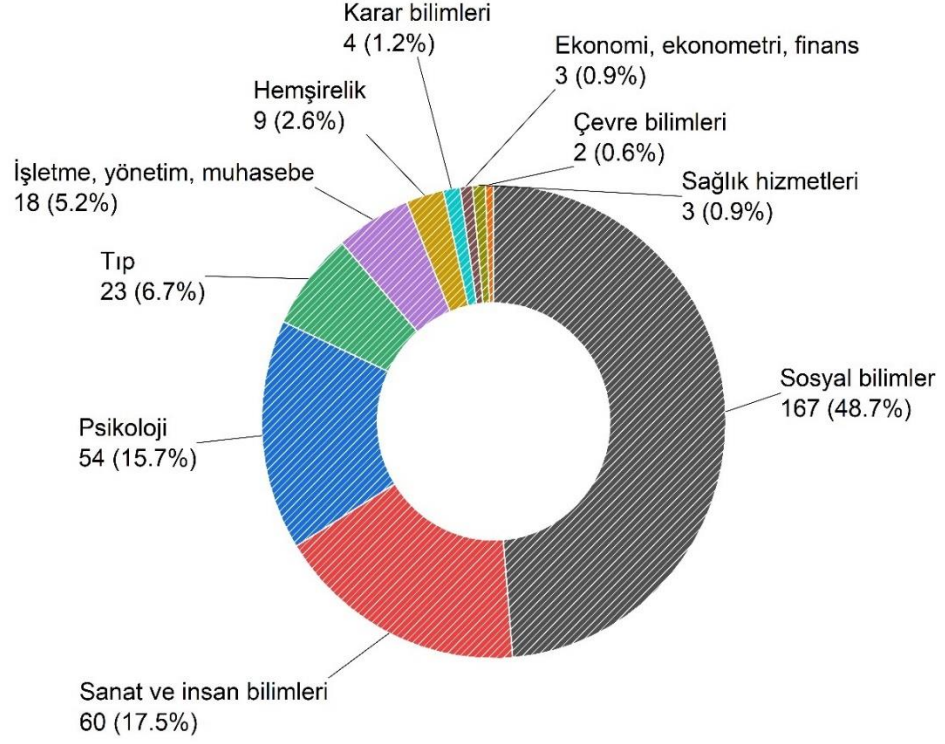
3.2.3.1.1 Harré'nin Görüşlerinin Bilimsel Araştırmalardaki Yansımaları

Çalışmamızın bu kısmında konumlandırma teorisi kullanılarak yürütülen çalışmaların betimsel bir tasnifi yapılmıştır. Bu amaçla Scopus veri tabanında “positioning theory” ve “subject positioning” anahtar kelimeleriyle bir tarama yapılmıştır. Sosyal bilimlerde geniş kapsamlı bibliyografik tarama imkânı sunan Scopus ve Web of Science (WoS) veri tabanları aynı zamanda ilgili verilerin çok boyutlu analizine imkân tanıyan bir altyapıya da sahiptir. Scopus veri tabanı WoS'tan farklı olarak ilgili literatürdeki tüm anahtar kelimeleri bir arada elde etme ve böylece anahtar kelimeler üzerinden betimsel bir analiz yapma imkânı sunduğu için tercih edilmiştir. Çalışmamızda ilgili literatürdeki alanların ve çalışma konularının betimsel bir dökümünü çıkarmanın en uygun yolunun anahtar kelimeleri kullanmak olduğu düşünülmüştür.

İlgili anahtar kelimelerin en az birisinin yer aldığı çalışmaları içerecek şekilde yaptığımız taramada 1986-2021 yılları arasında yapılan toplam 258 çalışma bulunmuştur. Çalışmanın ikinci basamağında bu tarama kapsamında yer alan bilgisayar bilimleri, matematik, mühendislik gibi konumuz dışında kalan alanlar dışarıda tutulmuştur. Tarama sosyal bilimler, insan ve toplum bilimleri, psikoloji ve hemşirelik alanlarıyla sınırlandırılmıştır. Bu aşamadan itibaren kalan 234 çalışma değerlendirilmiştir.

Bu çalışmaların Scopus verilerine göre alan dağılımı aşağıdaki Grafik 2'de gösterilmiştir.

Grafik 2: Konumlandırma Teorisi Çalışmalarının Alan Dağılımları

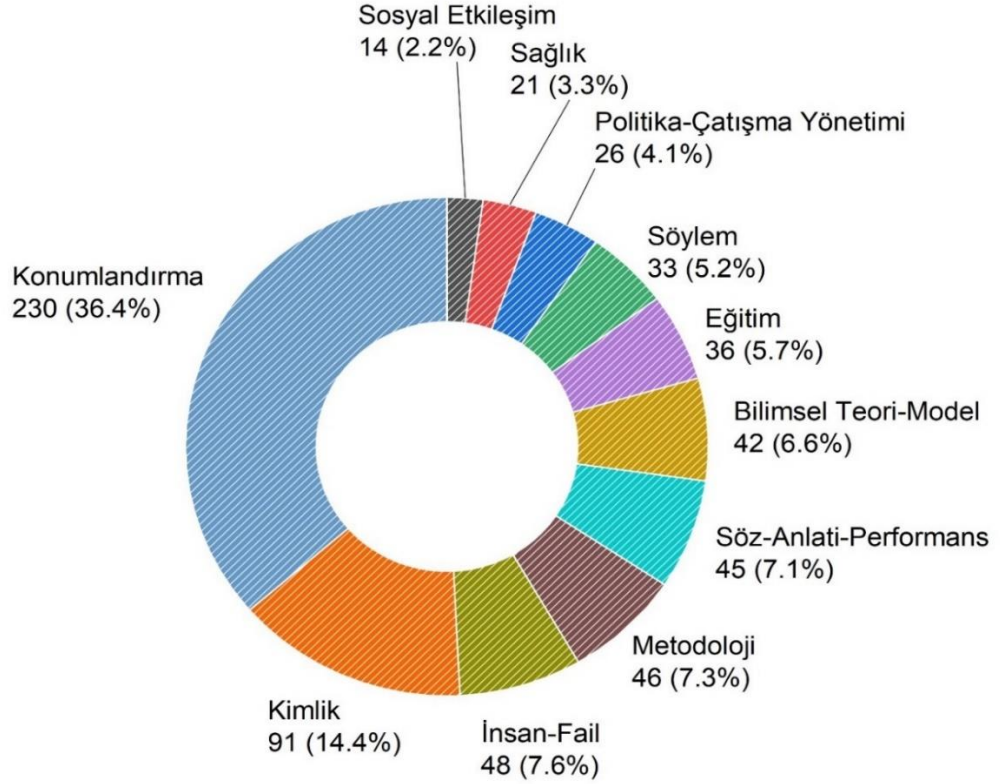
Grafik incelendiğinde konumlandırma teorisinin sosyal ve beşerî bilimlerde geniş bir temsil alanı olduğu görülmektedir. Psikolojinin sosyal ve beşerî bilimler kategorilerinin dışında ayrı bir kategori altında değerlendirilmesi psikolojinin konumlandırma çalışmalarına kaynaklık etmesinden kaynaklanabilir. Bununla birlikte özellikle tıp ve hemşirelik gibi sağlık bilimleri alanlarındaki görünürlük de manidardır. Bu durum sağlık bilimleri alanında nitel metodolojilerin son dönemlerde artış göstermesinin bir çıktısı olarak okunabilir.

Konumlandırma teorisinin sosyal ve beşerî bilimlerdeki bahsi geçen temsili daha detaylı bir şekilde anahtar kelimeler üzerinden görülmektedir. Aşağıdaki tablo yüz elliye yakın farklı anahtar kelimenin kendi içinde tasnif edilmesi sonucunda ortaya çıkan ana temaları göstermektedir. Bu anahtar kelimelerin bir kısmı ilgili çalışmaların yazarları tarafından bizzat kullanılmış, diğer bir kısmı ise ilgili çalışmaların tarandığı indekslerden içerik uyumu esas alınarak atanmıştır.

Grafik 3'teki tematik tasnif yapılırken “*participation*” gibi çok genel ve belirsiz anahtar kelimeler dışarıda bırakılmıştır. Ayrıca “*identity*” ve “*identities*” gibi tekil-

çoğul ilişkisi olan ya da “*qualitative analysis*” ve “*qualitative research*” gibi aynı anlama gelen anahtar kelimeler birleştirilmiştir.

Grafik 3: Konumlandırma ile Alakalı Anahtar Kelimelerin Tematik Sınıflandırılması

Grafik 3’te dikkat çeken en belirgin husus konumlandırma temasından sonra sırasıyla kimlik, insan-fail, metodoloji, söz-anlatı-performans temalarının ilk sıralarda yer almasıdır. Bu sonuç esasında konumlandırma teorisinin temel iddialarının da yalın bir göstergesidir. Zira gündelik hayatın devingen yapısı içinde kimliğin ve diğer insani niteliklerin söylemsel ve uzlaşımsal inşasını esas alan konumlandırma teorisi, tüm bu inşaları birer performans olarak görmektedir.

Bu tematik betimlemenin akabinde her bir temanın altına düşen anahtar kelimeleri incelemek konumlandırma teorisinin temas ettiği alanları daha belirgin bir şekilde

görmemize yardımcı olacaktır. Tablo 5, ilgili temalarla eşleşen anahtar kelimeleri göstermektedir.

Tablo 5: Scopus Veri Tabanında Konumlandırma ile İlişkili Atanan Anahtar Kelimeler

Ana Grup	Ana Grup Toplam	Alt Grup	Alt Grup Toplam
Konumlandırma	230	Konumlandırma teorisi	212
		Özne pozisyonu	13
		Konumlandırma	3
		Konumlandırma dörtgeni (Positioning diamond)	2
Kimlik	91	Kimlik	21
		Kadın	18
		Erkek	15
		Yetişkin	11
		Mesleki kimlik	4
		Öğretmen mesleki kimliği	3
		Çocukluk	3
		Ergenlik	3
		Öğretmen kimliği	3
		Kimlik inşası	2
		Toplumsal cinsiyet	2
		Erkeklik	2
		Ebeveynlik	2
		Etnisite	2
İnsan-Fail	48	İnsan/insanlar	41
		Fail	7
Metodoloji	46	Nitel araştırma	17
		Konuşma analizi	5
		Metodoloji	4
		Odak grup	4

		Anket	3
		Yarı yapılandırılmış mülakat	3
		Örnek olay çalışması	2
		İçerik analizi	2
		Grup çalışması	2
		Karma metotlar	2
		Hemşirelik araştırması	2
Söz-Anlatı-Performans	45	Anlatı	19
		Anlatı araştırması	4
		Anlatı terapisi	4
		Olay örgüsü	4
		Performans	3
		Söz edimleri	3
		Diyalogik benlik (Dialogical self)	2
		Metafor	2
		Anlam üretimi (Meaning-making)	2
		İcra edicilik (Performativity)	2
Bilimsel Teori-Model	42	Psikoloji	8
		Sosyal inşacılık	8
		Post yapısalcılık	4
		Sosyal teori	4
		Teorik çalışma	4
		Psikolojik modeller	3
		Gömülü teori	3
		Psikolojik teori	2
		Sosyal psikoloji	2
		Yapılandırmacılık (Constructivism)	2
		Psikolojik model	2
Eğitim	36	Öğretmen eğitimi	5
		İngilizce öğrenenler (English Language Learners)	4
		Matematik eğitimi	4

		Pedagoji	4
		Öğretme	4
		Bilim eğitimi	3
		Fiziksel eğitim	3
		Yükseköğretim	3
		Online öğrenme	2
Söylem	33	Söylem analizi	20
		Söylem	5
		Söylemsel psikoloji	4
		Söylemsel liderlik	2
		Sınıf söylemi (Classroom Discourse)	2
Politika-Çatışma Yönetimi	26	Çatışma	4
		Aile içi şiddet	3
		Yönetim ve organizasyon	3
		İşbirliği	2
		Yönetimsellik	2
		Uluslararası ilişkiler	2
		Müzakere (Negotiation)	2
		Barış süreci	2
		Politika	2
		Halkla ilişkiler	2
		Çatışma yönetimi	2
Sağlık	21	Sağlığa ilişkin tutum	4
		Klinik uygulaması	4
		Bakım veren	3
		Sağlık hizmetleri	2
		Sağlık hizmetleri personeli	2
		Sağlık bilgisi, tutumları ve uygulaması	2
		Uyuşturucu kullanımı	2
		Sağlık davranışı	2
Sosyal Etkileşim	14	Sosyal davranış	3

	Sosyal inşa	3
	İletişim	2
	Etkileşim	2
	Kişiler arası iletişim	2
	Kültür	2

Tablonun bütününde dikkat çeken en belirgin, kimliğin ve neredeyse tüm bileşenlerinin, nitel metodolojilerin, eğitim ve öğretim pratiklerinin, çatışma yönetimi pratiklerinin vb. konumlandırma ile ilişkili bir şekilde kurgulandığıdır. Dolayısıyla tüm bu pratikler dilin sınırları ve imkânları içinde anlam kazanmakta, söz konusu pratikler yine aynı sınırlar ve metodolojiler içinde analiz edilmektedir.

Bu kısımda belirli sayıda çalışma bağlamındaki betimsel bulgular, konumlandırma teorisinde esasında insan eyleminin ve failliğinin nasıl anlaşılacağı sorusuna söylemsel bir anlam dünyası içinden cevap verildiğini ortaya koymaktadır. Bu manada dil ya da daha özel olarak söz edimleri insanların failliğini inşa eden, bu yönüyle günlük hayatta çeşitli konumlara yerleşip gerçekliğin çeşitli formlarını üretmelerini sağlayan birincil niteliklerdir. Dolayısıyla Harré'nin çalışmalarında 1990'ların sonundan itibaren insana/kişiyeye yönelik bir atıf söz konusu olsa da bu naif bir imlemeden ibaret kalmaktadır. Dolayısıyla bu çerçevede faillik başta olmak üzere insana ilişkin fenomenler dilin icra ediciliğinin bir neticesi olarak gün yüzüne çıkmaktadır. Bu husus Harré'nin eleştirel realistlerle nedensellik kavramı etrafında yürüttüğü fail-yapı tartışmalarında daha açık bir şekilde görülmektedir.

Harré psikolojik fenomenleri ve sosyal gerçekliği söylemin ve konuşmanın akışkanlığı üzerinden anlamlandırmaya çalışırken söylemsel dünyanın kendisi üzerine inşa olduğu maddi ve sosyal zemini de anlamlandırma zorunluluğuyla yüzleşmiştir. Bu zorunluluğun gereği olarak sosyal ve psikolojik gerçekliğin söylemsel ve uzlaşım sal olan tarafıyla maddi gerçeklik alanının (nörobiyolojik alan) nasıl uzlaştırılabileceği sorusuna ilişkin olarak hibrit psikoloji (hybrid psychology) kavramsallaştırmasını önermiştir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde Harré'nin hibrit psikoloji kavramsallaştırması ve bununla irtibatlı olarak faillığe ilişkin görüşleri ele alınacaktır.

3.2.3.2 Söylemsel Dünya ile Fiziksel Dünya Arasında Bir Uzlaşma Nasıl Sağlanabilir? Harré'nin Hibrit Psikoloji Önerisi

Rom Harré, insan hayatını kuşatan iki temel gerçeklik alanı olduğunu ifade etmektedir (Harré, 1989). Bunlardan ilki moleküler/fizyolojik etkileşimlerin görece kapalı sistemi olarak kabul edilebilecek biyolojik alan, ikincisi ise sembolik olarak dolayımlanan etkileşim ağının bileşenleri olarak sembolik/sosyal alandır. Ona göre sosyal hayattaki herhangi bir fenomen aslında bu iki alanın etkileşimi ve çakışması (overlap) ile ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla insan eylemlerini anlamaya çalışan bilimsel bir çabanın her iki unsurun birbirine indirgenmeksizin açıklanabildiği bir mahiyete sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Hibrit bilim işte bu amaca matuf olarak düalist bir duruma düşmeden insan hayatını kuşatan maddi unsurlarla kültürel/söylemsel unsurların hiyerarşik bir biçimde açıklanması şeklinde tanımlanmaktadır (Harré, 1998). Bu bağlamda gözlenebilen-gözlenemeyen fenomenler başta olmak üzere psikolojideki muhtelif ikilikleri aşmak üzere kurgulanan hibrit yaklaşım Harré tarafından 1990'lardan itibaren çeşitli güncellemelerle genişletilmiştir.

Hibrit psikolojiye göre insan birbiriyle irtibatlı dört temel "gramerden" müteşekkil bir şekilde ele alınır: Harré bu gramerleri *kişi grameri* (Person/P), *moleküler gramer* (Molecular/M) gramer, *organizma grameri* (Organism/O) ve *manevi gramer* (Spritual/S) olarak tasnif etmiştir. Ona göre kişi grameri kişinin yönelimsel ve amaçlı eylemlerine atıf yapılarak açıklanır. Kişi gramerinin aynı zamanda insanın sorumluluk sahibi bir eylem icracısı olduğunu da vurgular. Moleküler gramer ise moleküller ve moleküler kümelerin eylemin düzenleyici kaynağı ve temel hususiyeti olduğu gramerdir. Harré için organizma grameri bedensel davranışlara vurgu yapmaktadır. Son olarak manevi gramer Tanrı, ruh, günah gibi metafizik hususlara tekabül etmektedir. Bu gramer kimi toplumlar ya da bireyler için gündelik hayattaki düşünce eylemleri anlamlandırıp şekillendirmek için önemli olsa da Harré'ye göre Batılı bilimsel düşünüş biçiminde artık yeri kalmamıştır (Harré 2004b; 2016). Dolayısıyla o, hibrit psikoloji kavramsallaştırmasında manevi gramer dışındaki diğer üç türü esas almaktadır.

Harré, psikolojiyi kartezyen düalizmden arındırmak için ortaya koyduğu bu üçlü yapının kendi içindeki ilişkisinin birbirini ötekileştirmeyen hiyerarşik bir düzende ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu hiyerarşiyi de görev-araç/alet (task-tool) metaforu ile açıklamaktadır. Buna göre yönelimsel ve amaçsal olarak ele alınan kişisel gramer görev konumunda iken, organizma ve moleküler gramerleri de araç (tool) olarak değerlendirilmektedir. Daha açık ifade etmek gerekirse, bu yaklaşıma göre moleküler ya da organizmaya dayalı hususiyetler herhangi bir sembolik anlamın inşasının araçları konumunda yer almaktadırlar. Söz konusu gramerlerin herhangi birisinden vazgeçmenin mümkün olmadığını ifade eden Harré, her bir gramerin aslında insan hayatını kuşatmak, ona bütüncül bir şekilde vakıf olmak için zaruri olduğunu ileri sürmekte ve böylece bu gramerlerin birbirleri ile olan zorunlu ilişkisini de ortaya koymaktadır (Harré, 2001c). Bu bütünlük ortaya konulmadığında, bir bütün kendisini oluşturan parçalardan sadece birine indirgenerek açıklanması olarak ifade edilen *mereolojik yanlış* (mereological fallacy) ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda örneğin biyo-indirgemeci yaklaşımlar yalnızca moleküler ve organizma gramerlerini dikkate alırken, postmodernistler ise sadece kişi gramerini açıklayıcı çerçeve olarak kullanmaktadır (Harré, 2005).

Hibrit psikoloji bağlamında görev-araç/alet metaforu ile psikolojinin odağını davranış ve organizmadan sembol ve söylemlere kaydıran Harré, insana dair fenomenleri de bu çerçevede açıklamaya çalışır. Bu bağlamda beyin ve organizma gibi unsurlar, belli söylemsel ve sembolik görevleri yerine getirirken kullanılan birer araç olarak ele alınmaktadır. Bu maddi unsurlar söylemsel ve sembolik fenomenlerin ortaya çıkmasında araç görevi görmekle beraber, ilgili fenomenlerin maddi/fiziksel zeminini ve koşulunu da oluşturmaktadır. Bu noktada Harré hibrit psikolojinin iki temel hususiyetinden bahseder:

İlk olarak her psikolojik süreç veya fenomen, temelde beyin veya sinir sisteminin belli durum veya koşulları sayesinde mümkün kılınmaktadır. Harré bu nörolojik temeli/altyapıyı eylemin *etkinleştirici/sağlayıcı koşulu* (enabling condition) olarak tarif etmektedir. İkinci olarak da her psikolojik süreç veya fenomen bu maddi zemin üzerinde yükselen ve kişi veya kişilerce ortaya konulan *yetkin performanslardır*

(skilled performances). Etkinleştirici koşulun esasında sinir sistemi ve beyin mekanizmalarından daha karmaşık bir mahiyet arz ettiğini söyleyen Harré (1998, s. 45) yetkin performansların elde edilebilmesi için çevresel koşulların da bu anlamda hesaba katılması gerektiğini vurgular. Örneğin, bir öğrenme-öğretme etkinliğinin gerçekleşebilmesi için öğrenenin fiziksel altyapısının zarureti kadar bu eylemin gerçekleşebileceği uygun çevresel koşullar da zaruridir.

Harré'ye göre bir eylem eğer yönelimsel ise, yani bazı hedeflere yönelikse ve normatif olarak-doğruluk, yerindelik gibi kriterlere göre- sınırlandırılmışsa yetkindir. Bu yetkin eylemin en makul ve yetkin biçimlerinden birisi konuşmadır. Zira konuşma söylemsel dünya içinde, çeşitli anlatısal uzlaşımlar çerçevesinde ortaya çıkmak suretiyle gerçekliği inşa eden bir mahiyeti haizdir. Bu yönüyle daha önce belirtildiği gibi çeşitli sosyal ve sembolik etkileşim biçimleri için de kapsayıcı ve temsil edici bir model mahiyetindedir. Sonuç olarak özellikle sosyal psikoloji araştırmalarının odağında görev-amaç metaforunu da hesaba katarak amaç olan söylemsel alanın araştırılması daha önceliklidir.

Daha önce ifade edildiği gibi Harré sosyal inşacı faraziyelerini ortaya koyarken insan hayatına tesir eden maddi unsurları da anlamlandırma zorunluluğuyla karşılaşmıştır. Benzer şekilde kişiler arası uzlaşımların bir neticesi olarak kurguladığı söylem dünyasının oluşumunda kendinden menkul sosyal yapıların tesiri olup olmadığı, bu yapılara nedensel olarak bir faillik atfedilip atfedilemeyeceği sorusuyla da yüzleşmiştir. Söz konusu yüzleşmenin en yoğun yaşandığı mecra aşağıda da değinileceği üzere eleştirel realistlerle yürüttüğü tartışmalarda açığa çıkmıştır.

3.2.4 Yapı-Fail Tartışmaları Bağlamında Harré'ye Yönelik “Realist” Eleştiriler

Çalışmamızın başından itibaren ele aldığımız tartışmalarda insanın failliğinin onu kuşatan sosyal yapı hesaba katıldığında nasıl açıklanacağı meselesi merkezde yer almıştır. Harré'nin temsil ettiği sosyal inşacı gelenek ile eleştirel realist gelenek arasındaki tartışmanın asıl mecrasını da bu sorunsal oluşturmaktadır. Sosyal teoride yapı-fail gerilimi olarak da adlandırılan bu tartışma literatürü, inşacılar ile realistler

arasında nedensellik kavramı ve türevleri etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda söz konusu tartışma mecrasının merkezinde insanın failliğini açıklamaya çalışırken sosyal yapının nedensel etkin oluşundan ne ölçüde bahsedilebileceği sorusu yer almaktadır³¹.

Harré, sosyal yapının nedensel olarak etkin olup olmadığı sorusunun sosyal psikoloji ve sosyolojinin en temel problemi olduğunu ifade etmektedir (Harré, 2002a). Söz konusu ifade sosyal teori geleneğindeki pek çok teorik ayrışmanın altında yatan nedenin bir özeti mahiyetinde olmakla birlikte Harré'nin fikrî dönüşümünü anlamak açısından önemli bir yere sahiptir. Zira daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi onun eleştirel realizmle irtibatını koparıp sosyal inşacılığa yönelmesinde sosyal yapıya yüklediği anlama ilişkin dönüşüm etkili olmuştur. Bu durum Harré'nin faillik tasavvurundaki dönüşümün en temel tezahürlerinden birisidir. Zira sosyal yapıya nedensel bir güç atfedip atfetmeme yönündeki bir tercih, aynı zamanda sosyal yapının birincil muhatabı olan failliğin mahiyetine ilişkin yaklaşımın da doğrudan belirleyicisidir. Bu bağlamda Harré'nin sosyal inşacı perspektifi esas alarak eleştirel realistlerle giriştiği bu tartışma hem realistlerin hem de Harré'nin faillik tasavvurunu net bir şekilde görmemize imkân tanıyacaktır.

³¹ Rom Harré ve eleştirel realist gelenek arasındaki bahsi geçen tartışmalar çeşitli akademik mecralarda yoğun bir şekilde işlenmiştir. Bunların arasında iki çalışma özellikle dikkat çekmektedir. İlk olarak 1998 yılında Essex Üniversitesi'nde gerçekleştirilen Birinci Uluslararası Eleştirel Realizm Sempozyumu'nda her iki geleneğin mensupları söz konusu problemi ele almışlardır. Bir kitap bölümü olarak yayımlanan bahsi geçen tartışmanın detayları için bkz. Harré ve Bhaskar, 2001.

İkinci olarak Sosyal Dünyayı Anlamak başlıklı geniş ölçekli bir projenin uzantısı olarak 2000 yılında Salford Üniversitesi'nde *Rom Harré on Social Structure and Social Change* başlığı ile bir sempozyum gerçekleştirilmiştir. Bu sempozyumda da özellikle Harré'nin sosyal yapının nedenselliğine yönelik eleştirileri etrafında gerçekleşen bir dizi tartışmada her iki geleneğin mensupları sosyal yapının nedenselliğinin imkânını müzakere etmişlerdir. Sempozyum metinlerine ulaşmak için bkz. European Journal of Social Theory, yıl: 2002,5(1).

Her iki örnekte de Harré'nin eleştirel realizmle irtibatını kopardıktan sonra sosyal yapının mahiyeti bağlamında bu geleneğe yönelttiği eleştirilerin, realistler nezdinde ciddiye alınıp edilip karşı argümanlarla savunulmaya çalışıldığı yalın bir şekilde görülmektedir. Diğer bir deyişle söz konusu tartışmalar Harré'nin eleştirilerinin esas alındığı bir zeminde icra edilmiştir. Bu durum eleştirel realizmin kurucu figürlerinin başında gelen Harré karşısında ve akademide bir meşruiyet temin etme şeklinde açıklanabilir. Ancak eleştirel realist geleneğin bu tarihlerden sonraki yayın ve kurumsallaşma tecrübesi incelendiğinde Harré'nin fikirlerinin en azından bu düzeyde hesaba katılmadığı, realistlerin kendi argümanlarını genişletip yaygınlaştırma yönündeki çabalarının daha ön planda olduğu görülmektedir. 1997'de Uluslararası Eleştirel Realizm Derneği'nin kurulması, 1998'den itibaren Uluslararası Eleştirel Realizm Sempozyumu'nun düzenlenmeye başlanması ve eleştirel realizmin en önemli yayın mecrası olan Journal of Critical Realism'in 1998'de yayın hayatına başlaması ifade edilen yönelimlerin en önemli göstergelerindendir.

Rom Harré sosyal inşacı yaklaşımın doğal bir sonucu olarak geçmişte benimsediği realist argümanları ya reddetmiş ya da tashih ederek kavramsal dönüşümlere uğratmak suretiyle sosyal inşacı paradigma içine dâhil etmiştir. Birinci duruma örnek olarak sosyal yapıya herhangi bir şekilde etkin nedensellik atfetmenin imkânsız olduğunu ileri sürmesi gösterilebilir. İkinci tavrını temsil eden en iyi örnek ise Harré'nin kural kavramına yüklediği mananın yapısal ve nedensel olarak tayin edici bir noktadan uzlaşımsal-inşacı bir konuma evrilmesi olarak gösterilebilir. Bu tercih Harré'nin yapı-fail meselesindeki konumunun da açık bir göstergesidir.

Harré, insan eylemlerinden bağımsız, kendinden menkul ve nedensel olarak değişime etki eden bir sosyal yapı fikrini kesinlikle reddederek bu fikrin bir "mit" olduğunu ifade eder (Harré, 2001a). Nedensel güçler teorisi bağlamında sosyal hayatta herhangi bir değişim meydana getirecek yegâne unsurun güç-lü tikeller olduğunu ileri süren Harré, sosyal yapının ise böyle bir özelliğinin olmadığını vurgulamıştır. Zira ona göre güç-lü tikeller, doğaları gereği maddi dünyada bir değişim meydana getiren/getirmesi gereken varlıklardır. Ancak sosyal yapının kendisine nispet edilecek böyle bir doğası olmadığı için nedensel olarak etkin olmasının imkânı da yoktur (Harré ve Varela, 1996; Harré 2001a, 2001b, 2001c, 2002). Bu anlamda Harré eleştirel realistlerin sosyal yapıya kendinden menkul bir nedensel güç atfetmelerinin nedensel etkililiğin atfına dair ontolojik kriteri ihlal ettiğini savunur. Bu noktada sosyal hayatta etkin nedenler olarak güç-lü tikellerin ne(ler) olduğu ve bu çerçevede sosyal yapıya nasıl bir konum tayin edileceği sorusu gündeme gelmektedir.

Söz konusu çerçevede sosyal dünyanın güç-lü tikelleri, konuşma pratikleri (conversational practices) ve söylemsel eylemleri (discursive activities) ile insanlardır. Bununla birlikte eleştirel realistlerin nedensel faillik atfettikleri feodal sistem, ulus devlet, ekonomik sistem ve sınıf gibi sosyal yapıların nihaî olarak belirli bir tasnif edici kategori (classificatory category) altında bir araya getirilmiş ve sınıflandırılmış (taxonomic) terimler olduğunu vurgular. Dolayısıyla bu yapılar bireyi aşan müstakil varlıklar olmaktan ziyade bağlama ve anlama içkin olarak retorik bir mahiyet arz etmektedir (Harré, 2002b, 2014; Harré ve Bhaskar, 2001).

Sosyal yapıyı söylemsel pratikler ve uzlaşımlar neticesinde ortaya çıkan retorik bir unsur olarak gören Harré, söz konusu tasavvurun sosyal değişimi nasıl açıklayacağı sorusuyla da karşılaşmaktadır. Toplumsal değişimlerin ve kurumsal reformların yapısal değişimler vasıtasıyla gerçekleşmeyeceğini, söz konusu değişimin ancak sosyal yapıyı biçimlendiren söylemsel pratiklerin değiştirilmesiyle mümkün olabileceğini iddia etmektedir (Belli vd., 2015, s. 762). Bu bağlamda söylemsel dünya ile maddi dünya arasındaki irtibatı anlamlandırmaya çalışırken kullandığı görev-araç metaforuna söylemsel dünya ile sosyal yapı arasındaki ilişkiyi ve sosyal-yapısal değişimi anlamlandırırken de başvurur. Sosyal değişim, amaç olarak kabul edildiği takdirde bu amacın gerçekleşmesi için bazı araçlara ihtiyaç vardır. Harré kural ve uzlaşımları söz konusu değişimin araçları olarak kabul etmektedir. Anlatısal uzlaşımların kurallar olarak da ifade edilebileceğini belirten Harré (1998, s. 32) böylece kuralları nedensel etkililiği olan yapısal bir sistemler bütünü olarak değil, etkileşim ve uzlaşımlara içkin araçlar olarak konumlandırmaktadır. Dolayısıyla Harré'ye göre eğer toplumsal değişim ya da herhangi bir toplumsal yapıda değişim söz konusu olacaksa, bu ilgili sürecin ya da yapının pratiklerinin değişmesine bağlıdır. Pratikleri değiştirmek ise bu pratikleri icra eden üyelerin eylemlerinde kullandıkları kural ve uzlaşımların değişmesiyle mümkün olacaktır(Harré ve Bhaskar, 2001; Harré, 2013, s.140).

Harré, eleştirel realistlerin sosyal yapıya nedensel güç atfetmelerinin, insanları yapıların kapanına kısılmış şekilde tasavvur etmek anlamına geldiğini ifade etmektedir. Yapıları müstakil bir varlık olarak kabul edip onlara nedensel güç atfettiğimiz müddetçe de bu durumun kaçınılmaz olduğunu iddia eden Harré, bundan kurtulmanın yolunun sosyal yapıya sadece anlatısal bir sınıflandırma olarak bakmaktan geçtiğini vurgulamaktadır. İnsan için bir kuşatılmışlıktan bahsetmek gerekecekse bunun, kişilerin hem kendilerinin hem de diğer kişilerin yaratıp içinde yaşadıkları ve söze döktükleri anlatılarda aranması gerektiğini ileri sürmektedir (Harré ve Bhaskar, 2001)

Harré'nin bahsi geçen eleştirileri eleştirel realizmi yapı-fail meselesinin açıklanması hususunda indirgemeci olmakla itham etmektedir. Bhaskar başta olmak üzere

realistlerin öne sürdükleri karşı argümanlar Harré'nin iddialarının geçersiz kılınmasına hasredilmiştir. İlk olarak, realistler Bhaskar'ın *Dönüştürücü Toplumsal Eylem Modeli*'nde ortaya konan yapı ve failin ayrı ontolojik varlıklar olmalarına rağmen, birbirlerine indirgenemeyecekleri ve her birinin sahip olduğu nedensel güçleri vasıtasıyla birbirlerini dönüştürdükleri argümanı etrafında birleşmektedirler. Bhaskar'ın (2017) ifade ettiği gibi yapı, insan eyleminden önce var olmaktadır. Bu bağlamda failin yapıyı kavramsal ya da eylemsel olarak yaratmasından ziyade dönüştürmesi ve tekrar üretmesi söz konusudur.

Bu iddiaların bir türevi olarak sosyal yapı, kavram bağımlı bir özelliğe sahip olsa da Harré'nin iddia ettiği gibi yapının, ontolojik niteliğinden soyutlanıp tamamen söylemsel ve anlatısal bir form olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Zira Bhaskar'ın ifade ettiği gibi doğa hakkında konuşurken bunu yalnızca söylemsel edimlerle yapmakla beraber, söz konusu edimlerin bir *göndergesi* (referent) olduğunu görmezden gelemeyiz (Harré ve Bhaskar, 2001). Dolayısıyla sosyal yapı her ne kadar kavram bağımlı olsa da bir kez üretildiğinde sonraki kuşaklar için nesnel ve nedensel olarak etkili bir şekilde belirmektedir. Bu yönüyle sosyal yapının kavramsal göndermelere ya da anlatısal uzlaşımlara indirgenmesi meşru değildir. Sosyal yapı bu özelliğiyle failer için hem sınırlayıcı hem de imkân tanıyıcı bir mahiyete sahiptir. Bu özelliği ile nedensel açıdan etkili bir varlık olarak kabul edilmelidir (Bhaskar, 1989; Archer, 1995; Lewis, 2000).

Realistler ifade edilen argümanların esas alarak, sosyal yapının dilsel-söylemsel ve anlatısal uzlaşımlar çerçevesinde açıklanmasını sosyal hayatın anlaşılmasında makro unsurların mikro unsurlara indirgenmesi şeklinde yorumlamışlardır. Bu durum, Harré'nin dil vasıtasıyla yeni bir bireycilik ürettiği şeklinde de ifade edilmektedir. Bununla irtibatlı olarak Strydom (2000), Harré'nin söz konusu perspektifinin sosyal yapı mefhumunun sosyal bilimsel bir kavramsallaştırmasının ve incelemesinin imkânını ortadan kaldırdığını ifade etmektedir. Bu bağlamda söz gelimi Bhaskar ile Harré tarafından ekonomik krizin nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin tartışma manidar bir örnektir. Harré ekonomik krizin siyasilerin ya da spekülâtörlerin söylemsel edimlerinin birer neticesi olduğunu, dolayısıyla ekonomik krizin kavramsal bir

imlemenin ötesinde anlaşılmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir. Ancak Bhaskar'a göre ekonomik kriz bahsi geçen edimlerin bir neticesi olarak ortaya çıksa bile, bundan sonraki süreçte insanların ekonomik krizle maddi ve verili bir koşul olarak muhatap olduklarını vurgulamaktadır. Benzer şekilde kapitalizmin herhangi bir faili gerektirmeksizin tayin edici ve sınırlandırıcı niteliklerinin görmezden gelinemeyeceğinde ısrar etmektedir (Harré ve Bhaskar, 2001).

Benzer bir karşıt örnek üzerinden eleştirisini dillendiren Carter (2002), İngilizcenin evrensel bir dil hâline gelmesinde faillerin ya da failer topluluğunun edimlerinin payının yadsınamayacağını kabul etmektedir. Ancak artık evrensel bir mahiyete büründükten sonra İngilizcenin mevcut durumunu ve etkilerini analiz ederken küreselleşme ve emperyalizmin yapısal niteliklerinden ve uzanımlarından bağımsız düşünülmemeyeceğini iddia etmektedir. Carl Ratner de farklı bir karşıt örneği ileri sürerek Harré'nin perspektifinin açıklama gücünü zayıflatmaya çalışmaktadır. Ona göre küresel bankacılık sistemi içindeki bankaların çökmesi uzlaşımsal pratikler olmaktan ziyade küresel sistemdeki kırılmaların bir sonucudur. Dolayısıyla böyle bir kırılma insanların günlük hayatları ve alım güçleri üzerinde derin etkilere yol açmaktadır. Tüm bu örneklerin akabinde Ratner (2009), Harré'nin yaklaşımının yapının müstakil bir varlığa sahip olmak suretiyle nedensel olarak etkili olduğunu gösteren bu karşıt örnekleri açıklayamadığını ve bir "spekülasyon" olarak kaldığını ifade etmektedir.

Harré, dil vasıtasıyla yeni bir bireycilik ürettiği yönündeki eleştirilere kendisi için referans kabul ettiği iki argümanın altını tekrar çizerek karşılık vermeye çalışmaktadır. İlk olarak Harré, Wittgenstein'in özel dil argümanı olarak ifade edilen bir anlamın bağlamdan ve kullanımdan bağımsız düşünülmemeyeceği yönündeki önermelerini esas alarak dile yaptığı vurgunun bireyci bir çıkarım içermediğini ifade etmektedir. Diğer yandan, düşünsel kaynaklarından bir diğer olan söz edimleri kuramındaki eylem-edim (action-act) ayırımına dayanarak bahsi geçen eleştirilere karşılık vermeye çalışmaktadır. Buna göre eylem, içinde bulundukları topluluktan elde ettikleri sembolik kaynakları kullanan insanların yönelimsel hareketlerine karşılık gelmektedir. Edim ise söz konusu sembolik kaynakları paylaşan aynı topluluktaki insanların ilgili

eylemleri yorumlamaları suretiyle ortaya çıkan, edimsöz ve etkisöz olarak ifade edilen eylemin toplumsal anlamlandırılışına ve inşasına karşılık gelmektedir. Dolayısıyla edimler sembolik olarak üretilen ortak oluşumlardır (Harré, 2002b).

Harré ifade edilen iki tutamak noktasının altını tekrar çizerek fail-yapı ilişkisindeki dil öncelikli tasavvuru bağlamsal ve etkileşimsel bir zeminden hareketle meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Buna mukabil realistlerin sosyal yapının müstakil varlığına vurgu yapmak suretiyle nedensel olarak etkili olduğu yönündeki iddialarını çürütecek bir argüman sunamamıştır. Aksine bu yapıların her halükârda söylemsel ve uzlaşımsal olduklarına ilişkin kendi açıklama çerçevesini tekrarlamakla yetindiğini söylemek mümkündür.

Harré'nin bahsi geçen yaklaşımı eleştirel realistler tarafından, özellikle Bhaskar'ın gerçekliğin katmanlı olduğu görüşünü esas alarak farklı bir perspektiften eleştirilmiştir. Bu bağlamda Bhaskar, Harré'nin sosyal varlığın bütün yönlerini bir yönüyle konuşmaya, yani söyleme, diğer yönüyle de insanlara indirgediklerini ifade etmektedir (Harré ve Bhaskar, 2001). Benzer bir şekilde Archer (2000), Harré'nin sosyal yapıyı etkileşim vasıtasıyla oluşan ilişkisel ağlara indirgediğini ifade etmiştir. Bunda özellikle dilin insani gerçeklik alanlarının tümü için kuşatıcı ve tayin edici rolüne atıf yapan Wittgensteinci varlık anlayışının etkili olduğunu ifade eden Archer, bahsi geçen anlayışın sonucu olarak sınıfsal ilişkiler, güç hiyerarşileri vb. gibi yapısal unsurların dilsel güçlerin ikincil unsurları hâline getirildiğini vurgulamıştır. Realistlerin bahsi geçen eleştirilerin özünde ise Harré'nin yaklaşımının mensubu olduğu inşacı geleneğin bir tezahürü olarak kendisini yalnızca ampirik gerçeklik düzlemiyle sınırlandırması ve dolayısıyla bilginin geçişsiz boyutunu ihmal ettiği fikri yer almaktadır.

Realistlerin dil dışı unsurların ikincilleştirildiği yönündeki eleştirileri karşısında Harré'nin tavrı esasında onun fikrî bütünlüğü içinde makul bir zemine oturmaktadır. Zira Harré, daha önce ifade edildiği gibi konuşmayı sadece söz alışverişlerinden ibaret bir etkinlik olarak değil, sembolik sistemlerin kullanımıyla ortaya çıkan etkileşim biçimlerini kuşatacak şekilde kullanmaktadır. Bu bağlamda sosyal yapılar ya da düzenler de esasında konuşma hâlindeki kişilerden ibarettir ve dolayısıyla ona göre

kişisel olanla sosyal olan arasında sürekli bir mütakabiliyet söz konusudur (Harré, 1984, s.65).³² Harré'nin ilk dönem çalışmalarından itibaren kendini gösteren bu bakış açısı onun sonraki dönemlerde daha net bir şekilde vurguladığı sosyal yapının uzlaşım ve kurallarla özdeşleştirilmesi fikrini de özetlemektedir. Zira her iki durumda da sosyal yapı anlatısal-söylemsel bir form olarak dile içkin ve varlığını dilden alacak şekilde kabul edilmektedir.

Ancak Harré'nin söz konusu açıklama çerçevesinin realistlerin sosyal yapının bir aşamadan sonra müstakil bir varlığa bürünüp nedensel güç sahibi olarak fail üzerinde etkili olabileceğine ilişkin geliştirdikleri -yukarıda ifade edilen- karşıt örnekleri açıklamakta yeterli olmadığı da görülmektedir. Harré yine de söz konusu karşıt örnekler bağlamında realistlerin varlık atfettikleri formların da ancak anlatısal yapılar olarak yorumlanması gerektiğinde ısrar etmektedir. Ona göre realistlerin sosyal yapıya müstakil varlık atfetmek gibi bir yanılgıdan kurtulmasının yolu, bu formları hikâyeler (stories) olarak kabul etmekten geçmektedir (Harré ve Bhaskar, 2001). Harré'nin bu tavrı onun söz konusu karşıt örnekleri yeni bir çerçevede açıklamaya çalışmak yerine, kendi teorik bütünlüğünde dil vurgusunu yinelemekten ibaret kalmıştır.³³

Harré'nin söz konusu tavrının sürdürülmesinde ve pekiştirilmesinde konumlandırma teorisi önemli bir işleve sahiptir. İfade edildiği gibi konumlandırma teorisi hem Harré'nin insan anlayışını yalın bir şekilde ortaya koymakta hem de bu anlayış çerçevesinde sosyal bilimler için insan eylemlerini anlamaya yönelik bir metodolojik çerçeve sunmaktadır. Harré bu yönüyle konumlandırma teorisinin, özellikle *söylemsel dönüş* olarak ifade ettiği yeni paradigma kavrayışının en önemli bileşenleri arasında yer aldığını ifade etmektedir(Harré, 2012a). Konumlandırma teorisinin bazı temel

³² Burada ifade edildiği şekliyle mütakabiliyet (correspondance) iki ayrı ontolojik varlığın birbirine karşılık gelmesi değildir. Zira, bahsedildiği üzere Harré sosyal yapının ontolojik olarak müstakil bir varlığa sahip olduğu fikrini reddetmektedir. Dolayısıyla kişisel olanla sosyal olan arasındaki mütakabiliyetin söz konusu çerçevede ilişkiselliğe ve iç içeliğe karşılık geldiğini söylemek gerekir.

³³ Harré'nin sosyal yapıyı -destekleyici örneklerle rağmen- neden müstakil bir varlık olarak görmekten kaçındığı ve bununla irtibatlı olarak dile atfettiği ontolojik üstünlükten neden vazgeçmediği soruları önem arz etmektedir. Zira bu sorular onun ontolojik mensubiyetlerinin en açık haliyle görünmesine imkân tanımaktadır. Harré'nin bahsi geçen tavrı ilgili sorular ve türevleriyle birlikte sonuç kısmında değerlendirilecektir.

varsayımları onun ilgili paradigmayla olan temasını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre;

- i. İnsanlar sosyal dünyayı konuşma içinde/konuşarak yaratırlar.
- ii. Her konuşma kişinin kendisini ve konuşma içindeki diğer kişileri sürekli olarak konumlandırmasından ibarettir.
- iii. Bu yönüyle konumlandırma durağan ve sabit değil, dinamik ve akışkan bir niteliğe sahiptir (Davies ve Harré, 1990).

Bu varsayımlar kişisel ve sosyal fenomenlerin nihayetinde dilsel birer inşa olduğu fikrini pekiştirmektedir. Harré'nin bu vurgusu sadece psikoloji ile sınırlı kalmamış, önceki bölümlerde gösterildiği gibi sosyal bilimlerin pek çok alanında kuramsal ve metodolojik olarak karşılık bulmuştur. Tüm bu çalışmalarda, konumlandırma teorisinde dilin/konuşmanın ontolojik ve epistemolojik olarak öncelikli ve belirleyici olduğu fikri benimsenmiştir.

Harré'nin konumlandırma kavramı etrafında sunduğu bu perspektif eleştirel realistlerle olan tartışmaya ilişkin iki önemli hususu ön plana çıkarmaktadır:

- i. Harré bu bölümün başından itibaren ele alınan tartışmada güç-lü tikel olarak insana/kişiyi işaret etmekte, yapının ancak söylemsel-anlatısal bir form olabileceğinde ısrar etmektedir. Ancak özellikle konumlandırma teorisi etrafındaki insan ve fail kurgusu güç-lü tikelin insandan ziyade dil/söz edimi olduğu fikrini daha ön plana çıkarmaktadır.
- ii. Harré'nin konumlandırma teorisi ile pekiştirmeye çalıştığı bahsi geçen söylemsel dünya görüşü eleştirel realistlerin zaviyesinden bakıldığında ampirik gerçeklik katmanıyla sınırlandırılmış bir ontoloji ve epistemolojiye karşılık gelmektedir. Yani Harré'nin varsayımları, gerçekliğin ne olduğu ve nasıl elde edileceği sorularını ancak dilin sınırları içinde kalarak cevaplamış, dilin dışında ve dili önceleyen yapısal unsurlar dışarıda bırakılmıştır. Bu bakımdan eleştirel realistler için Harré yalnızca gündelik hayatın görünen ve dilde görünür kılınan noktalarına odaklanarak sınırlı bir gerçeklik tasavvuru ortaya koymuştur.

Rom Harré'nin düşüncelerinde temsil edilen sosyal inşacılık ve eleştirel realizm arasındaki gerilim, bir yönüyle sosyal teorideki yapı-fail tartışmalarının devamı ve türevi olarak değerlendirilebilir. Zira en genel ifadesiyle sosyal hayatın teşekkülünde yapının mı failin mi belirleyici olduğu problemi eleştirel realistlerle Harré arasındaki tartışmanın da kaynağını oluşturmaktadır. Her iki gelenek, ilgili problemin yapı ya da failden sadece birine indirgenmeyecek şekilde ele alınması ve fail ile yapının ilişkisel bir şekilde anlaşılması gerektiğinde mutabıktır. Ancak bu iki gelenek yapının ve failin nasıl ve hangi nitelikleriyle tanımlanacağı sorusu söz konusu olduğunda farklı kutuplarda yer almaktadır. Bu noktada tartışmanın seyri *nedensellik* kavramı ve bu kavrama bağlı olarak *nedensel güçler* ve *güç-lü tikeller* gibi kavramlar etrafında ilerlemiştir. Söz konusu ayrışmada etkin nedenselliğin neye/kime atfedileceği ve güç-lü tikelin ne/kim olduğu sorusunda gün yüzüne çıkmıştır. Bu soru aynı zamanda Harré'nin fikrî serüveninin de özeti mahiyetindedir. Zira bu çalışmada da ortaya koymaya çalıştığımız gibi 1970'lerden ölümüne kadarki süreçte sosyal bilimlerde yürüttüğü çalışmalar teorik düzlemde nedensellik ve buna bağlı diğer kavramlar etrafında yürütülmüştür. Nihai olarak dil ve söz edimlerinin etkin neden olarak konumlandırıldığı, böylece bireysel ve toplumsal gerçekliğin bu esas çerçevesinde yorumlandığı bir teorik çerçevede karar kılmıştır.

SONUÇ

Bu tez çalışmasında insanın failliğinin psikoloji bilimindeki ele alınışı incelenmiştir. Faillik problemi hem sosyal bilimlerin hem de felsefenin en temel tartışma alanlarından birisidir. Zira insan eylemlerinin nasıl açıklanacağı, bu eylemlerle onlara zemin teşkil eden biyo-fizyolojik ve sosyokültürel unsurlar arasında nasıl bir ilişki kurulacağına ilişkin sorular faillik meselesiyle irtibatlı olarak bahsedilen alanlardaki tartışmalara yön vermiştir. Bu yönüyle faillik problemi psikolojide insanın ve eylemlerinin anlaşılmasına yönelik yaklaşımlara ve bu yaklaşımların bir neticesi olarak metodoloji tartışmalarına kadar uzanan bir alana temas etmektedir.

İfade edilen genel çerçeve bağlamında bu çalışmanın problematiğini, kendisini kuşatan yapısal faktörlerle birlikte insan eyleminin ve bu eylemin icra edicisi olarak failin nasıl anlaşılacağı oluşturmaktadır. Bahsedilen yapısal unsurlar bireysel düzlemde nörokimyasal ve fizyolojik unsurlara tekabül ederken, makro düzeyde sosyal yapıya karşılık gelmektedir. Sosyal teoride yapı-fail problemi olarak isimlendirilerek geniş bir literatür içinde tartışılan bu husus, adı geçen literatürün bir devamı ve tamamlayıcısı olarak psikolojide -özellikle sosyal psikolojide- insan eyleminin açıklanmasına ilişkin yaklaşımların da temelini oluşturmuştur. Bu yaklaşımlar arasında Vygotsky ve çağdaş Vygotskyci yaklaşımlar, sosyal inşacılık, ve hermenötik psikoloji öne çıkmaktadır (Kirschner ve Martin, 2010).

Bu bağlamda çalışmanın akışında Harré'nin faillığe ilişkin yürüttüğü tartışmaların ana mecrasını tayin eden nedensellik ve dilin/konuşmanın mahiyetine ilişkin felsefi tartışmalara yer verilmiş, faillik meselesinin tarihsel ve teorik bağlamı sosyal teorideki ana ekoller esas alınarak aktarılmıştır. Harré ana akım psikolojiye yönelik eleştirilerini nedensellik kavramı etrafında örgütlemiş, “*yeni paradigma*” olarak isimlendirdiği tekliflerini yine bu kavrama başvurarak şekillendirmiştir. Bununla irtibatlı olarak dil ve konuşma Harré'nin akademik hayatı boyunca başvurduğu önemli kavramlardan olmuştur. Ancak o, özellikle 1990 sonrası çalışmalarında dili nedensellik tartışmalarıyla daha etkin bir şekilde ilişkilendirmek suretiyle çalışmalarının merkezine yerleştirmiştir. Dolayısıyla Harré'nin çalışmamızda değerlendirdiğimiz

eserlerinin bu iki kavram ve bunların türevleri etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür.

Rom Harré'nin 1970'lerden itibaren sosyal bilimlerde yürüttüğü çalışmalar bahsi geçen kavramsal dayanaklarıyla birlikte insanın failliğini anlamaya yönelmiştir. Onun çalışmaları sosyal bilimlerdeki anti pozitivist yaklaşımların genişlemesini ve bunun neticesinde psikolojide yeni alanların, tartışma mecralarının ve ekollerinin oluşmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Harré'nin ilk dönem çalışmaları eleştirel realizmin temellerinin atılmasında önemli bir rol üstlenirken, ikinci dönem çalışmaları ise sosyal inşacılığın ve söylemsel psikolojinin pozitivism eleştirilerinde önemli mecralar haline gelmesine katkı sunmuştur (Lock ve Strong, 2010; Stockman, 1983).

İnsanın failliğini anlamaya yönelik bir çaba olarak yapı-fail/aktör gerilimi şeklinde isimlendirilen tartışmalar uzunca bir müddettir sosyal teorinin gündemini işgal etmektedir (Mouzelis, 2008). Sosyal teoride söz konusu tartışmaların bir ucunda failin mutlak belirleyiciliğini savuna sembolik etkileşimcilik ve fenomenoloji gelenekleri yer almaktadır. Diğer kutupta ise yapının fail üzerindeki belirleyiciliğini vurgulayan yapısalcılık yer almaktadır.

Yapısalcılık, söz konusu tartışmalarda yapının fail üzerindeki tayin ediciliğini vurgulayan en önemli yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Batı düşüncesinde özellikle Kıta Avrupası Felsefesi dolayısıyla ortaya çıkan Aydınlanmacı özne ve akıl eleştirilerinin önemli bir merhalesini temsil eden yapısalcılık, faillik söz konusu olduğunda da bu tavrını sürdürmüştür. Bu bağlamda yapısalcılık Saussurecü yapısal dilbilim tartışmalarının bir uzantısı olarak Lévi-Strauss ve Louis Althusser vasıtasıyla sosyal bilimlerde etkin bir açıklama çerçevesi olarak yer almıştır. İki kuramcı da failin yapı karşısında pasif ve edilgen bir konumda yer aldığını vurgulamışlardır. Yapısalcıların bu iddiaları Harré'nin ilk dönem çalışmalarında yapıya atfettiği güç-lü tikel niteliğinden dolayı benzer görünse de iki yaklaşım arasında önemli bir fark söz konusudur. Harré, özellikle 1974'te yazdığı *Yeni Bir Bilim Taslağı* metninde rol ve kurallar olarak yapısal unsurları güç-lü tikel olarak tanımlasa da faili tamamen edilgenleştirip yapıya tabi olacak şekilde ele almamıştır. Aksine, daha önce ifade ettiğimiz gibi Harré, eleştirel realist pozisyonu gereği yapı karşısında faili de nedensel

güçlere sahip nitelikleriyle tanımlamıştır. Bu bakış açısı Bhaskarcı realizmdeki gibi sistemli hale gelmese de Harré'nin en azından yapı ya da failden birine mutlak belirleyici rol atfeden bir perspektiften kaçındığını söylemek mümkündür.

Sembolik etkileşimcilik ve fenomenoloji özelinde ele aldığımız fail merkezli teorilerde toplumsal yapı ve fail arasındaki münasebet failin nihai açıklama çerçevesi olarak sunulmasından ibarettir. Bu bağlamda sembolik etkileşimci gelenekte kişinin yorumlama kabiliyetinin hem kendisini hem muhatap olduğu toplumsal nesne ve pratiklerin anlamlandırılmasında en temel bileşen olduğu vurgulanmıştır. Sembolik etkileşimcilikte sosyal eylem, özneler arasında inşa edilen mikro pratikler olarak açıklanmaktadır. Sosyal eylemin icra edicisi olarak failer de kendi eylemi üzerine düşünen, bu eylemi yorumlayan ve nihayetinde bunlara açıklama getiren kişiler olarak yorumlanmaktadır. Fenomenolojide ise söz konusu bakış açılarına ek olarak söz konusu etkileşim sürecinde öznel tecrübenin nasıl ortaya çıktığı anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bu noktada *yönelimsellik*, *bilgi stokları*, *reçete* ve *ilgililik* gibi kavramlar vasıtasıyla özneler arası tecrübede öznel deneyimin nasıl ortaya çıktığı izah edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla fenomenoloji geleneğinde fail rasyonel kapasitesi ve bilişsel melekelerine dayanarak gündelik hayatta kendisini var etmektedir.

Fail merkezli teorilerin bahsedilen varsayımları Harré'nin özellikle antropomorfik insan modelinde ortaya koyduğu ilk dönem çalışmalarıyla örtüşmektedir. Harré bu dönemdeki çalışmalarında Mead, Garfinkel ve Goffman gibi teorisyenlerle olan irtibatını da ifade etmektedir (Harré, 2004; Harré ve Gillett, 1994; Harré ve Secord, 1972). Bu ilişkinin zemininde ise failin rasyonel kapasiteleri ve güçleri yer almaktadır. Söz konusu benzerlikle birlikte Harré'nin yaklaşımında dikkat çeken farklılık kural ve plan gibi failin kendilerine tabi olduğu yapısal unsurlara da nedensel etkililik atfetmesidir. Metodolojik olarak etojenik yaklaşımda somutlaşan bu tavır dönemin pozitivist yaklaşımları karşısında faile imkân tanırken, dilin aracı rolüne başvurmak suretiyle fail ve yapı arasındaki mekanizmaları açıklamaya yönelmiştir (Harré, 1977).

Çağdaş sosyal teoride bahsi geçen geleneklerin yapı-fail meselesine ilişkin çözümlemelerinin esasında indirgemeci olduğuna ilişkin eleştiriler ortaya konmuştur. Özellikle Anthony Giddens ve Pierre Bourdieu'nün yapılaşma kuramları yapısalıcı ve

fail merkezli teorilerin söz konusu zaaflarını ortaya koyup yapı-fail meselesini indirmeci olmayan bir tarzda çözümüne odaklanmıştır.

Giddens'in yapılaşma kuramında yapı-fail meselesine ilişkin üç husus öne çıkmaktadır.:

İlk olarak Giddens sosyal bilimlerin araştırma nesnesinin tek başına yapı ya da fail olmaktan ziyade toplumsal pratikler olduğunu vurgulamıştır. Zira ona göre bizzat faili ya da yapıyı araştırma nesnesi olarak kabul etmek yapısalcılık ve fail merkezli teorilerde görüldüğü gibi idirgemeciliğe sebep olmaktadır. Giddens ikinci olarak böyle bir pozisyona düşmemek için yapı ve faili toplumsal pratikleri oluşturan, iç içe geçmiş iki unsur olarak kabul etmektedir. *Yapının ikiliği* olarak kavramsallaştırdığı bu durumda yapı ve fail birbirlerinin hem öncülü hem de neticesi olarak birbirlerini tamamlamaktadır. Giddens son olarak yapı ve faile yüklediği anlamın tamamlayıcısı olarak yapının kısıtlayıcı niteliğinin yanı sıra faile imkân tanıyıcı özelliğini de ön plana çıkarmaktadır (Giddens, 2005).

Benzer şekilde failiği de yeni bir çerçevede yorumlayan Giddens, faili bilincin eşlik ettiği sürekli bir eylem akışının icracısı olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda *pratik bilinç* ve *sözel bilinç* kavramını ihdas eden Giddens eylemdeki bahsedilen sürekliliğin insanların günlük hayatlarına zımni bir şekilde işlemiş pratik bilincin neticesi olduğunu ifade etmektedir. Böylece fail yapıyla olan devingen ve bütünleyici ilişkisini pratik bilincin kendisine sunduğu rutinler sayesinde yürütmektedir. Sözel bilinç ise failin bu süreçteki sözel ya da yazılı ifadelerine karşılık gelmektedir (Giddens, 2005, s. 126). Dolayısıyla Giddens'in faillik tasavvurunda esas belirleyici unsurun pratik bilinç olduğunu söyleyebiliriz.

Bir diğer yapılaşma kuramcısı Pierre Bourdieu yapı-fail meselesinde öznelcilik-nesnelcilik dikotomisini aşmak amacıyla habitus, sermaye ve alan kavramları etrafında bir yaklaşım ortaya koyar. İlgili bölümde ifade edildiği gibi Bourdieu sosyolojisinde faile yapı karşısında bir alan açılrsa da fail, bahsi geçen üç yapısal unsurun kendisine sunduğu imkânlar ölçüsünde eylemini icra edebilmektedir. Bu manada faillik söz konusu yapısal unsurların içselleştirilmesi ve akabinde eyleme geçirilmesi olarak yorumlanabilir.

Yapılaşma kuramlarının failliğe ilişkin temel varsayımlarıyla Harré'nin varsayımları arasındaki irtibata ilişkin literatürde iki hususa dikkat çekilmiştir. İlk olarak Harré'nin özellikle konumlandırma teorisi bağlamındaki çalışmalarının, Giddens'in yapılaşma kuramındaki ampirik içerikten yoksun varsayımlarının genişletilmesi olarak okunabileceği ileri sürülmüştür (Van Langenhove, 2017). Zira Giddens'in yapı ve failin aralarında herhangi bir ontolojik ayrışma söz konusu olmaksızın bir arada olduklarına ilişkin ampirik içerikten yoksun varsayımları Harré'nin konumlandırma teorisi çalışmalarında somutlaştırılarak genişletilmiştir. Bu çalışmalarda söz edimleri ve bu edimlere zemin teşkil eden, uzlaşım/söylemsel pratikler olarak “ahlaki düzenler”in bir aradalığı vurgulanmıştır. Dolayısıyla Giddens'in toplumsal pratiklerin iç içe geçmiş iki yüzü olarak tasavvur ettiği yapı ve fail, Harré'nin çalışmalarında söylemsel pratiklerin iki yönüne karşılık gelecek şekilde kurgulanmıştır. Bu bakış açısı konumlandırma teorisinin uygulandığı çalışmalarda somutlaştırılmıştır (Harré vd., 2009).

İkinci olarak, Bourdieücü bir perspektifle Harré'nin özellikle ikinci dönem yönelimlerinin yapı-fail meselesine ilişkin bütüncül bir açıklama sunmadığı iddia edilmiştir. Zira Harré'nin sosyal yapılara ve özellikle bu yapıların içselleştirilmiş formları olarak eğilimlere (dispositions) yer vermeyişi insanın failliğine ilişkin sınırlı bir bakış açısı sunmaktadır (Mouzelis, 2008, s. 197). Bahsi geçen tespitlerin eleştirel realist geleneğin Harré'ye karşı ileri sürdüğü karşı argümanlarla da önemli ölçüde benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Sosyal teoride yapılaşma teorileri dışında yapı-fail meselesine ilişkin bütüncül ve indirgemeci olmayan bir perspektif arayışında eleştirel realizm önemli bir mecra olarak karşımıza çıkmaktadır. Eleştirel realizmin yapı-fail meselesine ilişkin çözümlemesine Bhaskar'ın *Dönüştürücü Toplumsal Eylem Modeli* olarak isimlendirdiği açıklama modeli özünü vermektedir. Bu modele göre sosyal yapı, faile önceliği olan nesnel bir zemin olarak mevcuttur. Bununla birlikte faille ilişkisi söz konusu olduğunda, fail sosyal yapıyı dönüştürmekte ve yeniden üretmektedir. Dolayısıyla fail ve yapı birbirleri için hem koşul hem de birer neticedir. Bu bakış açısı ilk bakışta Giddens'in yapılaşma kuramıyla benzer görünse de iki yaklaşım fail ve

yapının ontolojik nitelikleri yükledikleri anlam bakımından farklılaşmaktadır. Giddens için yapı ve fail sosyal pratiklerin oluşumunda birbiri içinde *eriyen*, birbirine mutlak surette bağımlı iki unsur iken, realistlere göre yapı ve fail birbirlerinden bağımsız ontolojik varlıklardır. Bu bakımından realistlere göre yapı ve fail kendilerine has ayrı nedensel güçlere sahiptir (Archer, 2000).

Eleştirel realistlerin söz konusu argümanları Harré'nin yapı-fail ilişkisine dair ilk dönem çalışmalarındaki varsayımlarının özeti mahiyetindedir. Zira Harré'nin *Sosyal Davranışın Açıklanması*'nda (1972) mekanik insan modeli yerine ileri sürdüğü antropomorfik insan modelinde rasyonel kabiliyetleri ve güçleri ile öne çıkan bir fail tasavvuru söz konusudur. Bu modele göre insan artık mekanik bir işleyişin edilgen parçası değil, eylemin aktif icra edicisidir. Bununla birlikte Harré, aynı dönemde öncülük ettiği eleştirel realist düşünceye de sadık kalmıştır. Bu bağlılığın iki göstergesinden bahsetmek mümkündür. İlk olarak günlük hayattaki eylemlerin anlaşılabilmesi için bu eylemlerin arkasındaki üretici mekanizmaların keşfedilmesinin gerekliliğine işaret etmiştir. Diğer yandan insanla birlikte sosyal yapıya da nedensellik dizgesinde etkin bir konum atfetmiştir. Özellikle *Yeni Bir Bilim Taslağı* (1974) isimli çalışmasında yapıya atfedilen etkin nedensellik açıkça kavramsallaştırılmıştır. Bu bağlamda özellikle günlük hayattaki roller ve planlara atıfla tanımladığı sosyal yapıya ait unsurlar, failin eylemi nasıl yürüteceği üzerinde etkin olacak şekilde tasavvur edilmiştir.

Harré'nin failin niteliğine ilişkin varsayımları ve çözümlemeleri 1990'ların başından itibaren keskin bir dönüşüme uğrar. Bu dönüşümde Harré, Nedensel Güçler'den itibaren Humecu geleneğe yönelttiği eleştirileri tavizsiz bir şekilde devam ettirir. Ancak nedensel güçler teorisinin en önemli kavramlarının başında gelen güç-lü tikeli artık yeni bir "şeye" atıfla anlamlandırmaktadır. Bununla birlikte Harré, önceki dönemde sosyal yapıya atfettiği nedensel etkililik vurgusundan da vazgeçmiştir. Harré, bu dönemde antropomorfik insan modelinin geleneksel metafiziğe, yani insan merkezli bir varlık anlayışına dayandığını ifade etmiştir (Harré, 1990a, s. 352). Bu ifadeyi Harré'nin mekanik insan modeliyle arasına mesafe koymaya çalışırken Aydınlanmacı, kendinden menkul bir insan anlayışından kaçınma çabası olarak da

okumak mümkündür. Her ne kadar eleştirel realizme mensubiyeti gereği failin dışında sosyal yapıya da nedensellik dizgesinde bir konum atfetse de modelin ismi ve burada insanın daha çok kendi farkındalığının farkında olmak gibi rasyonel melekeleriyle ön plana çıkması nedeniyle Harré yeni bir indirgemeci pozisyona düşmekten kaçınmaya çalışmıştır. Bu bağlamda o, faillik ve nedensellik bahsi bağlamında mekanik insan modeli ve Aydınlanmacı insan anlayışıyla arasına mesafe koyduktan sonra failliği, yani güç-lü tikelliği, atfedeceği mecra olarak dile, söz edimlerine işaret etmektedir. Söz edimlerinin fail olarak tanımlandığı bu yeni kurguda insanlar ise faillerin taşıyıcısı ya da mekânı (location) olarak kurgulanmıştır. Daha önce nedensel olarak etkin oluşlarını kabul ettiği yapısal unsurlar ise artık bu nitelikleriyle tanımlanamamaktadır. İnsanların dışında kalan yapısal unsurlar dilin/söylemin uzlaşım sal formları olarak kurallardan ibaret olacak şekilde anlamlandırılmıştır. Harré'yi Wittgenstein'in ikinci dönem felsefesiyle doğrudan irtibatlandıran bu süreç aynı zamanda onun eleştirel realizmle düşünsel irtibatının tamamıyla koptuğunun göstergesidir.

Harré düşüncesindeki bahsi geçen dönüşüm onun yapı fail meselesine ilişkin psikolojideki konumunu ve bu alandaki diğer teorilerle olan ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Sosyal teoride olduğu gibi psikolojide de failliği kendisini oluşturan ya da kuşatan unsurlara indirgemek suretiyle açıklamaya çalışan teorilerle, bu teorilerin bahsi geçen sınırlılıklarını aşmaya yönelik teoriler ortaya çıkmıştır. Psikoloji literatüründe mutlak özgürlükçülük ve mutlak belirlenimcilik ya da bireycilik/içselcilik ve dışsalcılık şeklinde isimlendirilen indirgemeci yaklaşımlar sosyal teoride olduğu gibi failliği tek bir unsur esas alarak ya da mutlaklaştırılarak açıklamaya çalışmıştır (Sugarman ve Sokol, 2012). Psikolojide bilişselcilik, davranışçılık, eleyici materyalizm, evrimsel psikoloji ve Freudyen psikanaliz gibi teori gelenekleri bahsi geçen indirgemeci yaklaşımların temsilcileri olarak failliği tek bir noktayı esas alarak açıklamaya çalışmıştır (Martin vd., 2003). Genel bir kategori olarak *ana akım psikoloji* terki biyle ifade edilen bu geleneklerin karşısında, onların tek tipleştirici varsayımlarını aşp faillik için daha bütünlüklü bir açıklama çerçevesi sunmaya çalışan teoriler yer almıştır.

Çalışmamızda bu teoriler arasında öncelikle Albert Bandura'nın failliğe ilişkin yaklaşımı ele alınmıştır. Bandura failliğin kişisel özellikler, çevre ve davranışlar arasında üçlü bir nedensellik dizgesi içinde anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda faillik bu üç katmanın etkileşimi neticesinde *beliren* (emergent) bir niteliğe sahiptir. Bandura, her ne kadar failliği bu üç nedensellik dizgesi içinde kavramsallaştırırsa da onun teorisinde failin rasyonel ve bilişsel niteliklerinin belirleyici olduğu görülmektedir. Zira Bandura'nın, failliğe ilişkin varsayımları yönelimsellik, öngörü, öz denetim ve öz düşünümsellik gibi kavramlar etrafında şekillenmektedir. Kişinin özellikle yetkin olduğuna, çevresinde bir değişiklik yaratma potansiyeline sahip olduğuna ilişkin inancının tüm unsurlar arasından en belirleyici olduğunu vurgulayan Bandura (1989, s. 1175), bu yönüyle ana akım psikolojiye daha yakın durmaktadır. Bu bakımdan Bandura'nın perspektifinin iddia ettiği bütüncül bakış açısını ne ölçüde sağlayabildiği meçhul görünmektedir.

Bandura'nın failliğe ilişkin varsayımlarının Harré'nin ilk dönem çalışmalarındaki antropomorfik insan modeliyle örtüştüğünü söylemek mümkündür. Zira, antropomorfik insan modelinde rasyonel güçleri ile tasavvur edilen insan Bandura'nın yetkinliğine inancı tam olan failiyle benzer niteliklere sahiptir. Bununla birlikte Bandura, failliğin ortaya çıkışında nöral mekanizmalara da nedensel bir rol atfetmektedir. Bandura bu tavrın indirgemeci bir fizikalizm olarak yorumlanmaması için Harré'nin *görev-araç* metaforuna başvurmaktadır. Ancak bu girişimin Harré'nin ilgili kavrama yüklediği anlam düşünüldüğüne yanlış bir okuma olduğu söylenebilir. Zira, daha önce de ifade edildiği gibi Harré *görev-araç* metaforunu söz konusu nöral mekanizmalara failliğin oluşumunda nedensellik atfetmemek için ihdas etmiştir.

Bandura'nın çabası dışında psikolojide insanın failliğine ilişkin bütüncül bir açıklama geliştirmeye çalışan üç ekol öne çıkmaktadır: Bu ekoller Lev Vygotsky ve onun takipçileri vasıtasıyla gelişen Kültürel Tarihsel Eylem Teorisi, sosyal inşacılık ve hermenötik psikolojidir. Bu üç gelenek, failliğin açıklanmasında sosyokültürel faktörlerin, bağlamın, dilin ve son olarak ilişkiselliğin önemini vurgulamaları bakımından ortaklaşmaktadır.

Vygotsky’de insanın failliği dil, konuşma ve eylem bütünlüğü içinde bir form kazanmaktadır. Bu bağlamda dil, sosyokültürel pratiklerin içselleştirilip eyleme dönüşme sürecinde bir aracı olarak yorumlanmaktadır. Harré ise dili eylemin ortaya çıkmasında bir aracı olmaktan ziyade bizzatı icra edici olacak şekilde ele almaktadır. Söz edimlerinin güç-lü tikeller olarak kabul edildiği bu kurguda sadece faillik değil, gündelik hayata ilişkin tüm olgular dilsel icralar olarak kabul edilmektedir. Harré’nin bu bakış açısı konumlandırma teorisinde daha da somutlaşmaktadır. Harré başta olmak üzere pek çok araştırmacı konumlandırma teorisini kullanarak çeşitli yönleriyle kimlik (Malhi, Boon, ve Rogers, 2009) kalıpyargılar (Van Langenhove ve Harré, 1994), sınıf içi etkileşim (Anderson, 2009) ve eğitim pratiklerine (Martin, 2020) kadar pek çok araştırma yürütmüştür. Konumuz bakımından bu araştırmalarda dikkat çeken husus, failliğin gündelik etkileşim ortamında, mikro ölçekte ve müzakereye dayalı bir şekilde inşasının vurgulanmasıdır. Bu bağlamda *insanların kendilerini ya da başkalarını konumlandırması çeşitli düzeylerde faillik pratikleri* olarak kabul edilmektedir (Martin, 2020, s. 96). Bu bulgulardan hareketle konumlandırma teorisinin en temel argümanlarından birisi ortaya çıkmaktadır. İncelenen olguların herhangi birinde meydana gelmesi gereken bir değişim ancak söz konusu olgulara ilişkin söylemsel pratiklerin müzakereye dayalı değişimiyle mümkündür. Söz gelimi, tutumların ya da kalıpyargıların değişimi dışarıdan ya da içeriden bir zorlamayla değil, ilgili bağlamdaki söylemsel müzakereye bağlıdır (Van Langenhove ve Harré, 1994).

Konumlandırma teorisi çerçevesinde dilin icra edici niteliklerine yapılan bu vurgu Harré’nin sosyal inşacı gelenekteki duruşunu da ortaya koymaktadır. Mikro ve makro sosyal inşacılık tasnifinde, Harré için makro olan söylemsel pratiklerin bir neticesi olan kural ve uzlaşımlardan ibarettir. Mikro olan ise gündelik etkileşimde söz edimleri vasıtasıyla inşa edilendir. Dolayısıyla makro olanın varlığı ve nedenselliği mikro düzeydeki söylemsel pratiklere bağlıdır.

Harré’nin söz konusu yaklaşımı onun yeni paradigma olarak isimlendirdiği dönüşümün ikinci merhalesine karşılık gelmektedir. İkinci bilişsel devrim ya da söylemsel dönüş olarak ifade ettiği bu yeni dönem Batı düşüncesinde *dile dönüş* olarak isimlendirilen kırılmanın Wittgensteinci türevi olarak kendini göstermektedir.

Harré'nin güç-lü tikeller olarak söz edimlerini işaret ettiği bu süreç 1990'ların sonuna kadar devam etmiştir. 1990'ların sonundan itibaren güç-lü tikelin yani -onun kavramsal çerçevesi içinde kalarak düşündüğümüzde- failin ne/kim olduğu yeniden tarif edilmiştir. Harré bu dönemden itibaren güç-lü tikeller olarak tekrar insanlara işaret etmektedir. Harré'nin fail olarak insana geri dönüşü ilk dönem felsefesine yönelttiği eleştirileri tekrar gündeme getirmektedir. Ancak Harré bu eleştiriyle tekrar yüzleşmemiştir. Diğer deyişle insana yönelik bu atıfla onun daha önce kaçınmaya çalıştığı Aydınlanmacı fail anlayışı arasındaki farka ve ayırt eden hususlara değinmemiştir. Bu yeni kurguda söylemsel ve dilsel yetkinlikler ise failin sahip olduğu "güçler" olarak işaretlenmiştir. Harré'nin "söylemsel failer" ya da "söylemsel güç sahibi insanlar" vurgusu bunun açık bir göstergesidir. Ancak Harré'nin böyle bir dönüşü tekrar neden yaptığı, bu yeni dönüşün yeniden Aydınlanmacı bireye dönüş olup olmadığı hususu hem Harré tarafından hem de ilgili literatürde cevapsız bırakılmıştır.

Harré her ne kadar söz konusu değişimi gerekçelendirmese de onun ikinci dönem çalışmalarına yönelik eleştiriler bu dönüşümün nedenlerine dair ip uçları vermektedir. Zira özellikle çağdaş Vygotskci araştırmacılar, Gergen ve Harré'nin öncülük ettiği inşacılığın insanın neredeyse tüm psikolojik süreçlerinin söylemsel pratiklere indirgendiğini iddia etmişlerdir. Onlara göre insan diğer indirgemeci yaklaşımlarda nasıl uyaran-tepki zincirinde, bilgi işleme süreçlerinde ya da beyin yapılarının çalışma biçimlerinin içinde yok edildiyse, bu yeni indirgemeci pozisyonda da dilsel örüntülerin ya da söz edimlerinin içinde eritmekte/yok edilmektedir (Stetsenko ve Arieviditch, 1997, s. 164). Söz edimlerinin gerçekliği inşa eden bir "entite", insanın ise ancak söz edimlerinin taşıyıcısı/mekânı kabul edildiği Harré'nin ikinci dönem düşüncesi hesaba katıldığında söz konusu eleştirilerin oldukça yerinde olduğunu ifade etmek mümkündür.

Dolayısıyla Harré için yeni bir indirgemeciliğe kapı aralamamak, ancak söylemsel dünya görüşünden de taviz vermemek için en makul çözüm insanı söylemsel güçleri ile donanmış bir biçimde tekrar güç-lü tikel olarak tanımlamaktan geçmektedir. Ancak söylemsel güç ifadesinin ne anlama geldiği, dile yüklenen güç-lü tikel atfıyla bu yeni

atıf arasında esas itibarıyla nasıl bir fark olduğu gibi sorular belirsiz kalmaktadır. Dolayısıyla Harré'nin bu hamlesi içeriğe müdahale etmeksizin kavramsal bir yenilenmeden ibaret görünmektedir. Bu itibarla ikinci dönem felsefesinin özünün korunduğu ifade edilebilir. Konumlandırma teorisi esas alınarak yürütülen çalışmalar bu tespitlerimizi destekler mahiyettedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi konumlandırma teorisine göre insanlar gündelik hayatta gerçekliği konuşarak, söz edimleri ile yaratmakta ve birbirlerini de aynı şekilde farklı konumlara yerleştirmektedirler. Burada konuşmanın icracısı olarak insana işaret edilse de gerçekliği yaratan ve bu esnada insanların konumunu tayin eden bizzat sözün, söz ediminin kendisidir. Dolayısıyla bu vurguda doğrudan güç-lü tikel olarak söz edimine bir atıf olmasa bile konumlandırma sürecindeki işlevi itibarıyla söz ediminin icrasının öncelendiği açıktır.

Harré, insanın mahiyeti ve failliğine ilişkin benimsediği dil ve söylem odaklı yeni dünya görüşü çerçevesinde iki esas meseleyle yüzleşmiştir. İlk olarak Harré, insanın tekil varlığının zemini oluşturan nörokimyasal ve fizyolojik alt yapının söylem dünyası ile nasıl uzlaştırılacağı sorusuyla karşı karşıya gelmiştir. Bununla birlikte failin kendisini kuşatan sosyal yapı ile ilişkisinin nasıl açıklanacağı sorusuyla tekrar yüzleşmiştir. Bu sorunsal, Harré'yi yapı-fail problemi bağlamında eleştirel realizmin argümanları ve kendisine yönelik eleştirileriyle muhatap kılmıştır.

Harré'nin söylemsel dünya görüşünün yüzleştiği ilk mesele insanın tekil tecrübesinde, söylemsel pratiklere zemin teşkil eden nörokimyasal ve nörofizyolojik süreçlerin sembolik dünya ile nasıl ilişkilendirileceğidir. Harré bu ilişkiyi *hibrit psikoloji* başlığı altında çözümlemeye çalışmaktadır. Bu çözümlemeyi de iki kavram kategorisi altında sürdürmektedir. Harré ilk olarak bahsi geçen alanları Wittgenstein'a başvurarak gramer kavramı etrafında açıklamaktadır. Manevi (spiritual), kişisel, moleküler ve organizma olarak isimlendirdiği dördümlü gramer tasnifinde Harré, psikolojik fenomenlerin açıklanmasına ilişkin bir modelde açıklamanın tek bir unsura ya da bu unsurların birbirlerine indirgenmeden ve fakat hiyerarşik bir şekilde ilişki içinde olduklarına dikkat çekmektedir. Manevi grameri Batı dünyasında bilimsel açıklama modellerinin içinde artık yer bulmadığı için dışarıda tuttuğunu ifade eden Harré, diğer

üç gramerin kendi içindeki hiyerarşik ilişkisine odaklanmıştır. Bu bağlamda ikinci olarak bahsi geçen ilişkiselliği açıklamak için görev-araç metaforuna başvurmuştur. Bu bağlamda gündelik hayatın söylemsel inşasında kişinin “*söylemsel eylemleri*” amaç iken bu eylemlere aracılık eden moleküler mekanizmalar ve organlar birer araç hükmündedir. Böylece ona göre beyin ve beynin moleküler yapısı, nörofizyolojik işleyişi ve bedensel hareketler söylemsel dünyanın inşası için araç mesabesinde dirler.

Harré’nin söz konusu tavrı insan eylemlerini yalnızca davranışa ya da nörofizyolojik mekanizmalara indirgemeye çalışan naif fizikalist yaklaşımlar karş ında bir bütünlük arayışını temsil etmektedir. Ancak onun görev-araç kavramlaştırması eylem ve ona aracılık eden unsurlar arasındaki ilişkinin makul bir açıklamasını yapmaktan çok uzaktır. Zira görev-araç tasnifi insanın karmaşık yapısının açıklanması için bir çözüm değil, yalnızca onu düalist bir konuma düşmekten alıkoyan kavramsal bir tutamaktır. Kaidesoja (2007) bu durumu Harré’nin düşüncesinde beliren güçler (emergent powers) kavramına yer vermeyişine dayandırmaktadır. Belirim kavramı bir bütünün kendisini oluşturan parçalara indirgenmeksizin ve fakat bu parçaların her birine nedensel olarak etkililik atfetmek ve aşağıdan yukarı doğru ilgili bütünü oluşturmak üzere bu güçlerin harekete geçirilmesi anlamına gelmektedir (Hartwig, 2007, s. 166). Bu bağlamda beyin ya da organizma bireyin eylemlerinin açığa çıkmasında ‘basit’ araçlar değil, müstakil varlıkları ve nedensel güçleri olan, bu nedensel güçlerle bir sonraki aşamadaki varlığın nedenselliğinin açığa çıkmasını sağlayan aktif “şey”lerdir. Dolayısıyla belirimi esas alan açıklama modelleri her bir katmana ayrı bir varlık ve nedensel güç atfetmek suretiyle ilgili unsurlar arasında bütüncül bir açıklama modeli sunmaya çalışmıştır. Bu itibarla Bandura’da mevcut olan, hermenötik psikoloji ve eleştirel realizmin ise en temel kavramlarının başında gelen belirim, Harré’nin söylem esaslı yaklaşımı karşısında önemli bir alternatif olarak değerlendirilebilir.

Harré’nin söylemsel dünya ile onun zeminini oluşturan maddi dünya arasındaki ilişkiyi görev-araç metaforu bağlamında değerlendirmesi, esas itibarıyla onun bu tercihinin altındaki ontolojik kabullere işaret etmektedir. Harré -Wittgensteinci dünya görüşüne mensubiyetinin bir gereği olarak- açık bir şekilde ontolojiyi gramerle

özdeşleştirmiştir (Harré, 1997).³⁴ Bu özdeşliğin anlamı varlığın bilimsel düzlemdeki karşılığının söylemsel uzlaşım ve kurallardan ibaret kılınmasıdır. Harré'nin söylemsel dünyayı dört farklı gramerle özdeşleştirmesi de bu bakış açısının bir tezahürüdür. Buna göre söz konusu gramerler özellikle fizyolojik ve kimyasal düzeyde kendi kapalı sistemleri içinde bir nedenselliğe sahip olsalar da aşağıdan yukarıya doğru yeni nedensel mekanizmaları üretmek gibi bir durum söz konusu değildir. Aksi takdirde Harré, her bir katmana nedensel güç atfettiğinde Wittgensteinci tasavvurunun kendisine çizdiği “gündelik dil” ve söz edimleriyle sınırlandırılmış nedensellik kriterini ihlal etmiş olacaktır.

Dolayısıyla literatürde Harré'ye yönelik *beliren güçler* kavramının teorisinde olmayışından dolayı yöneltelen eleştiriler haklı olmakla beraber bir eksiklik içermektedir. Bu eksiklik Harré'nin söz konusu *yoksunluğu* ontolojik mensubiyeti gereği bizzat tercih etmesinin gözden kaçırılmasından ileri gelmektedir. Sonuç olarak Harré her ne kadar ‘maddi’ dünya ile sembolik/söylemsel dünya arasında *indirgemeci olmayan* bir yaklaşım geliştirmeye çalışsa da bu çaba söz konusu dünyalar arasındaki irtibatın makul bir modelini kurmaktan uzaktır. Aksine iki dünya arasındaki uzlaşım çabasının her halükârda onun söylemsel dünya görüşünün dışına çıkmamak üzere kurgulandığını söylemek mümkündür.

Harré'nin söz konusu tavrı, yüzleştiği ikinci problem olan yapı-fail meselesindeki duruşunu da belirlemektedir. Bu bağlamda hem yapı-fail meselesi hem de bu meselenin kaynağını teşkil eden paradigma tartışmaları açısından bazı hususlar belirgin hale gelmektedir:

1. Harré için sosyal yapı her halükârda söylemsel uzlaşımlardan ibarettir.

Harré ve mensubu olduğu gelenek, kendi paradigma kurgularındaki nedensellik tanımını esas alarak sosyal yapıya bir nedensellik atfetmenin imkânsız olduğunu iddia etmektedir. Zira nedensellik ancak bir “şey”e atfedilebilir. Sosyal yapı diye bir

³⁴ Harré'nin bu varsayımının kaynakları *Felsefi Soruşturmalar*'da doğrudan karşımıza çıkmaktadır: “Varlık/öz (essence) gramerde dile getirilmiştir...Bir şeyin ne tür bir nesne olduğunu söyleyen gramerdir. (Gramer olarak teoloji)” (Wittgenstein, 2017, § 371, 373).

“şey”den bahsedilemeyeceği için sosyal yapının nedensel olarak etkililiğinden söz etmek mümkün değildir. Buna mukabil realistler sosyal yapının mahiyet itibarıyla farklı olduğu iddiasıyla bu argümana karşı çıkmaktadır. Onlara göre sosyal yapı, kavram bağımlı, eylem bağımlı ve zaman-uzay bağımlı olduğu için sosyal yapının nedenselliği tabii nesnelerin nedenselliğiyle özdeş değildir. Dolayısıyla realistler için sosyal yapı doğrudan bir nesneye karşılık gelmese de etikleri itibarıyla mevcudiyeti ve nedensel etkililiği görülmektedir.

Eleştirel realistler yapı ve failin etkin nedenselliğini vurgulamakla birlikte bunların nedensellik türlerinin farklı olduğuna işaret etmişlerdir. Bu onların katmanlı gerçeklik varsayımlarının bir tezahürüdür. Bu noktada fail ve yapının gerçeklik düzeyleri ve nedensellik katmanları farklı olduğuna göre birbirleri arasındaki nedensel devingenlik ve dönüştürücü ilişki nasıl sağlanmaktadır? Realistler bu soruya yine *belirim* kavramıyla yanıt verirler. Buna göre nasıl ki insan eylemleri kendilerine zemin teşkil eden fizyolojik, kimyasal ve biyolojik katmanların nedensel güçlerinin açığa çıkması sonucu *beliriyorsa* toplum da bu insan eylemlerinin nedensel güçlerinin *beliren* bir neticesidir (Harré ve Bhaskar, 2001). Her birine müstakil varlık atfedilen bu varlıklar nedensel güçleri sayesinde bir sonraki gerçeklik katmanının belirmesini sağlamakta, toplumda bu nedensellik dizgesinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Realistlere göre bu yaklaşımın ayırt edici yönü her birisi nedensel güçlere sahip olan bu katmanların birbirine indirgenemeyecek şekilde tasavvur edilmeleridir.³⁵

³⁵ Belirim ve belirimcilik kavramları etrafındaki söz konusu eleştiriler pozitivist natüralizmin ve inşacılığın indirgemeci varsayımlarını aşmak için önemli bir alternatif imkân olarak değerlendirilebilir. Ancak, belirimci argümanların insanı ve toplumu bütüncül bir şekilde anlamaya yönelik argümanlarının da eleştirel bir şekilde değerlendirilmeye ihtiyacı olduğu açıktır. Böyle bir değerlendirme çalışmamızın sınırlarını aşmakla birlikte konumuz itibarıyla bazı temel noktalara işaret edilebilir.

Zihin felsefesi ve sosyal ontoloji tartışmalarındaki kapsayıcı açıklama çerçevelerinden birisi olarak kabul edilen belirimcilik, söz konusu alanlardaki fenomenlerin açıklanmasında nihai sınır olarak fizikalizme dayanmaktadır. Eleştirel realist sosyal teoride ve John Searl’ün zihin felsefesiyle sosyal ontolojisinde en belirgin formuna şahit olduğumuz bu görüş, insanın ve toplumun mahiyeti ve nasıl açıklanacağına ilişkin soruları, tüm toplumsal ve kültürel bileşenlerini hesaba katmakla birlikte nihai olarak insan beyninin işleyiş ve işlevlerinden başlamak suretiyle beliren durumlar/olgular olarak açıklamaktadır. Zihin felsefesi tartışmalarında “izah gediği” olarak isimlendirilen ve beynin nasıl olup da bilinçli deneyimi ortaya çıkardığı sorusuna muhatap olan belirimci görüş söz konusu gediği bilime itimat ve bu itimadın oluşturduğu bilimsel ilerleme temennisiyle kapatmaya çalışmaktadır. Belirimci yaklaşım, toplumun ve toplumsal olguların nasıl oluştuğu ve birey-toplum münasebetinin nasıl anlaşılıp açıklanacağı soruları gündeme geldiğinde de bu hususları beynin nedensel güçlerinden başlamak üzere

Bahsi geçen kavramsal itirazlara ve karşıt örneklere rağmen Harré ve sosyal inşacı gelenek kendi paradigmaları çerçevesinde çizdikleri nedensellik kriterine dayanarak sosyal yapının ancak söylemsel bir form olarak kabul edilebileceği fikrinde ısrar ederler. Harré'nin sosyal yapının nedenselliğine dair realistlerin sunduğu karşıt örnekleri görmezden gelerek sadece kendi yargı ve örneklerini doğrulayacak şekilde tartışmayı yürütmeye çalışması bir *doğrulama önyargısı* (confirmation bias) olarak değerlendirilebilir. Zira Harré'nin sosyal yapının müstakil bir varlık olarak kendisine nedensel etkililik atfedilebileceğine yönelik örnekleri her durumda kendisine çizdiği ontolojik çerçevede ısrar ederek karşılamaktadır. Dolayısıyla ona göre sosyal yapı ancak sınıflandırılmış (taxonomic) söylemsel bir form olarak kabul edilebilir.

2. *Harré'nin Wittgensteinci mensubiyeti gereğince metafiziğe kapı aralayabilecek tüm imkânları bertaraf etmek için, sosyal bilim ontolojisi ancak dilin sınırları içinde tanımlanmalıdır.*

Harré'nin bahsedilen karşıt örneklere rağmen dili ve söylemi esas aldığı varlık ve bilgi anlayışından neden taviz ver(e)mediği sorusu gündeme gelmektedir. Bu soruya verilebilecek ilk yanıt Harré'nin kendisini nispet ettiği Wittgensteinci gündelik dil felsefesi geleneğinde aranabilir. Bu gelenek ve dayandığı dile dönüş paradigması özü itibarıyla varlığa ve bilgiye ilişkin bütün soruşturmanın ancak dilin sınırları içinde kalarak yapılması gerektiğini savunmaktadır.

Harré'nin sosyal yapıya nedensellik atfedilmesinin kendileri için çizdikleri ontolojik kriterin ihlal edilmesi anlamına geleceği yönündeki iddiaları bu sınırlandırmanın bir göstergesidir.

Diğer yandan varlığın dille sınırlandırılması ve bununla bağlantılı olarak sosyal yapının etkin nedenselliğinden bahsedilemeyeceğine ilişkin varsayımları esas

beliren nitelikler olarak kabul etmektedir. Eleştirel realist sosyal teorinin ve John Searl'ün sosyal ontolojisinin temel dayanağını oluşturan bu görüş bahsi geçen gedğin daha da açık bir şekilde görülmesine neden olmaktadır. Zira, söz konusu açıklama modelinin bireysel ve toplumsal gerçekliği örtük ve dolaylı bir şekilde fizikalizme indirgediği, nedensellik dizgesinin tabii/doğal nedensellik ile insani nedensellik arasında sıkıştırıldığı görülmektedir. Söz konusu tartışmaların somutlaşmış bir örneği olarak Covid-19 pandemisi süresince ortaya çıkan toplumsal pratiklerin açıklanmasında sosyal inşacı ve belirimci yaklaşımların açıklama sınırlarını göstermeye çalıştığımız bir tartışma için bkz. Karagöz, 2020.

itibarıyla Harré'nin bahsi geçen ontolojik kriterlerini de belirleyen ilke ve mensubiyetle açıklanabilir. Bu ilke Batı düşüncesinde Kant'la belirgin formuna ulaşan, mantıkçı pozitivizmle daha keskin bir forma erişen düşünüş biçiminin bir tezahürüdür. Bu düşünüş biçimi en genel haliyle bilimde ve düşüncede metafiziğe imkân tanımamak, metafiziğe açılacak/açılma ihtimali olan tüm kapıları kapatmak şeklinde ifade edilebilir.

Bu tavrın en açık temsili Harré'nin de kendini dayandırdığı Wittgenstein'in aşağıdaki ifadelerinde görülmektedir:

Filozoflar bir sözcüğü kullandıklarında – “bilgi”, “varlık”, “nesne”, “ben”, “tümce”, “ad”- ve şeyin özünü kavramaya çalıştıklarında kendimize şunu sormalıyız: Bu sözcüğün, anayurdu olan dilde böyle kullanıldığı olur mu hiç?

Biz sözcükleri metafiziksel kullanımlarından gündelik kullanımlarına geri getiriyoruz (Wittgenstein, 2017; §116).

Felsefenin ya da sosyal bilimlerin araştırma nesnesi olabilecek herhangi bir şey'in özüne ya da mahiyetine ilişkin yapılacak bir soruşturmanın yetersizliğine ve gereksizliğine vurgu yapan bu ifadeler, felsefi veya sosyal bilimsel bir soruşturmanın ancak gündelik dilin sınırları içinde kalarak yürütülmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda Harré de söz konusu varsayımlara dayanarak sosyal bilimlerin nesnelerinin ve sosyal bilimsel bir soruşturmanın ancak gündelik dilin sınırlarında kalarak yürütülebileceği fikrini vurgulamaktadır. Aksi takdirde gündelik dilin dışında bir varlığa/şeye işaret etmek metafiziğe kapı açabilecek bir riski barındırmaktadır.

Dolayısıyla Harré'nin, dil dışında bir varlık atfedillme potansiyeli olan her şeyin esasında birer pratikler dizisi olarak kabul edilebileceğine ilişkin kanaatleri metafiziğe aralanabilecek kapıları kapamaya yönelik bir hamle olarak okunabilir. Söz gelimi Harré hibrit psikoloji yaklaşımında manevi gramer (spiritual grammar) olarak ifade ettiği alanın Tanrı, ruh, günah gibi kategorilere sahip olmasından dolayı akademik bir disiplin olarak psikolojide bir anlamı olmadığını ifade etmektedir. Her ne kadar çeşitli toplumlarda bu gramerin insanların eylemlerini yönlendirici ve belirleyici bir etkisi olsa da bu etki ancak insanların gündelik hayatlarında inşa edilen dilsel pratikler

manzumesi olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan ancak gündelik hayatın çeşitli görünümüne ilişkin yürütülen araştırmalarda elde edilebilecek veriden öteye geçemez.³⁶ Dolayısıyla söz konusu garamerin bir bilim disiplini içinde kabul edilmesi mümkün değildir (Harré ve Moghaddam, 2012).

Harré'nin bu bakış açısı özellikle insan-kültür ya da yapı fail ilişkisi söz konusu olduğunda onun Wittgenstenci düşünceden devraldığı bir yanılgıyı da ortaya çıkarmaktadır.

3. Harré'nin yeni paradigma teklifi ne kadar yeni?

3.1.Harré'nin sosyal bilim anlayışı epistemolojik düzeyde mantıkçı pozitivistimden ayrılmakla birlikte, ontolojik mensubiyeti bakımından mantıkçı pozitivistimle aynı zeminde yer almaktadır.

Harré'nin bahsi geçen yaklaşımı onun Çağdaş Batı Düşüncesi'ndeki konumunu ve mensubiyetlerini görmek açısından önemli ipuçları vermektedir. Harré, ifade edildiği gibi özellikle Wittgenstein'in gündelik dile odaklanan ikinci dönem düşüncesine mensubiyetle kendi fikriyatını oluşturduğunu vurgulamıştır. Ancak düşüncenin ve bilimin ancak dilin sınırlarında kalmak suretiyle yürütülmesi gerektiği fikrinin dayanakları Wittgenstein'in da etkin olduğu Viyana Çevresi'ne-mantıkçı pozitivistim-kadar uzanmaktadır.

Zira Wittgenstein'in ilk dönem düşüncesinde öne çıkan *"dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır"* önermesi sadece ilk dönem düşüncesi için değil bütün değişimlere rağmen ikinci dönem düşüncesi için de en temel önermedir. Yukarıda alıntılanan Felsefi Soruşturmalar'daki önermeler de bahsi geçen sürekliliğin açık bir göstergesidir.

Söz konusu önermeler etrafında açığa çıkan husus dile atfedilen anlam ve rol -ister olguyu resmetmek ister gerçekliği inşa etmek şeklinde olsun- felsefi ve bilimsel

³⁶ Bu hususla alakalı Harré'nin aşağıdaki ifadeleri onun bahse konu görüşlerinin en belirgin temsilidir: "Wittgenstein said the word 'God' does not refer to an entity but its application is to the religious life, that is, to a cluster of practices. Perhaps we can find reasons for saying the same sort of thing about 'social structure' and its subconcepts like 'class', those that Harold Garfinkel called, ironically, the 'gorgeous words' of sociology. Perhaps by looking closely at how the word 'class' is used we might be able to show that its grammar is such that it *could* not refer to an entity capable of exercising causal powers. A best guess might be that it refers to a cluster of practices by which groups of persons are classified" (Harré ve Bhaskar, 2001)(Vurgular bana aittir).

düşünüşten her türlü metafizik önermenin dışlanması, varlığın ve bilimin ancak dilin sınırları içinde kalmak suretiyle yürütülmesi zaruretidir.³⁷ Buradan hareketle Harré'nin gündelik dilin imkânları içinde kalarak sınırlandığı sosyal bilim anlayışı, epistemolojik düzeyde pozitivizm ve mantıkçı pozitivizmden ayrılmakla birlikte ontolojik mensubiyeti bakımından mantıkçı pozitivizmle aynı zeminde hareket etmektedir.

Bu nokta Harré'nin faillik anlayışını da önceleyen paradigma değişimi fikrini yeni bir gözle ele almayı gerekli kılmaktadır. Bu sorgulama iki yönlü yapılmaya çalışılacaktır.

İlk olarak eleştirel realistlerin katmanlı varlık kategorileri kriterini kullandığımızda Harré'nin söylemsel dönüş ile irtibatlandığı yeni paradigmasının esasında tıpkı pozitivistlerde olduğu gibi ampirik gerçeklik alanıyla sınırlı olduğu görülmektedir. Yani varlığın dil ile sınırlandırılması ve varlığa ilişkin bilgiye ancak dilin analiziyle ulaşılabilceği tezi esas itibarıyla tecrübî alanımızla sınırlandırılmış bir bilgi ve bilim anlayışını temsil etmektedir.

Söz konusu *ortaklık*, daha örtük de olsa onun faillik anlayışında da görünmektedir. Pozitivizm söz konusu olduğunda insani faillik uyaran-tepki zinciri içinde hapsedilmiştir. Diğer bir deyişle insanın failliği elinden alınmıştır. “*Fail kimdir? Faillik nasıl anlaşılmalıdır?*” soruları gündeme geldiğinde bu sorular ancak kişinin gözlemlenebilir davranışları esas alınarak cevaplanır. Harré'nin söylemsel dünya görüşünde ise faillik dilin ve özellikle de söz edimlerinin icrasıyla sınırlandırılmıştır.³⁸ İfade edilen soruların cevabı bu defa dil ve dilin imkânlarına başvurularak cevaplanmaktadır. Dolayısıyla her iki perspektif de, bilgi ve araştırma nesneleri

³⁷ Çağdaş düşüncede, metafiziğe yönelik bir soruşturma metafizik bilginin imkânı, bu bilginin epistemolojik ve metodolojik uzanımlarının neler olacağı ve hatta çağdaş bilimlerin bu tartışmalar bağlamında yeniden tasnif edilmesi gibi soru(n)ları gündeme getirecektir. Bu tartışmaların çalışmamızın bağlamı ve hacmi dışında olduğu açıktır. Metafizik meselesi bağlamında buraya kadar ifade ettiğimiz hususlar ise Harré'nin ve onun mensubu olduğu düşünce sistemini tarihsel ve bütüncül bir okuma gayretinden ibarettir. Ancak bu tarihsel soruşturma, “yeni” bir sosyal bilim anlayışının tesisi için söz konusu sorular çerçevesinde yürütülecek çalışmaların zaruretine işaret etmesi bakımından önemlidir.

³⁸ Harré her ne kadar söz edimlerine yaptığı vurguyu nispeten yumuşatıp faillik teorisinde bir revizyona gitmeye çalışsa da daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi, bu revizyon çabası onun sisteminin bütünü içinde bir karşılık bulmamıştır. Literatürde de ifade edildiği gibi insanlara hem güç-lü tikel hem de ikincil inşa olarak yapılan atıf bir belirsizliğin göstergesidir. Ancak Harré'nin bu revizyon çabasında bile dilin faillik meselesindeki tayin ediciliği her zaman yerini korumuştur.

farklılaşmakla birlikte, failliğin ancak ampirik dünyanın sınırları içinde kalmak suretiyle anlaşılabilceğı hususunda ortaklaşmaktadır. Bu bağlamda söz konusu farklılığın epistemik bir farklılık olduğı ancak; failliğin ontolojik bakımından aynı varlık kategorisi içinde kalarak tanımlanıp araştırıldığı görölmektedir.

3.2.Yeni paradigma olarak sunduğı açıklama çerçevesi bir paradigma dönüşümü için yeterli şartları sağlamamaktadır.

Harré'nin paradigma teklifini sınavacağımız ikinci nokta, *paradigma değişimi* kavramının gerekli kıldığı şartlar üzerinden olacaktır. Harré yeni paradigma olarak sunduğı dönüşümü Kuhn'un paradigma değişimi fikrine dayandırmaktadır. Kuhn'a göre -en genel anlamda-normal bilim, bunalım ve kriz dönemlerinin akabinde bir paradigma açıklama gücünü yitirip yerine yeni paradigmaya bırakmaktadır. Bir paradigmanın krize girmesi mensuplarının o paradigmanın açıklama gücüne ilişkin güvenlerini tamamıyla yitirmeleri ve yeni paradigmaya tabi olmaları anlamına gelmektedir. Sonuç olarak bir teorik yapının terk edilip yerine başka bir teorik yapının yerleştirilmesi olarak tarif edilen bilimsel devrim gerçekleşmektedir (Kuhn, 2006). Kuhn'un bilimsel açıklama modellerine ve bilimsel ilerlemeye ilişkin bu bakış açısındaki dikkat çeken en önemli husus, paradigmalara mensubiyetin ya da paradigma değişiminin rasyonel ve objektif kriterlerinin olmadığı iddiasıdır. Bu bağlamda rakip paradigmalardan arasındaki tercih ve mensubiyet esas itibarıyla uzlaşımınla belirlenen sosyolojik ve sosyal psikolojik birer hadisedir (Chalmers, 2010, Laudan, 1992). Bahsi geçen tespitler Kuhn'cu düşünceyi görecelilik eleştirisiyle karşı karşıya bırakmıştır. Buna göre söz konusu uzlaşımınal bakış açısı paradigma değişiminin gerçekleşip gerçekleşmediğine ilişkin makul bir açıklama sunamamakta ve bilimsel ilerlemeyi imkânsız hâle getirmektedir (Laudan, 1992). Kuhn görececi olmadığını göstermek bakımından bir paradigmayı diğerinden daha "iyi" kılan şeyin esasında *problem çözme becerisi* olduğunu ifade etmiştir. Bir paradigma rakibi olduğu diğer paradigmanın açıklama gücünü sarsıp o paradigmanın krize girmesine neden olduğunda kendi üstünlüğünü ve muhatap olduğu bilim insanları nezdindeki güvenini ancak krize sebep olan soruları açıklama gücüne bağlı olarak temin edebilir (Kuhn, 2006). Ancak her halükârda bu sürecin gerçekleşebilmesi için bir paradigmaya mensup bilim

insanlarının diğer paradigmanın açıklama gücü karşısında ikna olup yeni paradigmanın açıklama gücünün üstünlüğü hususunda topyekûn uzlaşmaları gerekmektedir.

Paradigma değişimine ilişkin Thomas Kuhn'un perspektifini betimleyen bu kısmın ardından bu teorik şema dahilinde Harré'nin teklifini sınavacağımız iki husus öne çıkmaktadır:

- i. Harré'nin teklifinin pozitivist paradigmada yarattığı açıklama krizi,
- ii. Ortaya çıkan krizin veya sosyal bilimlerdeki mevcut problemlerin çözümüne ilişkin ürettiği güçlü açıklama ve problem çözme becerisi.

Bu bağlamda Harré'nin 1970'lerden itibaren *antropomorfik insan modeli* ve *ikinci bilişsel devrim/söylemsel dönüş* kavramlarıyla farklı form ve içeriklerle pozitivist paradigma karşısında konumlandığı yeni paradigma çerçevesi, gündelik hayattaki fenomenlerin ve insanların öznel tecrübelerinin anlaşılmasına ilişkin pozitivistin açıklayıcı gücünün *sınırlarını göstermede* başarılı olduğu söylenebilir. Bu durumun sadece Harré özelinde değil yorumcu ve pozitivist sosyal bilim gelenekleri arasındaki çatışma için de geçerli olduğu söylenebilir. Ancak söz konusu durumun pozitivist paradigma mensuplarının bu mensubiyetlerinden şüphe duyup güvenlerini yitirdikleri paradigma değişimini tetikleyen ve devrimi ortaya çıkaran bir krize sebep ol(a)madığı açıktır. Aksine, özellikle nörobilimdeki gelişmelerin de yardımıyla pozitivist paradigmanın insan ve topluma ilişkin açıklama gücüne olan güvenini tazeleyip mensuplarına hâlen daha güven aşıladığını söylemek mümkündür. Söz gelimi, duygular söz konusu olduğunda söz konusu duyguların ve duygu ifadelerinin bağlamsal ve uzlaşımsal olduğuna ilişkin sağduyu bilgisini (commonsense knowledge) esas alan yorumcu gelenek karşısında pozitivist paradigmanın en radikal formunu temsil eden eleyici materyalist (eliminative materialist) düşünürler, bilinç ve duygular başta olmak üzere tüm psikolojik fenomenlerin nörobilimdeki ilerlemelerle birlikte beynin işleyişinin neticeleri olarak ikincil çıktılar/epifenomenler olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Nörogörüntüleme tekniklerindeki hızlı gelişmeleri de arkasına alan söz konusu iddialar, insana ilişkin nihai açıklamanın ancak olgusal düzeyde yapılabileceği şeklindeki klasik pozitivist argümanları yeni ve daha

güçlü formlarla ifade etmektedir (Revonsuo, 2016). Dolayısıyla ne genel olarak yorumcu geleneğin ne de özelde Harré ve inşacı yaklaşımların pozitivist paradigmayı Kuhncu anlamda bir paradigma krizine maruz bıraktıkları söylenemez. Harré her ne kadar pozitivistde direten akademik örgütlenmeyi entelektüel olmaktan ziyade akademinin kurumsal teamüllerine bağlasa da onun bu yaklaşımı da aynı eleştiriden nasibini almaktadır.

Harré'nin eleştirilerinin eleyici materyalizm gibi daha radikal yaklaşımlar için geçerli olduğunu farz etsek bile onun perspektifinin ilgili tartışmalar etrafındaki indirgemeci olmayan diğer yaklaşımlar karşısında da güçsüz kaldığı görülmektedir. Söz gelimi, insanın faillğine ilişkin en temel tartışmaların başında gelen fail-yapı problemine nasıl makul ve bütüncül bir açıklama getirileceği gündeme geldiğinde, Harré'nin perspektifinin açıklama gücü ve becerisinin sınırları açığa çıkmaktadır. Bu durum özellikle eleştirel realist belirimci ve John Searl'de açık bir şekilde temsil edilen natüralist belirimci teorilerin eleştirileriyle yüzleştğinde görülmektedir. Zira yapı-fail meselesinde sosyal yapıyı yalnızca uzlaşım sal anlatılar ile açıklamak, bu anlatılara zemin teşkil eden tabii alanın nedenselliğinin ihmal edilmesi anlamına gelmektedir. Harré'nin savunduğu şekliyle fiziksel dünyanın varlığını kabul edip onun sembolik dünya üzerindeki nedensel etkililiğini kabul etmemek, bu alanlarda üretilen veri ve nedensellik kavramı etrafındaki tartışmalar hesaba katıldığında oldukça naif bir tutum olarak göze çarpmaktadır.

Söz konusu değerlendirmelerin akabinde Harré'nin yeni paradigma teklifinin onun kastettiği anlamda özellikle pozitivist paradigma karşısında üstünlük kuran, böylece paradigma değişimini zaruri hâle getiren bir mahiyette olmadığı görülmektedir. Bu durumda Harré'nin pozitivist sosyal bilim anlayışlarına yönelik eleştirilerinin nasıl anlamlandırılması gerektiği sorusu tekrar gündeme gelmektedir. Bu soru Kuhncu kavramsal şemaya sadık kalarak en fazla pozitivistizm karşısında *rakip bir paradigma* iddiası olarak isimlendirilebilir. Diğer yandan söz konusu teklif, Imre Lakatos'un terminolojisine başvurarak insanın anlaşılmasına ve bununla irtibatlı olarak yapı-fail meselesinin çözümüne ilişkin rekabet hâlindeki araştırma programlarından birisi

şeklinde değerlendirilebilir.³⁹ Sonuç olarak onun ve yorumcu sosyal bilim geleneklerinin pozitivizm karşısındaki konumunu gündelik hayata ve öznel tecrübeye ilişkin gündelik dili esas alan alternatif epistemolojik ve metodolojik imkânları gün yüzüne çıkardıkları şeklinde yorumlamak mümkündür.

Çalışmanın bu bölümünde başlangıçta cevaplamayı hedeflediğimiz araştırma sorularına geri dönmek suretiyle bu sorulara ilişkin sonuçları ve tespitlerimizi şu şekilde özetleyebiliriz:

- i. Rom Harré'nin yaklaşık 50 yıl boyunca yürüttüğü çalışmalar insanın failliğine ilişkin tartışmalarla özellikle nedensellik ve dilin mahiyeti hususlarında kesişmektedir. Bu süreç boyunca fikirlerinde ortaya çıkan değişimler esas itibarıyla bu kavramlara yüklenen anlamların değişmesi şeklinde okunabilir.
- ii. Harré'nin faillige ilişkin görüşleri psikoloji başta olmak üzere sosyal bilimlerdeki mekanik/pozitivist dünya görüşünün eleştirisi açısından önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Özellikle konumlandırma teorisine dayanarak yürütülen çalışmaların epistemolojik ve metodolojik imkânlarıyla gündelik hayatın etkileşimsel ve ilişkisel yönlerinin keşfedilmesine önemli katkıları olduğu görülmektedir. Ancak insanın failliği söz konusu olduğunda dil ve dilin icra ediciliği ile sınırlandırılmış bir faillik anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Bu durum özellikle yapı-fail meselesi etrafındaki tartışmalarda diğer rakip teoriler karşısında Harré'nin argümanlarını ve açıklama gücünü zayıflatmaktadır.
- iii. Bahsi geçen zafiyet Harré'nin paradigma teklifi için de geçerlidir. Onun yeni paradigma kavramı etrafında ileri sürdüğü argümanlar

³⁹ Bu noktada Harré'nin yeni paradigma kavramlaştırmasının rekabet hâlindeki paradigmalardan birine ve bu rekabetin devamına işaret etmekten ziyade pozitivist paradigmayı aşan, onun ötesine geçen bir tasavvuru imlediğinin altını çizmek gerekmektedir. Nitekim, onun ikinci bilişsel devrim olarak isimlendirdiği süreç tam da Kuhn'cu anlamda bir devrime karşılık gelmektedir. Ancak buraya kadarki değerlendirme ve tespitlerimiz onun yeni paradigma teklifinin ancak rakip paradigmalara dahil olan farklı bir "yeni"ye işaret etmekle sınırlandırılması gerektiği fikrini desteklemektedir.

pek çok açıdan paradigma değişimini sağlayacak, yeni bir paradigma olmayı hak edecek bir mahiyeti haiz değildir.

Bu kısma kadarki değerlendirmelerimiz insanın failliğine ilişkin Türkçe literatürde yürütülen çalışmaların tahlili açısından da bir zemin oluşturmaktadır. Daha önce ifade edildiği gibi sosyal inşacılığı ve özellikle Harré'nin bu gelenek içindeki perspektifini Batı dışı toplumların insana ve bilime ilişkin perspektiflerini sunmalarına imkân tanıdığı için benimseyen söz konusu çalışmalar, bu mensubiyetleri gereği esasında Harré'ye yöneltilen eleştirilerin de muhatabı olmaktadır.

Harré ve inşacı geleneğin gündelik hayatın dinamik yapısını keşfetme yönünde özellikle metodolojik düzeyde imkânlar barındırdığı aşikârdır. Türkçe literatürde bu bağlamda yürütülen çalışmaların artışı söz konusu imkânın yansımalarıdır. Buna mukabil Harré'nin insanın failliği etrafında insana ve sosyal bilimlerin mahiyetine ilişkin Wittgenstein'dan mülhem çizdiği sınırlar, Türkiye psikoloji akademisi için *teorik düzeyde* bir imkândan ziyade kısıtlılık anlamına gelmektedir. Zira bu bakış açısı varlık, bilgi ve bilime ilişkin ancak gündelik dilin sınırlarında kalmak suretiyle bir düşünce pratiği icra edilebileceğini icbar etmektedir. Bunun aksi, çalışmamızın çeşitli yerlerinde gösterdiğimiz gibi metafizik bilgiye alan açma tehlikesi nedeniyle anlamsız ve gereksiz bir çaba olarak yorumlanmıştır. Nitekim Harré'nin *gramer* kavramı etrafındaki varsayımlarında görüldüğü gibi, söz konusu bilgi gündelik hayatta insanların konuşmalarında yer verildiği kadarıyla ancak betimlenmeyi hak etmektedir.

Bu bağlamda Türkçe literatürdeki bahsi geçen çalışmalarda psikoloji akademisinin felsefeyle, Türk düşüncesiyle veya daha geniş kapsamlı bir terkip olarak İslam düşüncesiyle kurması gereken irtibata yapılan vurgu, bu düşünce sistemlerinin kendi imkânları ve iç tartışmaları hesaba katılmaksızın gündelik dil analiziyle sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla insan, bilgi, gerçeklik, hakikat, metafizik gibi meseleler ve kavramlar gündelik dile sıkıştırılmış söylemsel formlar olarak ele alınmıştır (Arkonaç, 2015). Bu tavır, Rom Harré'nin düşüncesi analiz edilirken gösterilmeye çalışıldığı gibi, söz konusu kavramların bütüncül ve sistematik bir analizinden oldukça uzak görünmektedir.

Psikolojide bahsi geçen analizin yapılabilmesi, teorik düşüncüyü belli kalıplara hapsetmeksizin yeni soruların üretilmesiyle mümkün olabilecektir. Bu bağlamda,

- i. İnsanın failliği özgürlük, imkân ve mükellefiyetleriyle birlikte nasıl açıklanmalıdır?
- ii. Bu açıklama yapılırken insani failliğin tabii, sosyal ve ilahî faillikle irtibatı, bu unsurların birbirlerini dışlamadığı bir nedensellik dizgesi içinde nasıl kurulabilir?

şeklindeki sorular, felsefi bağlamları da hesaba katılmak suretiyle psikoloji akademisi için yeniden gündeme gelmelidir. Form itibarıyla belirli problemlere gönderimde bulunan bu sorular, mahiyet itibarıyla Wittgenstein’den itibaren gelişen gündelik dili esas alan düşünüş biçiminin insanın failliğine ilişkin sınırlılıklarına ve açıklama zafiyetlerine işaret etmektedir. Dolayısıyla bu soruların Türkiye psikoloji akademisinde özgün bir şekilde tartışılabilmesi, failliğin doğrudan ilişkili olduğu *nedensellik* ve *belirim* kavramları etrafındaki literatürle bir bütünlük içinde yüzleşmeyi gerektirmektedir. Bu noktada İslam düşüncesinin özellikle kelim ve felsefe gelenekleri, söz konusu tartışmalara *rasyonel bir zeminde* müdahil olma imkânı sunacak mahiyettedir.

Buraya kadarki tartışmalar neticesinde çalışmamız, insanın failliği meselesi bağlamında Rom Harré’nin ve onun temsil ettiği sosyal inşacı geleneğin imkânlarını ve sınırlarını açığa çıkarma çabası olarak okunabilir. Bu yönüyle çalışmanın özellikle Türkiye’de yürütülen teorik-felsefî psikoloji tartışmalarının genişlemesine ve derinleşmesine bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

İnsanın failliği meselesinin sosyal teori başta olmak üzere eylem felsefesi, nörofelsefe, nörobilim ve gelişim psikolojisi gibi kapsamlı bir tartışma alanına temas etmesi, çalışmamızı tarihsel ve tematik olarak sınırlandırmayı gerekli kılmıştır. Bu bağlamda çalışma Rom Harré ve onun irtibatta olduğu sosyal teori ve psikoloji ekollerinin mukayeseli bir değerlendirmesini yaparak sınırlandırılmıştır. İnsanın failliğine ilişkin yürütülecek sonraki çalışmalarda, yukarıda bahsi geçen imkânların gün yüzüne çıkarılmasına yönelik çabalar, özellikle psikoloji ve sosyal teoride bu tartışmalara sunulacak özgün katkılarla yakından ilişkili görünmektedir.

KAYNAKÇA

- AL-AMOUDI, I.: 2020 Ontological Realism in Critical Realism. 30 Nisan 2020 tarihinde https://www.youtube.com/watch?v=94ClkD7TpYc&list=PL8uTsTFMwRFG9_zdWT7_nF7vjjwiC67L&index=1&ab_channel=CriticalRealismNetwork adresinden erişildi.
- ALTUĞ, T.: 2006 **Modern Felsefe Metafiziğin Elenmesi.** Ankara: Ebabil Yayıncılık.
- ARCHER, M. S.: 2000 **Being Human: The Problem of Agency.** Cambridge U.K., New York: Cambridge University Press.
- ARCHER, M. S.: 2009 **Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory.** Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- ARCHER, M. S.: 2014 **Structure, Agency, and the Internal Conversation.** Cambridge: Cambridge University Press.
- ARCHER, M. S.,
BHASKAR, R.,
COLLIER, A.,
LAWSON, T., &
NORRIE, A.
(Eds.):1998 **Critical Realism: Essential Readings.** London, New York: Routledge.
- ARIEVITCH, I.
M.:2017 **Beyond the Brain: An Agentic Activity Perspective on Mind, Development, and Learning.** Rotterdam: Sense Publishers.

- ARKONAÇ, S.: 2004a Kartezyen Olmayan Özne, Öteki, Fail ve Yerel Gerçekliğin İnşası. S. Arkonaç (Ed.), **Doğunun Batının Yerelliği: Bireylik bilgisine dair** içinde. İstanbul: Alfa Yayınları, 249-273.
- ARKONAÇ, S.: 2004b “Gerçekliğin İnşasında Özne ve Öteki Kavramlarının Bu Ülkede Düşündürdükleri”, **Sosyoloji Dergisi**, 3(8), 91-102.
- ARKONAÇ, S.: 2006 “Psikolojinin Değişen Paradigması ve Değişmeyen Sorunları”, **Türk Psikoloji Bülteni**, 12(39), 1-12.
- ARKONAÇ, S.: 2007 “Bu Coğrafyada Öznenin, Anlamın, Gerçekliğin ve Hakikatin İnşası”, **Sosyoloji Dergisi**, 3(15), 1-22.
- ARKONAÇ, S.: 2008 **Psikolojide İnsan Modelleri ve Yerel İnsan Modelimiz**. Ankara: Nobel Yayınları.
- ARKONAÇ, S.: 2011 “Türkiye’de Bilgiyi Ele Almada Meseleler”. **Sosyoloji Dergisi**, 3(22), 483-497.
- ARKONAÇ, S. (Ed.): 2012 **Söylem Çalışmaları**. Ankara: Nobel Yayınları.
- ARKONAÇ, S.: 2015 **Psikolojide Bilginin Eleştirel Arka Planı**. İstanbul: Hiperlink Yayınları.

- ATAKAN, M.: 2013 **Sözel Etkileşimlerde Toplumsal Cinsiyet Kuruluşu ve Akran Kültürü.** İstanbul Üniversitesi: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- BAERT, P.: 2017 **Sosyal Bilimler Felsefesi: Pragmatizme Doğru,** Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Küre Yayınları.
- BALDWIN, J. D.: 1988 "Habit, Emotion, and Self-Conscious Action", **Sociological Perspectives**, 31(1), 35–57.
- BANDURA, A.: 1977 **Social Learning Theory.** New Jersey: Prentice-Hall.
- BANDURA, A.: 1989 "Human Agency in Social Cognitive Theory", **American Psychologist**, 44(9), 1175–1184.
- BANDURA, A.: 1997 **Self-Efficacy: The Exercise of Control.** New York: W.H. Freeman.
- BANDURA, A.: 2000 "Exercise of Human Agency Through Collective Efficacy", **Current Directions in Psychological Science**, 9(3), 75–78.
- BANDURA, A.: 2001 "Social Cognitive Theory: an Agentic Perspective". **Annual Review of Psychology**, 52(1), 1–26.
- BELLI, S., ACEROS, J. C., & HARRE, R.: 2015 "'It's All Discursive!' Crossing Boundaries and Crossing Words with Rom Harré.", **Universitas Psychologica**, 14(2).

- BERGER, P. L., & LUCKMAN, T.: 2008 **Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi Denemesi** Çev. Vefa Saygın Öğütle. İstanbul.: Paradigma Yayınları.
- BHASKAR, R.: 1998a General Introduction. In M. S. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, & A. Norrie (Eds.), **Critical realism: Essential Readings**. London, New York: Routledge.
- BHASKAR, R.: 1998b **The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences**. London, New York: Routledge.
- BHASKAR, R.: 2008 **Gerçekçi Bilim Teorisi**. Çev. Sami Oğuz. Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- BHASKAR, R.: 2009 **Scientific Realism and Human Emancipation**. London: Routledge
- BHASKAR, R.: 2015 **Çağdaş Felsefeye Eleştirel Bir Giriş: Gerçekliği Geri Kazanmak**. Çev. Beyza Sümer Aydaş. Ankara: NotaBene Yayınları.
- BHASKAR, R.: 2017 **İnsan Bilimlerinin Felsefi Eleştirisi: Naturalizmin Olanaklılığı**. Çev. Vefa Saygın Öğütle. Ankara: Nika Yayınevi.
- BHASKAR, R., & HARTWIG, M.: 2010 **The Formation of Critical Realism: A Personal Perspective**. London: Routledge.
- BLAIKE, N., & PRIEST, J.: 2017 **Social Research Paradigms in Action**. Cambridge: John Wiley.

- BLUMER, H.: 1962 Society as Symbolik Interaction, in A. M. Rose (Ed.), **Human Behavior and Social Processes: An Interactionist Approach**, London: Forgotten Books.
- BLUMER, H.: 1966 "Sociological Implications of the Thought of George Herbert Mead", **American Journal of Sociology**, 71(5), 535–544.
- BLUMER, H.: 1969 **Symbolic Interactionism: Perspective and Method**. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- BOURDIEU, P.: 1986 Forms of Capital in J. Richardson(Ed). **Handbook of Research for the Sociology of Education**. Wesport, CT: Greenwood.241-258.
- BOURDIEU, P.: 1995 **Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine**. Çev. Hülya Tufan. İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- BOURDIEU, P.: 2016 **Sosyoloji Meseleleri**. Çev. Ali Sümer, Mustafa Gültekin, Filiz Öztürk, Büşra Uçar. Ankara, Heretik Yayınları.
- BOURDIEU, P., & PASSERON, J. C.: 1990 **Reproduction in Education, Society and Culture**. London: Sage.
- BOURDIEU, P., & WACQUANT, L.: 2016 **Düşünümsel Bir Antropoloji için Cevaplar**, Çev. Nazlı Ökten, İstanbul: İletişim Yayınları.

- BUCH-HANSEN, H.: 2005 "Critical Realism in the Social Sciences: An Interview with Roy Bhaskar", **Distinktion: Journal of Social Theory**, 6(2), 59–69.
- BURR, V.: 2002 **Sosyal İnşacılık**, Çev. Sibel Ayşen Arkonaç, Ankara:Nobel Akademik Yayıncılık.
- CALLINICOS, A: 2004 **Making History: Agency, Structure, and Change in Social Theory**. Leiden: Brill.
- CAPRA, F.:2014 **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası (3. bs)**, Çev. Mustafa Armağan. İstanbul: İnsan Yayınları.
- CARTER, B.: 2002 "People Power: Harré and the Myth of Social Structure", **European Journal of Social Theory**, 5(1), 134–142.
- CARTWRIGHT, N.: 1998 **Causation**. In Routledge Encyclopedia of Philosophy
- CEVİZCİ, A.: 2002 **Paradigma Felsefe Sözlüğü**.İstanbul: Paradigma Yayınları.
- CHAFFEE, D.: 2010 Structuralist and Post-Structuralist Social Theory, in A. Elliott & D. Mendelson (Eds.), **The Routledge Companion to Social Theory**, London: Routledge, 73–86.
- CHALMERS, A.: 2010 **Bilim Dedikleri: Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Deneme**. Çev.Hüsamettin Arslan, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- CHURCHLAND, P.: 2018 **Madde ve Bilinç**. Çev. Berkay Ersöz, İstanbul: Alfa Yayınları.

- CRAIB, I.: 1992 **Modern Social Theory: from Parsons to Habermas.** (2nd ed.), New York: St. Martin's Press.
- CULLER, J.:2007 **Structuralism.** In P. King (Ed.), *Routledge encyclopedia of philosophy online.*
- ÇİTİL, A. A.: 2012 **Çağdaş Felsefe I.** Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- ÇOKER, Ç.: 2014 **Gündelik Hayatta Korku Kavramının Söylemsel Psikolojik Düzeyde İncelenmesi.** İstanbul Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ÇÖMEZ POLAT, F.: 2019 **Türkiye’de Değişen Dindarlık Göstergeleri ve Sosyal Medya.** İstanbul Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- DANERMARK, B.: 2002 **Explaining Society: Critical Realism in the Social Sciences:** London, New York: Routledge.
- DANERMARK, B., EKSTROM, M., JAKOBSEN, L., & KARLSSON, J. C.: 2018 **Toplumu Açıklamak: Sosyal Bilimlerde Eleştirel Realizm.** Çev. Ümit Tatlıcan. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- DAVIES, B., & HARRE, R.:1990 "Positioning: The Discursive Production of Selves", **Journal for the Theory of Social Behaviour**, 20(1), 43–63.
- DEKENS, O.:2017 **Yapısalcılık,** Çev. Atakan Altınörs. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- DELACAMPAGNE, C.:2012 **20. Yüzyıl Felsefe Tarihi**, Çev. Devrim Çetinkasap. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- DOĞAN, S.:2018 **Aristoteles ve Kant Felsefesinde Faillik Sorunu**. Erciyes Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ELLIOTT, A.: 2007 **Concepts of the Self (2. bs.)**. Cambridge: Polity Press.
- ELLIOTT, A.: 2014 **Contemporary Social Theory: An Introduction (5.bs.)**. London: Routledge.
- GERGEN, K. J.: 1985 "The Social Constructionist Movement in Modern Psychology", **American Psychologist**, 40(3), 266–275.
- GERGEN, K. J.: 1997 Social Psychology as Social Construction: The Emerging Vision. in C. McGarty & S. A. Haslam (Eds.), **The Message of Social Psychology: Perspectives on Mind in Society**, Oxford: Blackwell, 113–128.
- GERGEN, K. J.: 2009 **Relational Being: Beyond Self and Community**. New York: Oxford University Press.
- GIDDENS, A.: 1984 **The Constitution of Society: Introduction of the Theory of Structuration**. Berkeley: Polity Press.
- GIDDENS, A.: 2005 **Sosyal Teorinin Temel Problemleri: Sosyal Analizde Yapı Eylem ve Çelişki**. Çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Paradigma Yayınları.

- GIDDENS, A.: 2016 **Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları: Yorumcu Sosyolojilerin Pozitif Bir Eleştirisi.** İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- GIDDENS, A., & PIERSON, C.: 1998 **Conversations with Anthony Giddens: Making Sense of Modernity.** Stanford Calif.: Stanford University Press.
- GO, J.:2020 **Judgemental Rationality.** 30 Nisan 2020 tarihinde https://www.youtube.com/watch?v=zJS0JHfVYuc&list=PL8uTsTFMwRFG9_zdWT7nF7vjjwiC67L&index=3&ab_channel=CriticalRealismNetwork adresinden erişildi.
- GOERTZEN, J. R.:2008 "On the Possibility of Unification", **Theory & Psychology**, 18(6), 829–852.
- GOFFMAN, E.: 1959 **The Presentation of Self in Everyday Life.** New York: Anchor Books.
- GOFFMAN, E.: 2018 **Karşılaşmalar: Etkileşim Sosyolojisinde İki Çalışma,** Çev. Serkan Çalcı. Ankara: Heretik Yayıncılık.
- HARRÉ, R.: 1977 The Ethogenic Approach: Theory and Practice, in L. Berkowitz (Ed.), **Advances in Experimental Social Psychology (Vol 10)**, New York, Academic Press, 283–314.
- HARRÉ, R.: 1989 "Metaphysics and Methodology: Some Prescriptions for Social Psychological Research", **European Journal of Social Psychology**, 19(5), 439–453.
- HARRÉ, R.: 1990a **Exploring the Human Umwelt,** in R. Bhaskar (Ed.), *Harré and His Critics*, 297–364.

- HARRÉ, R.: 1990b Life as Conversation: Updating The Role-Rule Model and The Act/Action Distinction, in Grawe, Hünni (Ed.), **Über Die Richtige Art**, 197–206.
- HARRÉ, R.: 1992 "The Discursive Creation of Human Psychology", **Symbolic Interaction**, 15(4), 515–527.
- HARRÉ, R.: 1993 **Social Being (2. bs.)**. Oxford, Cambridge Mass.: Blackwell.
- HARRÉ, R.: 1997 "Forward to Aristotle: The Case for a Hybrid Ontology", **Journal for the Theory of Social Behaviour**, 27(2-3), 173–191.
- HARRÉ, R.: 1998 **The Singular self: An Introduction to the Psychology of Personhood**. London, Thousand Oaks Calif.: Sage Publications.
- HARRÉ, R.: 2001a Causal Mechanism and Social Practice: What can Social Science Contribute to Social Practice?, in OECD (Ed.), **Social Sciences for Knowledge and Decision Making**, Paris: OECD Publishing. 35–54.
- HARRÉ, R.: 2001b The Discursive Turn in Social Psychology, in D. Schiffrin, D. Tannen, & H. E. Hamilton (Eds.), **The Handbook of Discourse Analysis**, Malden, Mass., Oxford: Blackwell Publishers.
- HARRÉ, R.: 2001c Metaphysics and Narrative: Singularities and Multiplicities of Self, in J. Brockmeier & D. Carbaugh (Eds.), **Narrative and Identity: Studies in Autobiography, Self and Culture**,

Amsterdam, Great Britain: John Benjamins Pub. Co, 39–59.

- HARRÉ, R.: 2002a "Rom Harré on Social Structure and Social Change: Social Reality and the Myth of Social Structure", **European Journal of Social Theory**, 5(1), 111–123.
- HARRÉ, R.: 2002b "Tilting at Windmills: Sociological Commonplaces and Miscellaneous Ontological Fallacies", **European Journal of Social Theory**, 5(1), 143–148.
- HARRÉ, R.: 2004 Ethogenics, in M. S. Lewis-Beck, A. Bryman, & T. F. Liao (Eds.), **The Sage Encyclopedia of Social Science Research Methods**, Thousand Oaks, Calif., London: SAGE.
- HARRÉ, R.: 2005 The Relevance of the Philosophy of Psychology to a Science of Psychology, in C. E. Erneling & D. M. Johnson (Eds.), **The Mind as a Scientific Object: Between Brain and Culture**, Oxford: Oxford University Press.
- HARRÉ, R.: 2012a Positioning Theory: Moral Dimensions of Social-Cultural Psychology, in J. Valsiner (Ed.), **The Oxford Handbook of Culture and Psychology**, Oxford, New York: Oxford University Press, 191–206.
- HARRÉ, R.: 2012b "Psychology's Recovery of Its Proper Projects and Methods", **Europe's Journal of Psychology**, 8(3), 315–320.
- HARRÉ, R.: 2013 Powerful Particulars Revisited, in J. Greco & R. Groff (Eds.), **Powers and Capacities in Philosophy: The New Aristotelianism**, London: Routledge, 128–142.

- HARRÉ, R.: 2014 Philosophical Aspects of Micro-Macro Problem, in K. K. Cetina & A. V. Cicourel (Eds.), **Advances in Social Theory and Methodology (RLE Social Theory): Toward an Integration of Micro- and Macro-Sociologies**, Hoboken: Taylor and Francis, 139–160.
- HARRÉ, R., & BHASKAR, R.: 2001 How to Change Reality: Story v Structure: A Debate Between Rom Harre and Roy Bhaskar, in J. López & G. Potter (Eds.), **After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism**, London: Athlone.
- HARRÉ, R., CLARKE, D. D., & CARLO, N. DE.: 1985 **Motives and Mechanisms: An Introduction to the Psychology of Action. Psychology revivals**. London & New York: Methuen.
- HARRÉ, R., & GILLET, G.: 1994 **The Discursive Mind**. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- HARRÉ, R., & MADDEN, E. H.: 1975 **Causal Powers: A Theory of Natural Necessity**. Totowa N.J.: Rowman and Littlefield.
- HARRÉ, R., & MOGHADDAM, F. M.: 2012 Psychoneurology: The Program, in R. Harré & F. M. Moghaddam (Eds.), **Psychology for The Third Millennium: Integrating Cultural and Neuroscience Perspectives**, London, Thousand Oaks: SAGE.
- HARRÉ, R., & MOGHADDAM, F. M., CAIRNIE, T. P., ROTHBART, D., & SABAT, S. R.: 2009 "Recent Advances in Positioning Theory", **Theory & Psychology**, 19(1), 5–31.

- HARRÉ, R., & SECCORD, P. F.: 1972 **The Explanation of Social Behaviour.** Oxford: Blackwell
- HARRÉ, R., & TISSAW, M. A.: 2005 **Wittgenstein and Psychology: A Practical Guide.** Aldershot: Ashgate.
- HARTWIG, M.: 2007 **Dictionary of Critical Realism.** London: Routledge.
- HOLLINGER, R.: 2005 **Postmodernizm ve Sosyal Bilimler: Tematik Bir Yaklaşım,** Çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- HUME, D.: 2019 **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma.** Çev.Ferit Burak Baydar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KAIDESOJA, T.: 2007 "Exploring the Concept of Causal Power in a Critical Realist Tradition", **Journal for the Theory of Social Behaviour**, 37(1), 63–87.
- KAIDESOJA, T.: 2015 **Naturalizing Critical Realist Social Ontology.** London: Routledge.
- KARAGÖZ, L.: 2013 **Üniversite Öğrencilerinin Ahlâka Dair Konuşmalarındaki Konum Ahşlar.** İstanbul Üniversitesi: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KARAGÖZ, L.: 2018 Dil, Eylem ve Aktör: Psikolojide Özne Tartışmaları. L.Sunar, L. Karagöz (Ed.), **İnsanı Yeniden Düşünmek: Modern Düşüncede Temel Tartışmalar** içinde. İstanbul: İlem Yayınları, 179-212.

- KARAGÖZ, L.: 2020 **Covid-19 Salgını Bağlamında İnşacı ve Naturalist Teorilerin Sınırları: Gerçek(çi)liği Hatırlamanın Zamanı.** İLEM Covid-19 Soruşturma Dosyası. <http://blog.ilem.org.tr/latif-karagoz-covid-19-salgini-baglaminda-insaci-ve-naturalist-teorilerin-sinirlari-gercekciligi-hatirlamanin-zamani/> adresinden edinilmiştir.
- KENNY, A.: 2010 **A New History of Western Philosophy.** Oxford: Oxford Universtiy Press.
- KIRSCHNER, S. R., & MARTIN, J. (Eds.): 2010. **The Sociocultural Turn in Psychology: The Contextual Emergence of Mind and Self.** New York: Columbia University Press
- KOYTAK, E.: 2012 "Tahakküme Hükmetmek: Bourdieu Sosyolojisinde Toplum ve Bilim İlişkisi", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3(25), 85–101.
- KUHN, T.: 2006 **Bilimsel Devrimlerin Yapısı.** Çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- LAYDER, D.: 2006 **Sosyal Teoriye Giriş.** Çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Küre Yayınları.
- LAYDER, D.: 2015 **Sosyolojik Araştırma Pratiği: Teori ve Sosyal Araştırmanın İlişkilendirilmesi (2. bs.).** Çev. Serdar Ünal, Ankara: Heretik Yayınları

- LAUDAN, L.: 1992 **Progress and Its Problems: Towards a Theory of Scientific Growth.** Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- LEWIS, P.: 2000 "Realism, Causality and The Problem of Social Structure." **Journal for the theory of Social Behaviour** 30(3), 249-268.
- LOCK, A., & STRONG, T.: 2010 **Social Constructionism: Sources and Stirrings in Theory and Practice.** Cambridge, UK, New York: Cambridge University Press.
- MANNING, P., & SMITH, G.: 2010 Symbolic Interactionism, in A. Elliott & D. Mendelson (Eds.), **The Routledge Companion to Social Theory**, London: Routledge, 37–55.
- MARTIN, J.: 2007 "Interpreting and Extending G. H. Mead's "Metaphysics" of Selfhood and Agency", **Philosophical Psychology**, 20(4), 441–456
- MARTIN, J., SUGARMAN, J.: 1999 "Psychology's reality debate: A "levels of reality" approach", **Journal of Theoretical and Philosophical Psychology**, 19(2), 177–194.
- MARTIN, J., SUGARMAN, J.: 2001 "Interpreting Human Kinds: Beginnings of a Hermeneutic Psychology", **Theory & Psychology**, 11(2), 193–207.
- MARTIN, J., SUGARMAN, J., & SLANEY, K. L.: 2015 **The Wiley Handbook of Theoretical and Philosophical Psychology: Methods, Approaches, and New Directions for Social Sciences.** Hoboken: Wiley

- MARTIN, J.,
SUGARMAN, J., &
THOMPSON, J.: 2003 **Psychology and the Question of Agency.** Albany: State University of New York Press.
- MAYR, E.: 2011 **Understanding Human Agency.** Oxford: Oxford University Press.
- MEAD, G. H.: 2017 **Zihin, Benlik ve Toplum,** Çev. Yeşim Erdem, Ankara: Heretik Yayınları.
- MELE, A. R.: 2017 **Decisions, Abilities, Explanations, and Free Will.** New York: Oxford University Press.
- MOGHADDAM, F. M., & HARRE, R.: 2016 **Questioning Causality: Scientific Explorations of Cause and Consequence Across Social Contexts.** Santa Barbara: Praeger
- MOUZELIS, N. P.: 2008 **Modern and postmodern social theorizing: Bridging the Divide.** Cambridge [u.a.]: Cambridge Univ. Press.
- MUSOLF, G. R.: 2003 **Structure and Agency in Everyday Life: an Introduction to Social Psychology (2. bs.).** Lanham, Md., Oxford: Rowman & Littlefield.
- O'CONNOR, T., & SANDIS, C.: 2013 **Blackwell Companions to Philosophy: Vol. 30. A Companion to the Philosophy of Action.** Chichester: Wiley-Blackwell.
- PAKER, O.: 2004 Batı Dışı Topumlarda Sosyal Psikolojiyi Yeniden Düşünmek: İnşacı Yaklaşımların İmkanları Üzerine Bir Değerlendirme. S. Arkonaç (Ed.), **Doğunun Batının yerelliği: Bireylik bilgisine dair** içinde. İstanbul: Alfa Yayınları. 203-248.

- POLOMA, M. M.: 2017 **Çağdaş Sosyoloji Kuramları.** Çev.Hayriye Erbaş, Ankara: Palme Yayıncılık.
- RATNER, C.: 2009 "Harre's Social Philosophy and Political Philosophy: A Social Scientific Critique", **Journal for the Theory of Social Behaviour**, 39(4), 448–465.
- RATNER, C., & SILVA, D. N. H.: 2017 **Vygotsky and Marx: Towards a Marxist Psychology.** London, New York: Routledge.
- REVONSUO, A.:2016 **Bilinç: Özneliğin Bilimi.** Çev.Selim Değirmenci, İstanbul: Küre Yayınları.
- RİFAT, M.: 2013 **Açıklamalı Göstergebilim Sözlüğü: Kavramlar, Yöntemler, Kuramcılar, Okullar.** İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları
- RITZER, G. (Ed.): 2005 **Encyclopedia of Social Theory.** New York: Sage Publications.
- RITZER, G., & SMART, B. (Eds.): 2001. **Handbook of Social Theory (2009 reprint).** London:Sage Publications.
- ROSSI, J. G.: 2013 **Analitik Felsefe.** Çev. Atakan Altınörs. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- SARUP, M.: 2004 **Postyapısalcılık ve Postmodernizm,** Çev. Abdülbaki Güçlü, İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları.
- SAUSSURE, F.: 1998 **Genel Dilbilim Dersleri.** Çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

- SAWYER, J. E., & STETSENKO, A.: 2014 Vygotsky, Lev, in P. Brooks & V. Kempe (Eds.), **Encyclopedia of Language Development**. 2455 Teller Road, Thousand Oaks California 91320 United States: SAGE Publications.
- SCHATZKI, T. R.: 2007 Structuralism in Social Science, in P. King (Ed.), **Routledge Encyclopedia of Philosophy Online**. [Place of publication not identified]: Routledge.
- SCHMIDT, E. P.: 1937 **Man and Society: A Substantive Introduction to the Social Sciences**. New York: Prentice Hall.
- SCHUTZ, A.: 1962 **Collected papers: The Problem of Social Reality**. Phaenomenologica: Vol. 11. The Hague, Boston: Martinus Nijhoff.
<https://ebookcentral.proquest.com/lib/gbv/detail.action?docID=3109642> adresinden erişildi.
- SCHUTZ, A.: 1972 **The phenomenology of the social World. Northwestern univ.studies in phenomenology and existential philosophy**. Evanston: Northwestern Univ. Press.
- SCHUTZ, A.: 2018 **Fenomenoloji ve Toplumsal İlişkiler**.Çev. Levent Ünsaldı, Ankara: Heretik Yayınları.
- SCOTT, C. L., & STAM, H. J.: 1996 "The Psychological Subject and Harré's Social Psychology: An Analysis of a Constructionist Case", **Journal for the Theory of Social Behaviour**, 26(4), 327–352.
- SECORD, P., & HARRÉ, R.: 1971 "Editorial Note", **Journal for the Theory of Social Behaviour**, 1(1), i–i.

- SECORD, P., & HARRÉ, R.: 1972 **Journal for the Theory of Social Behaviour**, 2(2), i–i.
- SOKOL, B., HAMMOND, S., KUEBLI, J., & SWEETMAN, L.: 2015 The Development of Agency, in R. M. Lerner (Ed.), **Handbook of Child Psychology and Developmental Science**, Hoboken, New Jersey: Wiley, 284–322
- SPERRY, R. W.: 1993 "The impact and promise of the cognitive revolution", **American Psychologist**, 48(8), 878–885.
- STAM, H. J.: 2014 Social Constructionism, in D. C. Phillips (Ed.), **Encyclopedia of Educational Theory and Philosophy**, Los Angeles: SAGE reference, 761–764.
- STETSENKO, A.: 2005 "Activity as Object-Related: Resolving the Dichotomy of Individual and Collective Planes of Activity", **Mind, Culture, and Activity**, 12(1), 70–88.
- STETSENKO, A.: 2008 "From Relational Ontology to Transformative Activist Stance on Development and Learning: Expanding Vygotsky's (CHAT) Project", **Cultural Studies of Science Education**, 3(2), 471–491.
- STETSENKO, A.: 2017 **The Transformative Mind**. Cambridge: Cambridge University Press.
- STETSENKO, A.: 2019 "Radical-Transformative Agency: Continuities and Contrasts with Relational Agency and Implications for Education", **Frontiers in Education**, 4.
- STETSENKO, A., ARIEVITCH, I.: 1997 "Constructing and Deconstructing the Self: Comparing Post-Vygotskian and Discourse-Based Versions of Social

- Constructivism", **Mind, Culture, and Activity**, 4(3), 159–172.
- STETSENKO, A.,
ARIEVITCH, I.: 2010 Cultural-Historical Activity Theory: Foundational Worldview, Major Principles, and the Relevance of Sociocultural Context, in S. R. Kirschner & J. Martin (Eds.), **The Sociocultural Turn in Psychology: The Contextual Emergence of Mind and Self**, New York: Columbia University Press, 231–252.
- STOCKMAN, N.: 1983 **Antipositivistic Theories of the Sciences: Critical Rationalism, Critical Theory and Scientific Realism**. [Place of publication not identified]: Springer.
- STRYDOM, P.: 2000 "Is the Social Scientific Concept of Structure a Myth?: A Critical Response to Harré", **European Journal of Social Theory**, 5(1), 124–133.
- STURROCK, J.: 2002 **Structuralism(2. bs)**. Oxford: Blackwell.
- SUGARMAN, J., &
MARTIN, J.: 2010 Agentive Hermeneutics, in S. R. Kirschner & J. Martin (Eds.), **The Sociocultural Turn in Psychology: The Contextual Emergence of Mind and Self**, New York: Columbia University Press, 159–179.
- SUGARMAN, J., &
MARTIN, J.: 2011 "Theorizing Relational Agency", **Journal of Constructivist Psychology**, 24(4), 283–289.
- SUGARMAN, J., &
SOKOL, B.: 2012 "Human Agency and Development: An Introduction and Theoretical Sketch", **New Ideas in Psychology**, 30(1), 1–14.

- SUNAR, L.: 2012 “Batı Düşüncesinde Yeni Arayışlar ve Roy Bhaskar'ın Eleştirel Realizm Felsefesi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3 (15) , 85-100.
- SWARTZ, D.: 2011 **Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu’nun Sosyolojisi**. Çev.Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınlar.
- SZANTO, T.: 2021 Phenomenology and Social Theory, in P. Kivisto (Ed.), **The Cambridge Handbook of Social Theory**. New York NY: Cambridge University Press.
- ŞEKERCİ, A. Gazzâli ve David Hume'da Nedensellik. Yayınlanmamış Doktora Tezi.İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- TEO, T.: 2012 Critical Psychology, in R. W. Rieber (Ed.), *Encyclopedia of the History of Psychological Theories*, Springer, 236–248.
- TEKDEMİR, G.: 2007 **İnsanlar arası İlişkilerde Anlamanın Birlikte İnşası**. İstanbul Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- TOOMELA, A.: 2014 Mainstream Psychology, in T. Teo (Ed.), **Encyclopedia of Critical Psychology**, New York: Springer, 1117–1125.
- TURNER B. S.: 2006 **The Cambridge Dictionary of Sociology**. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- VAN LANGENOVE, L.: 2017 "Varieties of Moral Orders and the Dual Structure of Society: A Perspective from Positioning Theory", **Frontiers in Sociology**, 2, 554.
- VARELA, C.: 1999 "Determinism and the Recovery of Human Agency: The Embodying of Persons", **Journal for the Theory of Social Behaviour**, 29(4), 385–402.

- WALLACE, R. A., & WOLF, A.: 2018 **Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Gelenegin Geliştirilmesi.** Çev..Leyla Elburuz, Mehmet Rami Ayas, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- WEST, D.: 2005 **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş.** Çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları
- WITTGENSTEIN, L.:2017 **Felsefi Soruşturmalar,** Çev. Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları.
- WOOD, L. A., & KROGER, R. O.: 2000 **Doing Discourse Analysis: Methods for Studying ACTION in Talk and Text.** Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- YASNITSKY, A., VAN DER VEER, R., & FERRARI, M. (Eds.) (2014) **The Cambridge Handbook of Cultural-Historical Psychology.** Cambridge: Cambridge University Press.
- YÜCEL, T.: 2008 **Yapısalcılık.** İstanbul: Can Yayınları
- ZAHAVI, D.: 2018a **The Oxford Handbook of the History of Phenomenology(1.bs.).** Oxford: Oxford University Press.
- ZAHAVI, D.: 2018b **Phenomenology: The Basics(1. bs.).** London: Routledge

ÖZGEÇMİŞ

Lisans eğitimini 2010 yılında İstanbul Üniversitesi Psikoloji Bölümünde tamamladı. Aynı bölümde Sosyal Psikoloji Anabilim dalında *Üniversite Öğrencilerinin Ahlâka Dair Konuşmalarındaki Konum Alışlar* başlıklı teziyle yüksek lisans derecesi aldı. 2017-2018 eğitim yılında The City University of New York Graduate Center’da misafir araştırmacı olarak bulundu. Halen İstanbul Medeniyet Üniversitesi Psikoloji Bölümünde araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır. Psikoloji felsefesi, sosyal bilimler felsefesi, nitel araştırma yöntemleri, ahlâk psikolojisi temel çalışma alanlarıdır.